

РІЧНИК VI.

— ЛЬВІВ —

ТОМ XXII.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА V.

— 1903 р. —

ЗА МАЙ.

ЗМІСТ КНИЖКИ П'ЯТОЇ ЗА МАЙ.

	СТОР.
Із поезій Сергія Павленка:	
I. Не судилось	93
II. З поеми „На батьківщину“	93—95
III. Епіграф	95
Із поезій Уляни Кравченко:	
Спогад	95—96
Із поезій О. Дафненка:	
Вродина хліборобського сина	96—97
Із поезій О. Д—ки	
Арсен Рущенко: Сестри, оповіданє (конєнь)	98—135
Андрій Веретельник: По черзі, оповіданє	136—142
Г. Коваленко-Коломацький — Фотографії з жи- тя новобранця:	
I. На словесности	143—147
II. На гімнастиці	147—149
III. По обіді й до ночі	149—153
А. М. Варшавський: Божевільні, фантазія	154—160
Анатоль Франс — Під новий рік, нариси:	
I. Новорічна казка	161—165
II. Кренкебіль	165—179
Із поезій Йогана В. Гете — пер. П. О. Куліша:	
IV. Рибалка	180
—————	
Олександра Єфименко: Національне роздвоєне в творчості Гоголя, нарис	
	85—99
Стефан Пятка: Продукція нафти (скального олію) в Бориславі	
	100—113
И. Ван т' Гоф: Розвій природничих наук у ХІХ віці	
	114—127
В. Ягіч: Александер Николаевич Пипін	
	128—132
Дискусії:	
IV. До питання про єство і ціну штуки, дра Івана Копача	133—136
V. А може ще не все пропало? — В. Дома- ницького	136—141
Хроніка і бібліографія	
	142—156

Із поезій Сергія Павленка.

I. Не судилось.

[Посвята А. М. Войціховській].

День весняний, сонце сяє,
Від зими тяжкого сна
Все прокинулось, гуляє
Пишно вбраная весна.
Світлий празник у природі,
Ожило й радіє все,
Ясне сонце по негоді
Радість, жизнь, тепло несе.
Веть ся в полі жайворінок,
Зеленіють гори й низ,
Розцвіли сади, барвінок,
Ряст, фіялки й нарциз.
Пташки весело співають —
Крик і галас по садках,
Дні весняні виславляють
В голосистих пісеньках.
Срібні трелі солов'їні
Про кохання, про весну
Гучно ллють ся по долині,
Славлять доленьку ясну.
Тільки з пишного будинку
Не несеть ся більше сміх,
Де зимою без упинку,
Без ладу було утіх.
Там весна була зимою,

Співи, танці без кінця:
Батько й ненька молодю
Старшу доню до вінця
Знаряжали віддавати...
Але, годі! Плаче мати...
Доня зблідла, помарніла,
Кровю кашляла к весні,
Схудла, засохла, почорніла,
Стали всі їй навісні.
Розказали молодому
Про недолю, про біду,
І вернув ся він до дому
Забувати молоду.
Соловейко за стіною
Так же само, як зимою,
Нудить в клітці на гаку
Й тьохка пісеньку таку:
„Уже-ж мені не літять,
Не літять, ох, ох, ох!
Уже-ж мені не співають,
Не співають: тьох, тьох, тьох!
Доводить ся умирать,
Умирать — ох, ох, ох!
Минуло ся — не співають,
Не співають: тьох, тьох, тьох!“

II. 3 поеми „На батьківщину“.

Добá вечірня. Повновидий
Підбив ся місяць з верховин,
І чарів повні краєвиди
З'явились в килимі долини.

Земля в сріблястому тумані,
Блищить брилянтами роса,
В таємно голубій примані
Горять і дишуть небеса.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХІІ.

7

Пахучий дух весни і маю
 Легке повітря напоїв,
 Дзвінкий несеть ся спів від гаю
 Дівчат і щирих солов'їв.
 Назустріч пісня парубоцька
 З села луною понеслась,
 Гора схопилась тогобоцька,
 І нова пісня полилась.
 Тремтить повітря і бреніє,
 І ллють ся чари по землі,
 Земля-ж мов від кохання мліє
 І тоне в місяця сріблі.

— — — — —
 „Не кидай, серденько Іване!
 Без тебе, орле, зажурюсь,
 Дівоче личенько зівяне,
 І вмерти я не забарюсь...
 Ти бачиш, наче я спокійна,
 А голос здавлений, в душі
 Вага і туга безнадійна,
 І серце нині в сій тиші...
 Дивись — я плачу...“

— — — — —
 Тяжке і невимовне горе
 Не вгасиш — все воно болить,
 Як мук людських пекуче море
 Не можна чарами залить.
 Оттак сиділи, пожурились,
 І не жили, а нажились...
 Прощавшись трохи забарились,
 І вже на віки розійшлись...
 — — — — —

Ліси постлали довгі тіни,
 В ставу купають ся сади,
 Стоять неначе темні стіни
 Тополю зелені ряди.
 Легеньке вітра подихання
 Колише листя молоде,
 А лист лепоче про кохання,
 Неначе поцілунка жде.
 В низу все спить. Біліють хати,
 Село заснуло, тишина,
 Замовкли співи, і дівчата,
 І гір таємна вишина;
 А зверху — небо дише й сяє,
 І світлом ніжно-голубим
 Земні простори застеляє

Неначе усьміхом любім.
 І ніч, покривши над землею
 Усе, замислена стоїть:
 Вже чар таємних течією
 Їй більше нікого поїть!

— — — — —
 Похмура ніч, не видко неба,
 І леть ся дощ як із відра,
 Йому немов би лить ся треба!...
 Сліпа стихія, без добра!
 Але-ж і зла в тобі немає,
 Бо ти — матерія одна,
 Добро і зло „вінець“ твій знає,
 Умож сягаючи до дна...
 Учора в яснім оксамиті,
 В блакитній, дивній глибині
 Журнала хмара. На приміті
 Вона зістала ся мені.
 Плила поважно в високості,
 І погляд вабивсь в небеса:
 Здавало ся — далеко в гості
 Іде ся дивная краса!
 В ночі к землі вона спустилась,
 Блакить небес заволокла;
 Вітрець подує — вона згустилась,
 Дощем на землю потекла...
 Їй тісно, їй нема простору,
 Неначе сила в ній живе
 І сипле краплі без розбору
 На все, що прагне й що гине.
 Бездушна і сліпа стихія!
 Ти завше мертва і німа,
 Твоя одна для всіх подія
 І рівна ти над усіма!
 Але-ж не всі перед тобою
 І рівні й дужі так як ти:
 Тому ти все була рабою,
 Хто міг тебе перемогти.
 Бори ся з нею, чоловіче,
 Наука дасть тобі знання:
 Природа і вбива і ліче,
 І вічна в ній іде борня.
 Добра-ж питай ся в свого серця —
 Не зич другому, що собі
 Не хтів би: щастя усьміхнеть ся
 Усім — і людям і тобі!

Ніхто собі не хоче злого,	Періщить дощ, рубця сухого
І всі усім добра схотять,	Нема — намокли й шкарбани,
І всім щасливі дні від того,	Й клунок у страдника старого,
Неначе з неба прилетять.	Й сорочка й латані штани...
Наука стане в допомозі,	На ранок небо прояснилось,
Щоб тільки правда скрізь була!	Хоч сонце тільки що зійшло,
Кажі-ж і шир ускрізь по змові	Ясне повітря швидко вгрілось
Сю думку — і не стане зла!	І наче літо знов прийшло...

III. Епіграф.

[Посвята Муравському].

Хто ніколи за віку свого не шукав
 Для життя ідеалу земного,
 І до щирої згоди людей не скликав,
 А чи нівечив душу другого;
 Хто ніколи у мріях сьвятих не кохавсь
 Про найкраще життя на вітчизні,
 Для братів хто за працю ні разу не бравсь,
 І не мав хто земної сьвятині —
 Той не слухай мене, бо про щастя людське
 Я і землю і небо питаю,
 Бо про краще життя, про добро громадське
 В своїх піснях я щиро співаю.
 Мавши душу черству, не читайте сього —
 Знаю: з камені сліз не полетить ся,
 І не можна нічим зворушити того,
 Чиє серце за брата не бить ся.

Із поезій Уляни Кравченка.

С п о г а д.

I.

Земля вбиралась в новий стрій весною,
 Цвив ряст дрібний і золотий лотач —
 По скибах жито розсівав сівач
 І гай яснів красою чарівною.
 По білих пролісках я йшла з тобою,
 І тямлю, як казав ти: „Втихне плач,
 І вбогих не здирати-ме богач,
 Трудитесь будуть всі для всіх в спокою.

„І люди всі брати будуть щасливі.
Нас кличе воля! Як сівач на ниві
Ми в душах сіймо правду і любов!

„Готові до життя, борби без слави...
Будущині дасть мир наш бій кровавий.
Вже тьма щезає — се наш день зійшов!“

II.

Далеко ся весна ясна за мною,
І много довелось дожити невдач, —
А всеж як бачу на лугах лотаць,
Скріпляєсь кволий дух і рвесь до бою.

Слова твої дзвенять в душі луною,
Слова великі ті: „Утихне плач,
І вбогих не вдирати-ме богач...
Сьвіт розіллесь над злобою і тьмою...“

Мене уносить спогад мов крильми,
І думка білим голубом злітає
Із поцілунком на твоє чоло.

І вірю я в грядущее добро:
Над людськістю так щастє завитає,
Як у душі моїй тоді в той день весни.

Із поезій О. Дафненка.

Вродини хліборобського сина.

...І тихо, спокійно,
Не чуть ні стогнання,
Ні радості ніби не чути.
Родив ся ось новий робітник.
Родив ся, його сповилі й положили
На лавці й простою рядниною вкрили.
І радість у серці так тихо,
Для ока чужого невидна
Панує у його батьків:
То перший, жаданий їх син,
І новий України син!
Що буде з тобою
І доля якою

Судьбою тебе наградить,
 І як тобі буде у світі сім жить?...
 Чи будеш ти тихо
 Копатись у сірій землі,
 Як батько, як рідні твої?
 Чи станеш чим иньшим
 І працю сю тяжку покинеш?...
 Не знаю! Чи може високо полинеш
 І діячем станеш на полі другому?...
 Та чим не служити Україні — добре!
 А тільки, Українче,
 Як зрадиш родину,
 То ліпше-б на світ не родивсь ти,
 І краще пропав би родившись!

Із поезій О. Д—қи.

I.

Хрест важкий неси, співаче,
 як що взявсь його нести;
 там іди, де люд твій плаче,
 де замучені брати.

Сьміло йди розкрити очи,
 де неволенька гірка;
 непрозора пільма ночі
 світ увесь заволока.

Бо не всеж нам так конати,
 у ярмі стогнать по вік:
 клич людей до бою стати,
 щоб став вільним чоловік.

Не лякайся ні мук, ні кари,
 згодом все переболить:
 блисне сонце з поза хмари,
 вільну душу звеселить.

II.

Ти не спи, не дрімай!
 досить наших скорбот!
 Стяг у руки хапай
 і буди весь народ.

Нам погибель, нам смерть
 задають вороги;
 мук і горя у щерть
 і хрестів навкруги.

Ти не спи! Глянь, ось ті
 як панують кати!
 За народ на хресті
 розіпняті брати.

В сліз і крові ріці
 опурпурений світ;
 гинуть, гинуть борці,
 мов підкошений цвіт.

Чути брязкіт кайдан
 по тюрмах по вохких...
 Гей, борці, на майдан,
 щоб той брязкіт затих!

АРСЕН РУЩЕНКО.

СЕСТРИ.

ОПОВІДАННЯ.*)

(Конець).

Щож Варвара робила? Плакала! Вона мало що чула, а ще менше зрозуміла; схилившись на стіл вона хлипала.

— Як гарно жили малими, — каже мати, — а побільшали, погіршали...

У Дубів зараз помітили, що Улита сама не своя: лице палало, а очи, здавалось, повні сліз, ось і заривають, та ніколи було; треба було порати ся.

— Чи не били тебе, Улито, дома? — спитав Антін зіставшись на самоті.

— Ні! то ми з сестричкою побалакали.

І вона оповідала свою розмову з Варварою.

— От і збрехала! — пожалів її Антін по своїому. — Як би ти не ріднісенька сестричка, то ти-б і не заводилась в Варварою; всі ми знаємо, що вона безкленка! Завтра-ж поїду до пона розпитати, коли можна вінчати ся, тай будемо кінчати діло, а то й зають тебе...

Довго-б мабуть ходила Улита з своєю тугою, як би не звеселив її Павло.

Бачили ми, як він зустрів Улиту, а кривди йому не було ніякої; що було всім дітям, те й його доходило; ще й навпаки, про його більше піклувалась Улита, бо він — півпарубка. Сидно стало хлопцеві, а часом такий жаль брав, що аж плакав. Усі діти

*) Див. кн. IV, стор. 24—56.

тулились до названої, мов до рідної, тільки він тиняв ся як неприкаяний. При батькови він ще міг сидіти в хаті, тай то подивляв ся вовком, а без Антона тікав на двір... Знемоглась душа дитяча, а серце запросило єднання з наймичкою...

Павло сидів на обніжі і не спускав очий з Улити, а та порала ся коло печи. Чого-ж бажав хлопець? Щоб Улита тими самими рогачами, що в руках держить, попереду межи очи, а потім по голові та по плечех, і щоб так била, аж доки до рук їх не побє. Так він довго думав, усе дивлючись на Улиту. „Нї! не бє наймичка!“ Сльози стали в очах, а язик сам вимовив:

— Мамо, мамо! — Павло злякав ся сього слова; він устав і наблизив ся до припїчка. — Мамо, мамо! — казав він кризь сльози. — Хиба ви не чуєте, що я плачу?

А в Улити саме горшки клекотїли: того відсунь, той накрий, а третій помішай... Вона чула Павлів лемент, та вся була між горшками, а відтак вилїзла із під комина. Павло вже стояв тут.

— Ма-а-мо! Я... я вже так не буду! — казав він, хлипаючи та тупаючи ногами.

— Як не будеш? Чого се ти, Павле, плачеш? — казала Улита нічого не розуміючи.

— Я вже не казати-му на вас так...

— Як саме?...

— Я, мамо, казав на вас... наймичка!...

— А-я-я! Як ти мене скривдив! — казала Улита, усьміхаючись. — Я й є ваша наймичка: служу у вас, то й наймичка...

— Нї, нї, нї! Ви „наші мати“, і я казати-му на вас „мамо“!

— То й кажи!

— А ви-ж, мамо, не гнїваєте ся на мене? — казав Павло, весело та радісно усьміхаючись і прямишенько дивлючись Улиті у вічи, хоча у самого лились сльози.

— Та нї! чого-б я гнївалась!

Як кліщами, руками обхопив Павло матірину шию і нагинав голову, щоб дістати її лице. Улита щось згадала, та тільки подумала: „Ото, правдиве Дубиня!“ Цїлуючи матір, Павло усе каже:

— Я казати-му: „Мамо, мамо, мамо!“

Виголоднілась бідна дитина на се слово, тай надолужує тепереньки.

— А воно-ж менї зовсім чуже, — думала Улита, дивлючись на Павла, — а з Варварою ми рідні...

— Тату, тату! Я вже маму перепросив, ми вже помирилися! —
І Павло весело та живо розповів батькови про мирову.

Дід на поріг, він і дідови туди-ж. Хто-б не з'являвся сьогодні у хату, всім Павло розповідав, як йому хотілось, щоб мати полюбила його, і як вони помирилися. Діти одно перед одним раділи і лаяли Павла.

— Бач, коли нагадав ся казати „мамо“!

— Та він дурень! Я йому давно се казала, а він ще й не вірив! — кінчила Настя.

Уже за обідом сидючи, киваючи і махаючи головою, проговорював Павло: — А-я-я-я! Який усе я дурний був, а-я-я-я! який дурний!

Усе сталося як слід, по закону: і повінчалися і весілля справили на всю Петрівку. Молоді наші були щасливі.

Та мабуть правду сказав поет:

І молоді, як вийдуть ся, то любо та тихо,
Як у раю, — а дивиш ся: ворухить ся лихо...

Перше нещастє, яке спало на голову Улити, — се смерть Парасини. В тиждень після весілля віддала вона Богу душу також тихо, як і жила, на руках в Улити. Мачуха плакала та побивалась.

— Знала-б я, що вмере Парасина, не пішла-б я заміж! — казала вона. — Мені її було жалко!

— Як би знав, де впадеш, то постелив би! — відказав дід Трохим.

— Чи чуєш, Улито! — казала баба Оришка, що прийшла банити та наряджати. — Душечка її на небі янголом буде!

— Та чом же той янгол між нами не живе? У Бога там і так гарно...

Друге нещастє. За два дні до Варвариної мандрівки Улита дуже нудьгувала. Ніяк не могла ради собі дати, місця знайти. Почувши про батьківське нещастє, вона почала корити себе за свої любощі та плакати. Вмившись нераз гіркими слізми, тільки тоді розважалась... Правду сказати, у нас ніколи довго ні сумувати, ні веселити ся, бо є робота та робота, особливо жінкам. Крім того ще треба дивити ся за чоловіком, щоб й він не гуляв, хоча у будень. Антін не був ледачий, а тільки лемиховатий, тай таки брехні любив слухати: де бачив двох, туди він ішов третій, і балачка велась у них залюбки.

— Таке! пішов тай сів! — гукала Улита, побачивши Антона на привзбі у сусіди. — Ніби йому сьвято, чи що?

— Тай узялась же ти, Улиго, за Антона, а! — заступались за його товариші. — Хиба йому не можна відвихнути ся з подвіря?

— Чому-ж? Хоч з ранку та до ранку! — сьміялась Улита. — Я тільки питаю, на що він розпочав сю роботу?

— Як розпочав, так і кінчати-му! — з серцем відповів Антін. Хозяїн теж не давав спуску жінці.

— Бач, як їм ніколи! — гукав Антін, побачивши Улиту біля криниці між жінотою. — У хаті ні краплі води, а вони там теревені справляють!

Так підганяючи та помагаючи одно одному прожили Дуби пять років. Улита мала двох синів: Петра і Семена. Настя вже дівувала, а Павло парубкував. Одарка з Наталкою росли разом; разом їх Улита в школу відвела; в купі вони сиділи там; однаковісенько обидві й учились.

— Вони й так паристі, а ти ще й підмашуєш їх! — казав Антін, дивлячись на втішливих дівчат.

— А тож! ловко дивити ся: ніби вони близнята! — Улита водила їх однаково.

Пилипко другу зиму ходить у школу.

Осінь на дворі... Весела пора у нас. Літо випало, слава Богу: карай, Боже, по вік таким урожаєм! А Дубам ще й ось що випало: Карпо прийшов із служби. Дід Трохим і плакав і сьміяв ся і Богу молив ся і не знав, де гостя посадити.

— А що, Антоне! — радив ся дід Трохим, як трошки угамував ся. — Мабуть оженимо нашого козака, бо я щось почуваю! Не довгий уже мій вік; нехай, кажу, не ходить він так, нехай очі мої побачать його хозяїном!

— Тай оженимо! — каже Антін. — Хиба нам хліба позичати?

— Ні! хвалити Милосерного, тай вам обом дякуючи. Він зародив, а ви прибрали! До кого-ж би післати ся?

— Карпа спитайте: він мабуть уже побував і на Вербівських досьвітках, не лише на своїх, то вже якусь накіннув оком, — його запитайте!

Стали радитись усі гуртом. Багатьох перебрали. То не така, та не піде, там батько сердитий, а там мати лиха...

— Та я зовсім дівчат не знаю! — каже Карпо. — Нехай ще невісточка скаже своє слово!

— Може-б ти, молодче, Горпину Раківну запитав? — каже Улита.
Аж підскочив Москаль.

— Вона, вона сама є, коли-б тільки пішла!

— Правда твоя, Улито! — каже дід Трохим. — Раки — люди смирні!

— Люди смирні, тай дівчина гожа; і була-б нашій капелії нахідна! — каже Улита. — Гляди-ж, щоб я у тебе посвашкувала!

— Що там свашкувати, матірю будеш у мене; правда, тату, можна?

— Та кому-ж бути, як не їй? — відповів дід Трохим.

Пішла Раківна не оглядаючись.

Раки не Петрівчане, а Вербівці, люди вони були заможні. З радощів, що породичались з Дубами, гуляли вечерини. Весіля Карпове було дуже бучне: обидві слобідки гуляли се весіля.

Ще женихаючись Антін покляв ся Улиті, що не курити-ме і не пити-ме, бо всі знали натуру п'яних Дубів. Ось п'ятий рік на сході, як вони побрались, а він статкував, через те Улита доси бита не була і не знала, як то дуже болить душа і тіло після мужицьких рук. А се й край підійшов Антоновому терпцеві.

Дід Трохим чув правду про своє здоров'я: у тиждень після весіля він ліг і не встав ані на одну годину; прокачавшись неділь шість, віддав Богу душу. Антін зістав ся найстарший у своїй родині.

— В громаду, дядьку Антоне! — гукав десятник Василь. — І Карпо нехай приходить!

— А про що громадити?

— Хиба не знаєте? Десятників становити, соцького та старосту вибирати. Приказ прийшов, щоб до першого числа на всіх приговори були.

— Так прийдемо! — відказав Антін, а самому зробилось чогось важко-важко на душі, мов станеть ся щось лихе.

Громада чмелем гула: нікому не хотілось служити. Той просив ся, той молив ся, а хто відкупив ся четвертиною, хоча на рік. Соцького вибрали враз. Дійшло діло до старости.

— Семенови Чайці ходити старостою! — казав Антін.

Хвилину тихо було, мов кожен щось думав.

— Семенови-ж, йому ходити! — знов гукнув Антін.

— А ти, Дубе, не галасуй дуже! — відказав дід Тиміш. — Що ти вказуєш на чужих дітей, а піди лише, сам походи!

— Га-га-га! — заревла вся громада разом. — Правду лід Тиміш кажуть, правду! Антонови ходити старостою! — всі кричали.

— Чого-ж се так? чого-ж мені? Хиба вже моя черга зайшла? — відмовляв ся Антін.

— А тож, чому не тобі? — казав Чайка. — Може скажеш: ні від кого тобі ходити? Може скажеш, що ходив ти чим небудь за сі пять років, доки Карпо був на службі? А я соцьким давно ходив? Ще й трьох немає, правда? Ти, бачу, розумний! — гнівно кінчив Чайка.

— Карпо прийшов, діти піднялись! — казав тесть, дядько Степан. — Є у тебе слава Богу кому робити, а ти вже панууй!

— О, знаю я те пануваня! — відповів Антін.

— Антонови бути старостою, Дубови ходити! — кричали в громаді.

— Цитьте всі! — крикнув староста; все умовкло, ані чирк. — Хто за Антона, підніміть руку!

— Зістав ся Дуб один! — сьміялись в його, бо він тільки стояв, опутивши руки.

— А один дуб не ліс; до гурту, Антоне, лізь та паном будеш!

— На ура його, братці, та беріть ся добре, бо се Дуб!

Як не опинав ся Антін, а полетів у верх; пустили, як пообіщав пів відра. Чутка про Антонове староство звеселела Улиту. Тішилась вона сим до нового року; аж у тиждень після Водохрещів почула бідолаха своє лихо.

Від нового року Антін почав ходити старостою, — він був першою людиною на Петрівці, — був паном, а се панство будить самі погані почутя у людини. Ось який був характер у Антона: тверезий він було ніколи й не ласть ся, хиба крикне; розсердившись добре він тікав куди небудь у куток, і тільки робота ішла там жваво, та сам бубонів під ніс, — серце його дуже хутко відходило. Не той він був паний. І ходив не по людськи: ногами тупав, а руками дуже розмахував; кричав, верещав і ліз бити. Бив ся він з людьми в громаді, а дома невістчині боки відвічали.

Боже, яке страшне вражінє зробив паний Антін на Улиту. Сінешніми та хатніми дверми він так гримнув, що аж шибки у вікнах забрязчали. — Антоне! Ан... Бог з тобою, щож ти? — кавала Улита, перелякавшись його. — Ти... ти паний?

— А-а-а... тобі що? А ти мені що? га? — ревів паний, розмахуючи кулаками. Перший кулак прийшов ся у груди, трохи

не впала Улита; ні, не впала, бо він схопив її за руку і раптово сів до себе... Як сніп повалилась Улита... Зваливши до долу жінку, Антін почав місити колінами і товкти кулаками... А кулак у Антона той же молот... Діти в крик: зробили ївалт такий, що аж у сусід його чули! Ускочив Карпо в хату і зіпхнув Антона, він поточив ся до полу та за щось зачепив ся закаблуком і упав гори черевом; лежучи долі він ще таки махав кулаками та посочував ногами і все щось белькотів, а далі заснув.

Підвелась Улита, а встати не змогла; сама спина знайшла стовпець, що підпирав лавку, і притулилась, а голова упала на коліна. Боліло й тіло, та Улита його не чула, бо боліло серце, і в грудях давило: — Мій Боже милий, за що се на мене спало? Що так його любила, що стільки топталась коло його дитин та хозяйства? Терпіти такий сором, зносити таку наругу... за що? — думала Улита, а сльози річкою лили ся. — Що з ним стало ся? Через що він розривив? Правда, старостувати та не пити? Хиба се можна?

Улиту доси ніхто не бив, аж Антін знайшов ся. — Та за щож мене бити? за що? Мій Боже милий! — питала Улита сама себе, умиваючись гіркими сльозами.

— Не плачте, мамо! — кавав Павло. — Ми вже не дамо бити!

— Так батько-ж п'яні! — кавав Пилип. — Як би вони тверезі, а тож п'яні, а звісно, п'яний сьвічки не поставить...

Горпина дужче всіх засмутилась.

— Коли маму б'ють, — думала вона, — а щож то мені буде?

— Аж ось коли я мужичка! — думала Улита, піднімаючи очі на хату... Коли тут сидять усі діти: зараз Горпина з лівого боку лицем до лави; Настя по праворуч очима на хату; Павло коло самих ніг; біля його з боків Наталка і Одарка; малі діти, як черва вшилась між великих; один Пилип стояв осторонь та все бубонів: „Батько п'яні! Як би вони тверезі, а то...“

Улита походила на справжню квочку. Сьміх і горе! Як не важко було Улиті, а побачивши себе між дітьми, вона нехотячи засьміялась.

— Чого се ви понадувались, сичі? Привикайте, мої голу-бята, бо видиме діло, сей сором прийдець ся нераз терпіти... — Хлопці! — кавала далі Улита. — Ви-б розваули та роздягли батька! — Вона повернулась до порога, щоб не бачити п'яного.

— Відкрийте котра верх, нехай хата провітрить ся! — Смерділо горілчанам духом: ніби відро або два горілки розлили долі.

— Ходімо, Горпиночко, до тебе в гості! — казали заплакані очи.

— Ходімо, матусю голубко! — відповіла плаксиво Горпина. І вони усі гуртом пішли у малу хату.

— Ось саме тут пять років перед тим, яка я була щаслива, як я любила! І казали, що мене люблять, а тепер?... Усі кістки болять, а сором який?... Боже правий! — І вона повалилась на піл ридаючи. До неї пристали діти; усі в купі розвели таке голосіня, гірш ніж по мертвому. Сей дзвінок голосний: в ту-ж мить по всій слободі знали, що сталось у Дубів. Кому сльози та сором, а нам утіха та радість. Тим за Антона не хотів ніхто йти, що знали його норови. Аж Ключівна вирвалась! — Знати-меш же ти батька свого, знати-меш! Голосити-меш по своїй голові, Улиточко, та ще й дуже... Клясти-меш день і годину! — та ще багато-багато дечого шипіли сусідоньки та віщували тоді щасливій Улиті... Коли ні, минув рік, тихо та мирно було у Дубів; минуло два — у Дубів завелась зайва коровяка та коняка; почали Дуби більше засівати, більше волів годувати; Дуби багатіли, бо Антін статкував, і все гаразд було. Що сичало та гарчало, усе вмовкло: всі дивувались, усі питались, що стало ся з Антоном? Аж тепер, як Антін почав старостувати над жінкою, аж тепер сусідки підняли голос...

— Ага, старостиho! а що! а я казала...

— Знати-меш дубівські кулаки!

— А то розприндилась, ось то я людина на всю слободу, — на́ тобі!

От коли було подивити ся на хрестян, та ще благочестивих, як вони радіють чужому горю та тішать ся сусідським нещастем. Сусідки збігались по дві-три в хату і цокотіли. Тітка Палажка побувши в деяких хатах, забігла й до Ключів.

— А ви, кумо, бачу, й не знаєте, що у Дубів робить ся?

— Ні, не знаю; а що, кумо? — спитала тітка Марія.

— Там староста... так побив старостиху... так побив...

Тітка Марія, як сиділа за прядкою, боса і в одній сорочці, так і кинулась до Дубів та прожогом у малу хату.

— Що се тобі Бог дав, Улито?

— Та нічого, мамо, так!... — І сльози полили ся ще гірше.

— Ми вже, бабусю, не дамо матери бити, їй же Богу, не дамо! — казав Павло. — Се несподівано сталось!

— Так щож, як батько п'яні! Як би вони тверезі, а то... — своєї співав Пилип.

— П'яні та п'яні! Хиба як п'яні, то зараз бити ся! — гринув на його Павло. — Мовчав би ти лучше! Йому дуже було жалко матери.

— Не вбивай ся, сину, дуже в сльози! — раяла мати. — Берись швидче за роботу, мерщій забудеть ся!

Тверезого чоловіка Улита докоряла, що розрішив горілку, благала опам'ятати ся, він мовчав; вона почне плакати, Антін тікає з хати, з оселі; а піде на слободу, там нап'ється...

А скажіть по совісті: чи може староста не пити, а потім і не бити?

Куди-б він не пішов, до якого-б начальства не вдарив ся, всі одно говорять: „Бий! ти один у мене несправний!“ „В морду їх бий!“ Та ще або кулаками по столу гримає, або ногами тупає, приказуючи: „Моєю рукою бий, дивити ся на них с...!“ Вибіжши із такої бані, здаєть ся, очима людей їв би... А на слободі напувають, така думка — піддобрити ся, а тоді самі руки ходять. До дому прийде, жінці та-ж честь.

За се староство прокляте кілька раз боліло тіло, а душа без перестанку мліла у бідної Улити. Що бійка, лайка та сором; а то таки єднання пропало. Колись супруги жили по людськи: між ними була тиха розмова та порада, а тепер, як тверезий, з очий тікає, — мабуть совість тоді виринає, — а як п'яний, від його треба ховати ся. Ще у літку, в будень, коли всі бувають у роботі, якоесь жилось, а що в осени та зимою — пекло було у Дубівській родині. Щоб сталось з чоловіком, як би він постаростував років пять, сім, або всі десять? Одним одна утіха випала Улиті за сі три роки, — знайшла вона собі дочку.

— Нате вам, кумо, дівку Параску! — казала кума, прийшовши від хреста. — Нехай здорова росте та щаслива буде!

— Спасибі, кумо! А, Парася, Парася... — Улита згадала, як її вперше привитали у сій хаті, а як тепер живеть ся. Рідна Парася була й утіха і приятель.

Крім дитини-втіхи, Улита розважала себе спогадами про Варвару. — Казали люди, що дурна ти, сестричко, прозвали тебе безкленкою... Брехня се все! — Улита сиділа біля печі; вона

вже дотопила, та ще жевріло. Хозяйка дивилась на жар, а гадки були про сестричку. — Не знала ти наших любоців, гидка тобі була наша праця, і ти покинула нас, тай добре зробила! Тепер, десь там далеко-далеко, за муром монастирським ти читаєш, співаєш та Богу молиш ся! А нашого пекла зовсім не знаєш... Ні, ні, сестричко! Ти розумна, ти й щаслива!

Так то часто-густо згадувала мужичка паняночку. По правді кажучи, Улита була щаслива! Як не щаслива, коли у неї була мати? Де-б вона виплакала своє горе? Від кого-б почула слово утіхи? У кого-б побачила вона на очах сльози?

Тоді заходжувалась Улита гамувати матір: — Не плачте, мамо, — така вже моя доля!

А як упало хозяйство у Дубів! Старого не було у млині сидіти, туди ходив Антін... А де найлучше випити, як не в млині? Інші старости добре підправлялись, походивши з громадською калиткою, а Дубови боком виперлось старостуванє.

Що бабі, то й громадї! Антін однаково жив: як дома, так і між людьми. Одного побив, другого, а там дуже й розлакомив ся. Його гамували й дома і в громадї. Так куди вам!

— Хиба я сам від себе так поступаю! — казав Антін. — Мені приказ дано: „Як що до чого, так і бий!“ Сей приказ староста сповняв акуратно, не розшолопавши своєю головою, що нікому ворогів налігував, як собі.

Уже на другий рік усі ворогували: ніхто й чарки не підніс, а вже добре розпаскудив ся староста, — треба було пити свою, через се Антін лютував.

— Еге-ге-ге! Дубе, Дубе! щось ти розшумів ся дуже! — казали люди.

На третій рік сього нещасливого старостуваня прийшов із волости приказ: Петрівчанському старості взяти рекрутів у город. Як не крутились, як не вертілись, а прийшлося старості їхати своїми кіньми. В осени, звісно, яка погода; стало шкода коній Антонови, і він поїхав сам один, не взявши й хлопця з собою. В городі пробули три дні. На четвертий день Улита нудьгувала... Ще з досвітку вона почала думати про Антона; чом вона не думала про його вчора, або позавчора, — і гадки не було. Ще й рада була, що „нема крику, тихо в хаті“, а сьогодні коло серця пече, і так важко на душі, хоч би сльози полили ся, чи не полєкшало-б, а Антін стоїть перед нею як живий. Тільки не Антін

староста, ні, а той Антін удовець, який він був вісім років перед тим.

— О, мама плачуть! — помітив Павло за сніданем. Колись він був ворогом, а тепер любив мачуху, як не кожен син і рідну любить.

— Еге-ж, сину, плачу! Та сама не знаю, чого сльози ллють ся! — каже Улита, втираючи рукавом сльози. — Така печаль узяла, що й не знаю, що-б робила! — Хозяйка сіла на лаву проти печи, і підперши долонею щоку, а другою рукою лікоть журила ся. — Що то наш батько так довго не їде, коли-б чого не сталося...

— Бач, і дістаєть ся матери від батька, а вони таки шкодують за ними! — подумали всі діти враз.

Тільки Парася трохи розважала Улиту, а як сідала вона за прядку, нудьга її обступала. Вона пішла із хати порати ся коло скотини.

— Мабуть ми, Карпо, молодих волів годуємо...

— Тай мені здаєть ся, що вони молоді для годівлі: тільки виростуть, а гладкі не будуть...

— Щось ми з тобою, коваче, погано хозяйнуємо! — казала Улита. — Гурт наш що день більшає, а хозяйство гіршає!

— І прямо, що „гіршає“! Та щось ви, мамо, сьогодні світом нудите? — казав Карпо, глянувши на неї.

— І сама, голубе, не знаю; тільки побачиш-побачиш, що щось сталося з нашим батьком: отак почувала я себе перед тим, як Варвара помандрувала!

Пилипівчаний день — година, а здав ся він Улиті роком. Не обідавши і не вечерявши, вона лягла з Парасею і не чулась, як заснула, правда, не надовго: за вечір вона мабуть разів три прокидалась, питаючи:

— Чи не приїхав?

А потім того таки добре заснула. Родина повечерявши та помолившись, стелилась уже спати, як загавкали всі собаки, а далі враз умовкли і почали вити.

— Що воно за знак? — хтось спитав, і усі понаїжувались.

Собаки вили чим раз дужче. Хлопці кинулись на двір, а дівчата в малу хату до Карпа. Побачивши хозяїв на дворі, собаки ще дужче загавкали та завили, — разом кинулись до воріт, а люди за ними. За ворітьми стояли Дубівські коні, а на бричці нікого-

не було. Підійшов Карпо до брички, відтіль відгонило горілкою і щось харчало.

— Ну, се звісно! — каже Карпо, і всі подумали: „Батько п'яні“.

Собаки виїдають... поспинають ся на бричку та своє провадять.

— Та не підеш! — кричав Карпо на собак. — Немає мені чим потягти вас; бач, як скучили!

— Винесіть котра ліхтарню! — гукнув Павло.

Узялись до коний; віжки між ними, в болоті і порвані; усе позасенсалось та поватягалось; на силу випрягли виморочену та вимучену скотину.

Який страшний був батько п'яний, а дівчата не втерпіли, щоб не подивити ся. Одарка сьвітила, а Наталка полїзла на бричку. Ставши на східці та заглянувши у ящик, дівчина крикнула не своїм голосом:

— Кров! їй же Богу, кров! — І вона впала до долу.

— Яка там кров, де кров?

Усі обступили бричку; Карпо узяв ліхтарню і посьвітїв у ящик. „Ой, Боже мій милостивий!“ — прошепотїв Карпо тай відвернув ся, бо в очах потемніло; ліхтарню до долу поставив, бо руки зімліли, а серце як стукало: здавалось, вискочить із грудий.

— Убито, батька вбито! — крикнули хлопці враз. Вони все зрозуміли, дивлючись на Карпа. Всі голосили, здіймали руки до неба і стояли навкруги брички, а там на дні лежав безщасний Антін, валяючись у своїй крові. Собаки ливали снасть, живились хозяйською кровю... часом тільки гавкали та вили...

Хто його побив? Де се сталось? За віщо так знївечили людину? Усе пропало, як на сей день! Подейкували, що заробив він собі се старостуючи.

Всі плакали і усі стояли коло брички... Позбігались сусіди на сей гвалт; прийшли й Ключи.

— Не ночувати-ж йому тут! — казав дядько Степан. — Треба щось робити! — І він полїз до Антона, лапнув за голову і вимазав ся кровю... Дядько Степан не бачив ще людської крові, а тут довелось мазати ся нею.

Кров у жилах занїміла, тіло затрусилось, а про те він таки крикнув:

— Цитьте: він живісенський, треба тільки ратувати його!

Внесли Антона у хату і положили долї на соломі. Тут тільки побачили діти страшного батька: із рани на щоці й доси кров

слизила, а на лобі вже запеклась, уся одіж закровавлена... Скільки тут було плачу! Який сум та скорбота обступили Дубівську родину!

— Діти, деж се мати? — спитала тітка Марія.

А мати спала, ніби не в її хаті се діялось.

— Улито, Улито! Устань бо! — будила її тітка Марія.

— Се ви, мамо? Чого се ви прийшли, а діти чого плачуть?

А я сплю та сплю, не висплюсь!...

— Антін приїхав та дуже хворий!

— Хворий? Мій Боже! Я його дожидала й виглядала, а се, як на теж, заснула... — Говорючи се вона вийшла на хату і побачила...

— Антоню мій, голубе! — І як сніп повалилась на груди неживого чоловіка.

Діти побачивши, що й мати упала, підняли такий плач та галас, що вся Петрівка збіглась. А Улита, коли хочете, таки щаслива: що в неї було-б, як би вона не заснула перед тим хоч на годину? Була-б здуріла, а тепер тільки зімліла! Її водою відлили.

Прийшовши до памяти та почувши дитячий лемент, Улита почала гамувати та голубити дівчурі. Вони повлазились до матери, бо мати сиділа коло побитого, не маючи сили підвестись на ноги. Діти благає не плакати, а у самої слъови так і ллють ся... Де там уже не плакати!

— Друже мій, ховяїну мій, як же тебе знівечено та покалічено! З ким ти бив ся? Хто тебе так порівав?!... Пораднику наш, як же ми без тебе в світі проживати-мем? — припавши до грудий голосила мати.

Доси діти боялись підходити до батька, а тепер хто ноги, хто руки цілував, а мати слізьми рани умивала, і всі голосили.

— За попом би поїхати! — казав хтось із старих.

— Та вже поїхали!

— Хто поїхав, Горпино? — спитала Улита.

— Карпо та Павло, вони зараз же перепрягли коні таї поїхали...

— Бач, вони вже й поїхали, а я все висплялась! — казала Улита, обмиваючи рани та гамуючи кров.

Антін тільки дихав, а на виду був жовтий як віск.

Пилипівчана ніч годиною здалась Дубам. Ще тільки сіріти почало, як повернув ся Карпо.

— Приїхали... привезли! — казав Шилип увійшовши в хату. Усі повставали, понасторочувались, щоб то кланяти ся, як увійде піп, коли замість його з'явив ся фершал.

— Та се ви, Петро Семенович? — підскочив до його дядько Степан.

— Та я-ж, хиба не пізнаєте, дядьку Степане?

— От і добре, от і спасибі вам, що приїхали!

— Й правда, що спасибі! Хиба піп такого сповідати-ме?

— Ратуйте нас! — кричала Улита, простягаючи руки до фершала.

— Та чого-ж я, тіточко, й приїхав, як не допомогти! — відповів він. — Тільки душно в хаті; топіть по трохи! Добре, що хоч долі лежить, а то-б ви його задушили: на що стільки людей?

— Бач, який: тільки на поріг, зараз лаєть ся! — думали люди, тікаючи один за одним.

Фершал у нас був тутешній родом, аж у волости тільки жив! і людина був нічого, а увійшовши в хату до богача, зовсім гарний став.

— А-а-я-я! — казав фершал, приступаючи до хворого. — До чого достаростував ся ти, Антоне Трохимовичу?

Аж фершал довідно доглядів ся, що були рани і на плечех, де сорочка прикипіла до тіла; на щоці треба було зашити.

— Не вбивайтесь даремно, Улито! — казав фершал. — У середині в його усе ціле (сьому у нас ніхто не вірить, щоб можна було знати, що робить ся в середині людини). Годуйте його добре: варіть зупу курячу, пражте молоко та заливайте! Багато крові із його вийшло! — кінчив фершал. — Через те такий слабій;

Улита не відходила від хворого, не спускала його з очий. Тітка Марія зайшла до Дубів на другий день, там тільки що пообідали і всі в один голос поскаржились, що їх мати в учора нічого не їсть.

— Чи не здуріла тобі мамка! — каже тітка Марія. — Зараз мені стунай їсти; бачу, молодице, мало тебе били: доси не вивчили терпіти; а як і справді Бог смерть дасть, тай ти до його в гріб ляжеш?

— Не кажіть так, мамо, я не хочу!

— Чого-б ти не схотіла! — відповіла тітка Марія, простягаючи руки до Парасі. — Іди до мене, моя дитино, бо твоя дурна мати сама пропаде й тебе заморить! Сказати-б — сама,

а то ще й дитину годує! Умийте її, діти, та нагодуйте! А дітям того й треба!

— Чого се ви мене обступили, як грішну душу? — казала Улита дітям, дивлячись на них заплаканими очима. — А ти, Горпино, не трудись, бо... не хочу я їсти!

— Так поведіть її, діти, та погуляйте, коли вона вже засиділась...

Гуляла Улита мабуть з годину... Ще більше серце надірвала: нічого не мило, нічого не треба, а що робить ся, все не так!

Увійшовши в хату, вона посьорбала чогось, щоб матери догодити, тай не знала, де себе подіти, бо мати сиділа біля хворого.

— Ляж, Улито! — казала тітка Марія тихо та любо. — Я не відійду від Антона! — І вона вдарила по подушці, поправляючи її.

— А постіль де? У запічку, в ногах хворого. Хиба Улита не щаслива?

Антін поправляв ся дуже помалу: тільки у тиждень він міг лежати на боці, тільки тепер почали гоїти ся рани на спині. Мабуть легко позбути ся крові, та дуже важко придбати її. Правда, Антін був здорової натури: тіло його не ятрилось, так на силах дуже впав. Фершала до його возили що третій день. А як зраділа Улита, почувши, що приїхав старшина відбирати староство від Антона. Боже! ніби янгол хату перелетів, так вона зраділа панам. Приймала і шанувала їх Улита, як могла, як зуміла, та все допитувалась, чи ще ходити-ме Антін старостою?

— Та тут время вже коротке! — казав старшина. — Доходить і кандидат, а з нового року другий заступить!

— А от що, молодець, зроби! — каже писар. — Діло заводь: хиба можна прощати такі речі, хиба можна так нівечити людину? Треба шукати винуватого!

— Добродію! — каже Улита. — За три роки так ввірились мені сі діла, так доїли вони до живих печінок, коли-б, Господи, підвів ся, та нехай здоров зносить, що заробив; не хочу я більше сих діл!

Пани забрали медаль, печать та книгу і віддали се все кандидатови.

Улита була така рада та весела, як пішли пани з староством, що заходилась жартувати коло хворого: — Теперечки, дядьку, видужуйте, та будемо щось робити, — годі вам панувати!

— І я кажу: годі! Будемо знову мужикувати! — відповів Антін стогнучи. — Коли-б Господь підвів!

Почав підводити ся Антін тільки перед новим роком, а до памяти прийшов аж весною, як пішли сіяти.

Саме на Стрітене прийшов за Антоном десятник, щоб він ішов у громаду, бо щитати-муть його.

— А й справді! — кинулась Улита. — Ще-ж на йому й гроші є?!

Гуляючи під хатою можна було чути, як у громаді казали: „Я-ж тобі віддав!“ „Ти-ж від мене відобрав!“ — то-що...

Улита сиділа на призьбі і слухала, а громада усе „цок та цок“ на щотах. Був і розхід. Тільки що року й віставалось що небудь на старості: коли п'ятнацять, а коли й двацять, а в третього року ще більше... Нарешті того з Дуба правили шістьдесят сім карбованців і дев'ятьдесят три копійки.

— Так скільки кажете? — спитав Антін.

— Всіх с тебе следует получить Петровскому обществу шестьдесят сем рублей і дев'яносто три копейки! — відповів писар. — Вот тебе на заметку! — І він написав на папірчику: „67 р. 93 к.“.

Взявши папірчик, Антін простяг ся до дому; Улита вийшла йому на зустріч, бо як не прислухалась, а почула тільки „шістьдесят“.

— Скільки там грошей правлять?

Антін мовчки подав їй папірчик.

— Ой, Боже-ж мій! — застогнала Улита, дивлючись на „замітку“. — Чи знайдуть ся у нас такі гроші? Деж вони візьмуть ся? — спитала Улита, ідучи в хату. За нею пішов Антін, Карпо, Горпина, усі діти великі і малі.

— Аж от коли староство, брате, вилазить боком! — казав Антін до Карпа, сідаючи на лаві.

Улита дістала зі скрині гроші і положила перед Антоном, а сама відійшла.

— Почисли, брате, скільки їх тут є?

Карпо став числити гроші, а діти обліпили стола: малі бігали поза спинами і стромляли свої голови між великих. Павло, Одарка та Наталка читали „замітку“ і дивувались. Улита з Парасею сиділа у запічку і сумувала. Як блискавка мигнули перед нею п'ять років щасливих і як віл у ярмі повзало старостуване... Скільки бійки, лайки й усякої неправди пережилось... А з грішми

що він робив? Не так, як колись було, що супруги знали вхід і вихід кожної копійки; вони радились між собою, за що продати і за скільки купити; гроші були на схові в Улити. Теперички не те: Антін гроші носив при собі, ховав ся з ними, як з чим добрим. Ніхто не знав, скільки він увзяв за воли, чи за хліб! Ні разу за три роки не числили ся гроші! Скільки губив він їх, скільки виймали у п'яного, а скільки пропито?!...

— П'ятьдесят один карбованців і трицять копійок! — каже Карпо.

Як кризь сон почула Улита, а через те запитала, і Карпо промовив:

— Деж ми решту візьмемо? — спитала Улита.

— А у тебе нічого немає, Улито?

— Їй же Богу, ні копійочки! Я тобі всі віддала!

— Та чого ти божиш ся? Хиба я й так не повірю! — казав Антін кривлячись, бо стидно йому стало. — Я тільки не знаю, як я з громадою розійду ся?

— Трохи заплати! — казала Улита сякаючись. — А то може-ж таки повірять?

— Скільки-ж мені віднести, Улито?

— Бач: тепер Улито та Улито, а як я коли прошу тебе, то не слухаєш! — І її трошки лекше стало на серці.

— Порадь мене, голубонько, при сій пригоді! — благав Антін. — І жити- мемо знов, як колись жили!

З дитиною на руках Улита підійшла до стола і почала на ново розбирати, скільки довгу, скільки грошей є.

— Не можна-ж нам зістати ся без копійки при хаті! — каже Улита. — Віднеси сорок, ну, та ще візьми одного на копійки, а скільки зістанеть ся?

— Двацять сім карбованців, мамо, ще буде на нас! — вставив і Пилип своє слово.

— А сі, кажу, може повірять тобі до ярмарку, чи що? — каже Улита.

— Ні, тільки не до ярмарку, бо хто його знає, що ще буде з нашими волами! — каже Карпо. — До Покрови просись, Антоне!

— Коли дає зараз сорок, то на Покрову, щоб віддав двадцять, тай буде з його! — казав дід Михайло, що колись поставив старостою. — Далось воно йому й так знати!

— Так воно й буде! — казали люди.

Громада пристала на пораду діда Михайла і подарувала Антонови трохи довгу.

— Спасибі вам, люди добрі! — казав Антін, знявши шапку. А як серце боліло Антонови після сих слів; ой, ішов він до дому дужий і відважний, бо чув у собі якусь силу. Ідучи до дому Антін кляв ся і божив ся, що до віку не пити-ме.

— Ну, дружинонько моя! — казав Антін, увійшовши в хату. — Скінчив я староство, а враз із ним, повір мені, пропаде наше безголове: зарікаюсь в останнє пити, чи чуєш, Улита?

— Чую, друже, і вірю! — відповіла Улита.

— До віку не пити-му і дітям закажу!

— Як не старостувати-меш, то й не пити-меш, я се добре знаю! — раділа Улита.

— Та ні, ні, не ходити-му вже; я теперички вільний козак! — казав Антін.

— А набувати тебе не заставлять? — спитала Улита.

— Ще що вигадай! — огризнув ся Антін.

— А отже, як служать у строку, чи там у году, а потім ще набуває тай набуває! — каже Улита. — А ти довго-ж ще й хворів...

— А тут не так: до нового року мені строк, а тепер, бачиш, Чайка заступив?

— Ну, може настановлять тебе десятником, або що? — запитувала Улита крізь сльози.

— Та не вигадуй, Улита, Бог знає чого, а слухай, що кажу! — промовив грізно Антін. — Зарікаюсь пити до віку, де-б я не був, чим би я був!

— Боже тобі поможи, Антоне, здержати твій варік! — казала плачучи Улита. — Ти й сам добре знаєш, як Бог карає тих, хто не сповняє своєї клятьби! — Улита зовсім плакала, сховавшись за Парасю.

— Чули, діти, тай ти, брате, з жінкою, що я сказав? — спитав Антін.

— Чули, тату, чули! — відповіли діти.

— Чули й ми! — казав Карпо з Горпиною.

— Так будьте свідками перед Богом і людьми, — каже Антін, — тай ще памятайте, що винен я у громаду двацять карбованців, щоб невідмінно віддали, як я не доживу!

Антін помолив ся до образів.

— От що сьогодні зробимо! — казав Антін до Улити. — Піду я по батьків, тай ще по добрих людей, попрошу їх до себе на бесіду, тай погуляємо, як давно вже не гуляли люди в нашій хаті!

— І правда твоя, Антоне! — відповіла Улита. — Піди по людей!

Усі діти чмелем загули, зрадівши, що у них буде бесіда.

— Ой, Боже-ж мій! — каже Горпина веселенько, ще й головою мотнувши. — Сеж треба порати ся?

— Що, мамо, варити-мемо на вечерю?

— Та треба-ж чим небудь людей прийняти! — відповіла Улита.

— А я самоваря поставлю! — каже Пилип.

— А ти його вчора чистив? га? — спитала Одарка.

— Чистив! А чого-ж ти: „Липочка та липочка!“ Який я тобі „Липочка?“ — Всі сьміялись.

— Ні, Пилипе! — каже Улита. — Ти підеш по Настю та Кирика (так звав ся Настин чоловік).

Всім знайшлась робота і кипіла вона у кожного. Далі жите у Дубів ішло щасливо.

— Добре й багатіти, як у них своя капелія! — казали сусіди, дивлячись, що у Дубів знов налагодилось господарство.

У Дубів було до чого руки приложити, та до того ще й гурт, а працювати їм не вчити ся. А як же й роки випали урожайні, то були вони пани над панами: поденщини та строків не знали, а дома собі проживали. Тільки прозивати їх стали Шрамами: на лиці у Антона зістав ся довгий рубець від рани. На хозяїна казали Шрам, а на Улиту Шрамиха; як їх дівчина виривалась, на неї — Шрамівна, а на хлопця — Шраменко.

Часи старостування доїли до живих печінок, так глибоко в'їлись в душу й серце Дубам, що вони з сього часу почали числити роки. На другім році оженили Павла; взяли із Вербівки далеку родичку Горпини — Явдоху Раківну.

— От коли поєднались Дуби з Раками! — жартували сусіди.

Через рік Антін та Улита стали дід та баба. На третім році віддали дівчат. Одарка пішла за Григора Клюса, далекого родича Улити. Сій парі усі були раді.

А Наталка зовсім пішла із Петрівки. Улита дуже жалкувала і довго сперечалась, не хотіла далеко давати.

— Мамо, у них є бричка і добрі коні; я їздити-му до вас у гості! — каже Наталка, піймавши Улиту на самоті.

— Бач, яке добро? — каже Улита. — Ти його жалієш, а воно на що зорить ся; так іди-ж з Богом, коли така вси!

— Як же мені вам, мамо, сказати, що я полюбила? — думала Наталка, пильно дивлючись на матір.

Так то розпарувались Улитині близнята. А далі посипались діти: у Улити, Горпини і Явдохи. — Ого-го! У Дубів завелось! — жартували люди.

А ще далі Дуби почули, що їм тісно на батьківщині, — се раз, а потім таки Карпови з Горпиною хотілось бути справжніми хозьями: як живеш з старшим братом, то все здаєть ся, ніби у сусідах... А як Антін старший, то йому треба було виходити, а Карпови зіставати ся на батьковім дворіщі. Антін почав прохати у громади ґрунту на оселю.

— Се таке, що треба! — сказали в громаді і відвели шматок пустиря в кінці слободи.

Ся місцина звала ся у нас хутором, і дуже чудно було Дубам тут оселяти ся. Діло було весною, коли усі люди живуть на вулиці, а на хуторі теперички зовсім пусто. Дуби і Дубинята побували на новім дворіщі, і нікому воно не подобалось.

— Погано там буде! — казали діти.

Підстарші сумно дивили ся на дітий та дивували ся про себе.

— Бач, і вони таки розуміють!

А старі так прямо журили ся.

— Що робити, стара? — питав Антін.

— Я таке надумала, що й не знаю, чи його казати, чи мабуть лучше мовчати! — каже Улита.

— Мабуть лучше казати! — допитував ся Антін.

— Піду я до батька та прохати-му: нехай продадуть нам свою оселю! — каже Улита. — Як би продали...

— Бог би з тебе говорив, дружино! — вирвав ся Антін.

— І я піду діда прохати! І я піду! І я, я! — закричала дівтора.

— Сядьте! — крикнула на них Улита. — Однаково що року город наймають, а дворіще буряном заростає! Так піти, чи що?

Антін не чув її питання: він пильно дивив ся на її вроду та міркував, якою то скотиною треба бути, щоб знущати ся над вірною дружиною.

Улита промовила своє питанє.

— Та Боже тобі поможи! — відповів він.

Улита з Парасею пішли до діда та до баби на пораду.

Парася була дуже втішлива дівчина: не даремно її любили старі й малі.

Оселя дядька Степана була простора, старої займанщини, коли було вільно займати ґрунт і землі брати, скільки треба.

— А що скажеш, Маріє? — спитав дядько Степан, вислухавши Улиту.

— Щож я скажу! — відказала вона. — Як ти думаєш?! Може справді нехай становлять хату: після нас чужим дістанеть ся!

— От що, сину! — каже дядько Степан до Улити. — Продати не продам! Коли ми віддали тебе з порожніми руками, то дарую я тобі нашу оселю, нехай Дуби знають, що й ти принесла їм що небудь! Чи правду я кажу, Маріє?

— Та вже-ж! А то як заберуть ся на хутір, скучно нам буде!

— То піди-ж, молодице, за Антоном, та ми з ним побалакаємо! — казав батько.

— Так спасибі-ж вам, тату, таї вам, мамо! — казала Улита, кланяючись батькови. А потім вони поцілувались, а Улита ще й чолом дала, ніби хотіла сказати: „Моє буде зверху!“

— А я у бабусі гуляти-му! — казала Парася, присовуючись до бабусі.

Дядько Степан видав бумагу, що віддає свою оселю Дубам.

Павло з Пилипом добули книжку, де був плян якоїсь хати, і почали плянувати. Зразу батьки сьміялись, а потім і самі поприставали хто куди: Улита держала руку Павла, а Антін за Пилипом тяг. Усі хотіли одного, щоб хата не ділилась на дві половини. Спорили лише про те, де бути кухарні та кімнаті.

— Одна така велика? — питає Пилип.

— Ну, дві кімнати зробимо! — відкаже Павло.

Як збіжать ся, так і заспорять. Скільки вони паперу перевели!

— К бісовому вас батькови! — каже Антін. — Так папір переводити; щоб завтра привезли піску, таї плянуйте на йому!

От коли робота була малому і старому. Нарешті таки доплянувались.

На однім кінці подовжньої стіни мав бути рундук і надвірні двері; від сих дверей вуличка до противної стіни; поуз сю стіну

подовжня вуличка, а з неї йшло двоє дверей у кімнати; відсіль же топилась груба, що була поставлена між кімнатами.

— Ти ви-ж, хлопці, й комору причепить тут де небудь! — каже Улита.

— Правда ваша, мамо! — відказав Пилип. — Біля малої вулички, а двері пустім проти дверей: із кухарні прямо у комору!

Як бачите, хлопці напутали: крім кухарні, де тільки обідали, була кімната старим, а друга задля Павлової родини, ще й чистий куточок про чужого чоловіка. Правда, вуличок багато, а тікати нікуди, як не дай Боже пожежі; погано й те, що не коморою поставили проти лютої погоди, а довгою вуличкою: хата була-б теплійша.

— Ну, молодці-хлопці, що випутлялись із двох половин! — казали сусіди і я за ними.

Осінь на дворі: краса і радість селян! Тай ще випав гарний день: у ранці личка була, а з половини дня виглянуло сонечко, уже воно мало сховати ся і на прощання ясно-преясно засяло; і тихо було, дуже тихо. В Петрівку в'їхала крита бричка з черницями. За осінь не одна така бричка відвідає нас. І кожен раз аж серце щеміло у Ключів... Дядько Степан не став балакати з ними, а по первих утік від них, а далі... До всього привикає людина, привик і дядько Степан зустрічати черниць і подавати. Тітка Марія не пропускала ні одної брички, ні одної черниці, щоб не розпитати про дочку. В'їхавши в слободу, ся бричка не знала куди піткнути ся. До Ключів би прямувати... Так хто його знає, чи стидно, чи страшно було, а тільки вона вдарилась до Дубів, шукаючи сестру, і нагодилась на Горщину; ся повела її на нову оселю...

— Мамо, я вам гостю привела! — казала сьміючись молодця до Улити, що сиділа під пічю і чистила картоплю на вечерю.

— Спасибі, голубко, сїдай у нас тай ти погостюєш! — казала Улита, поки черниця хрестилась та поклони відмахувала.

— Здрастуйте, сестрице! — процїдила вона, кланяючись Улиті. Ніби десь за стїною промовив знайомий голос. В очах по-темніло, руки попадали.

— Варвара!? — ледви промовила Улита. Вона не змогла встати і лише на силу руки простягла до сестрички.

— Нет, нет: я тепер раба божія Меланія! — казала черниця, хоч її ніхто не слухав.

Тільки придавивши сестру до грудий, Улита почула в собі силу, і все разом полилось: сльози, плач, лемент... А далі ховяйка встала і почала носити по хаті гостю як дитину, цілюючи і обливаючи її сльозами...

— З того світа, чи що, сестричко, з'явилися ви до нас? — питала Улита, плачучи.

Плакала й Варвара, та думала про себе, чи пустить сей ведмідь її живу.

Улита не знавши ні голоду, ні холоду, в тілі була (давай її Боже на здоров'я), а щоденна праця виробила силу. Улита була правдива молодиця, а Варвара — тріска, та ще й жовта на виду; очий не бачив, бо вона все дивилась у землю: „Стидно дивити ся людям у вічі!“ — кажуть черниці.

— Пустіте, сестрице! — проговорила черниця.

— Як на теж батьків немає дома! — казав Антін. — От хто зрадів, так се мати!

— А где же родителі? — спитала гостя і їй стало легше на серці, що незабаром батька побачить.

— Та поїхали на ярмарок, а там і в Семенівку до тітки Явдохи!

— По прежнему, значить — їздять в гості, раз в год! — голоснійше вже сказала черниця.

— Еге-ж! по старовині! — відповів ховяїн.

Від сїєї розмови всі поторопіли, бо почули, що з ними балакає чужа людина.

Улита кусала губи, щоб не вилаяти ся, аж утїкла з хати, як почула, що Пилип штокає з тіткою; а далі подумавши добре, промовила до себе: „Бог з нею, вона зовсім чужа нам!“

— От бачте, мамо, добре я зробив, що відмежував світлицю! — казав Пилип за вечерою. — І є де спочити матушці з челядю!

— Щож ти, Пилипе, все розпитав матушку про монастирське житє? — спитала Улита.

— Де вам, мамо, усе! — відповів Пилип. — Там мабуть і за рік не переслухаєш, як там у них...

— Чи не думка й самому в монастир? — перебив його Павло, відламуючи хліба.

— Се вже навряд! — каже Антін. — Як виїде на вулицю, то всі дівчата покотом ідуть!

— Та він хіба в ченці? — каже Павло. — Він між черниці...
 — Отсе так! Сьому й я повірю! — сьміяв ся батько, а за ним усі.

— Павлови мабуть! — огриз ся Пилип. — Голодній кумі хліб на умі!

— А ти думаєш, я-б не пішов у монастир? Тільки з Явдохою! — каже Павло. — Сам не хочу!

— Бач, чого схотів?! Ще й з Явдохою...

Знов усі сьміялись.

— А чом не йти в монастир? — каже Павло. — Бач, якою бричкою та якими кіньми їздять?

— На хозяйстві таке добро наживеш? — кінчав він.

І на другий день не було старих Ключів дома. Гостя дуже турбувалась і не знала, що робити. Пилип цілий день був з тіткою черницею; він більше її розпитував та дещо й розказував. Розмовниця дуже здивувалась, почувши, що дід подарував Дубам свою оселю.

— А землі він вам ще не подарував? — кинулась вона і пильно дивилась на небожа, забувши чернечий звичай.

За вечерою Пилип розповідав, як журять ся бідні „тьотя“, що мабуть вони поїдуть далі, не побачивши бабусі.

— Нехай поїде котрий за матірю! — казала Улита, ставляючи на стіл миску. — Вони там з тиждень проведуть...

— Ти бачиш, що ми розпочали покрівлю? — відказав Антін. (Саме тоді повітку перекривали).

— Та я вже вийду до вас! — відказала Улита.

— Ну, хіба що так: мені коний не шкода, аби наша робота не стала!

Улита дуже мало балакала з сестрою, а більше з боку її розглядала та прислухувалась. Не подобалась мужичці ні мова чернеча, ні їх погляд, ні постава: їй здавалось, що сестра ще гордїйша стала. Між черницями Улита побачила не молоду вже, низеньку та товстеньку жіночку. Звали її черницею Варварою, вона то й розповіла Улиті про монастирські сестри.

— З початку вашій сестриці було дуже добре! — казала тітка Варвара. — У матушки ігуменї днювала й ночувала, у неї-ж їла й пила, а все за голос! Дуже вона хороше співала, як прийшла! Потім стала спадати з голосу, стало їй гіршати, а тепер зовсім не співає! Тепер таке, що на матушки-б треба, та ні з чим!

— Та сестриця-ж добре грамотні! — перебила Улита.

— За се її наш народ любить! — казала далі черниця. — Прочитає, як ніхто! Та сього мало! Положи три тисячі, тай будеш мантейною!

— Аж три тисячі!? — крикнула Улита.

— Менше не буде! А де їх узяти? Народ тепер, самі знаєте, який повів ся: на денці виносить, — часом обійдеш усю слободу, на карбованця не здадуть, а про гроші і казати нічого: нема їх ні в кого! Може ви чим поможете вашій сестриці? — кінчила тітка Варвара.

— Я? — не стямившись крикнула Улита. — Чим же я поможу? — А серце у неї так забилося, що думала вона, вискочить із грудий.

— Грішми, сестрице, грішми! — казала тихенько тітка Варвара.

— Де у нас ті гроші узяти ся?

— У вас хозяйство, слава Богу! — казала далі черниця. — Потягнути ся можна, сестрице!

По сій мові Улита стала тікати від черниць, а рідна сестриця ніби помякшала: дитий брала на руки і гостинців задля них знайшла. Чим більше припадала сестриця-черниця, тим більше холонуло серце Улити і вона чогось бояла ся.

Почувши від Улити її розмову з тіткою Варварою, насупив ся Антін.

— Не малої треба! — казав він. — Мабуть усю слободу нашу продай, то й то не набереш трьох тисяч!

Антін правду казав: як з'убожіла наша Петрівка, про се було писано.

— У мене нічого віддати черниці! — кінчив хозяйн сердито і вийшов із хати.

— Се я й сама добре знаю! — думала Улита.

Пилип застав діда й бабу на місті. Вони-б-прогостювали ще з тиждень; у свояка хата тепла, самі вони люди добрі, а дома діти не плачуть, то їм й байдуже було...

Рівко вразила вістка про наїзд дочки-черниці старих Ключів.

Дід Степан вискочив із за стола, де обідав; кинувши ложку на стіл, він бігав по хаті, кричучи:

— А вона тут, вона приїхала! Я розкажу їй, що вона наробила, покинувши нас; нехай знає, як ми бідували та горювали!

Скільки плакали за нею, а вона нічого того не знала, за муром манастирським сиділа! Їдьмо, зараз же їдьмо! Чи ти не здуріла? Що тобі Бог дав? — казав дід до баби, що стояла на вколішках серед хати, простягнувши руки до образів. Вона плакала, сьміялась і Богу молилась. А далі тітка Марія ридала, що побачить рідну дитину. В силу велику угамували ховяї своїх гостей і розраїли їхати сьогодні. А особливо не хотів їхати Пилип, як побачив, що його коні боками носять, а на мішанку й не дивлять ся: так він їх заморив, — коні молоді та горячі запряг, а дорогу підмочило.

Увесь час після обіду і вечері Пилип відповідав на питання баби про дочку-черницю і розказав, що в голосу зпала і гроший багато треба.

— А я не казав їй, поганій дитині, що ходити-меш по-під віконню!? га? — гримав дід. — Не на моє вийшло? А що? Се вона приїхала по ховяїство? Думала, пропав уже я? Ні, дочко, підожди, не получиш ані пів грошика, хиба отсих два кулаки тобі дамо!

Страшний був дід: сиве волосся на голові і бороді настобурчило ся, очи горіли огнем. Він стояв серед хати ледви осьвіченої лампою і розмахував кулаками; йому увиділась погана дитина, перед нею він і кричав:

— Геть від мене! Не дитина ти мені більше! Ти знайшла собі лучшего батька: п'ятнадцять років прожила коло його, там і живи, а про мене забудь!

— Та опамятай ся, старий! — казала тітка Марія. — Що говориш? Молись Богу та лягай спати! Завтра-ж, знаєш, у досьвіта рушимо!

— Знаю, знаю! — казав дід і сів до стола. Він довго так сидів похнюпившись, а потім ліг і заснув.

Усі послули, не спала тільки баба Марія... Кільки разів вона молилась на вколішках, а сльози не висихали; часом їй увижалась дочка-черниця коло неї: вона горнула її до себе, цілувала, а потім опамятавшись, бігла під образи і щиро молилась, щоб Бог не відняв у неї памяти. Ся ніч здалась їй довшою тих п'ятнадцяти років, що вона ждала свою дитину.

Проспівали другі півні і Марія не втерпіла, щоб не збудити сестру. Довго вони шепотіли, а далі заходились коло печи. Наварили і снідати й обідати. Почали будити мужиків. Пилип

роскошував на хозяйських подушках і зовсім не хотів прощати ся з ними.

— А се я до вас, Степане, в гості збираюсь! — казала хозяйка до діда.

— А щож? їдьте! Сідайте з Марією на коні тай в Богом! Побачите черницю, бо ви-ж її ще давнійше бачили, ніж ми! А я волами посурганю; застану — добре, а не застану — друге добре, або ще й лучше, а то бува ще й нагрішиш! Я її давно вже поховав, то й не хочеть ся зустрічатись на сім світі!

— Та годі бо тобі! — казала бабуся Марія. — По вчорашньому буде?

— Коли годі, то й годі! — І замовк дід.

Сестри досвіта вибралась; дід же Степан виїхав дїждавши ся дня. Ще й за слободу не виїхали, як бабуся Марія постелилась на бричці і лягла спати.

Вивівши воли за слободу і випрямивши їх на дорогу, дід Степан полїз на бричку. Важко було на душі у діда, а серце щеміло; плакати чи що хотїли старі очі. Ще й до того мигичка розбиралась; вітер холодний зривав ся. Надївши сіряк на кожух, а відлогу на шапку, дід ліг у бричці спиною до вітру. „Аби мені борозного було видно!“ — думав бідолашний батько. Звісно, старий, тай про стародавнє думає. Йому згадалось, як він гнав ся конем у Троїцьке, думаючи там знайти дочку, як він трусив ма-тушку і то-що: аж поки не сїв на коня. А далі дещо йому розповідала стара... На другий день його застали під тим же возом у горячці, прохворів він більш двох місяців. Часем зривав ся і біг із хати кричучи: „Варвара в огні, Варвара горить!“ — і біг сам не знає куди. Сїно люди докосили й хлїб зібрали. А я й молотьбу прохворів, тільки к Семену підвів ся, а сили вернулись аж зимою.

— Ти добре коний поправила!

— А! як би ти знав, скільки я плакала над ними! — відказала тітка Марія. — Подивись лише, скільки сїна немає!

— А що ти з землею зробила?

— На скіпщину віддала, Антін узяв!

— То нехай він і коні купить: уже мені з ними не водити ся!

— Я-ж тобі винен п'ятьнацять карбованців, казав тесть, як сторгувались за коні, — то відбери собі!

— Нехай заставляю! — відповів Антін.

Думав уже зовсім не хліборобствувати; скіпщиною була думка жити, так скучно зробило ся: купив воли і потягло ся сумне, самотне жите. Добре зробив, що зятеви дворище віддав, хоч внуками втішав ся. Скільки разів просив Марію: „Розкажи, як впровадила дочку?“ Так: „Ні й ні!“ А вона її вирядила! Вона, сучисько! Стану допитувати ся, вона в сльози: „Ти мені не віриш!?“ Шкода, що я не додивляв ся до їхньої одежі: перебрав би одержу... Де та, де друга? — Нема! — Ага! сеж ти віддала її? Раз притьмом бачив на старій ту спідницю, що вона носила. „Сеж Варварина спідниця?“ — питаюсь. А Марія зблідла як стіна. „Де Варварина, чого Варварина? Гій на тебе! Хиба забув, що ти набрав нам обом однакового?! Ще-ж я тебе тоді лаяла, на що ти набрав і мені дорогого: мені-б можна чого небудь дешевенького... я вже стара!“ І більше тієї спідниці я не бачив. Горе моє, що не знаю їхньої одежі, а то-б я дізнав ся... То матінка відрядила доню. А зараз, чого вона так ушкварила? Ще й се-стричку, таку-ж тіпаху як і вона підтибрила? О, кодро! І тож думка: старий дурень нічого не тямкує...

Ще-б довго мабуть марив отак дід, як би не стали воли, а він не вдарив ся головою у передок. Піднявшись на руках, дід як божевільний дивив ся кругом себе, бо не міг розпізнати, куди завезли воли.

— Дядько приїхали, їй же Богу, дядько! — кричала молодиця, біжучи відчиняти ворота.

— Так я у Камянци? — думав про себе дід. Він ані ворухнув ся, аж поки воли не проїхали двір і не приступили до ясел; вони були із сього хозяйства і тільки на сім ярмарку виміняні. З половини дороги вони звернули у бік і приїхали до дому, а у Петрівку зовсім і дороги не знали.

— Здоров, небоже! — казав дід чоловікови, що випрягав його воли. — Отсе приїхав до тебе, голубе, могорич пити...

— Спасибі, дядьку, що приїхали! — відказав небіж. — Вицеємо!

— А дядина-ж де? — питала хозяйка. — Бачте, дядини й не привезли!

— Еге-ге! Твоя дядина, голубонько моя, на таких жеребцях утікла від мене, що не догнати мені її до віку!

Дід гостював тут два дні і все розповів. Щож робилось у Петрівці? Як зійшлись дочка з матірью? Що було ціле море.

сліз, плачу і лементу, — про се й казати нічого, а далі що? Не знаю, бо й ніхто не відає! На самоті, тай то вони шепотіли, а прилюдно мовчали, — щож тут почувеш? А як хто запитував їх про що небудь, то так відрізували, що не схотів більше розпитувати. На що вже тітка Лукина (сестра тітки Марії), вона-ж у гості до них приїхала, чи її привезли, тай то втекла до Улити, чи та сама її забрала, бачучи такий привіт. А тим на руку ковінька: зістались у-двох і шепотіли у день і вночі, — про щось радили ся...

Прожили черниці у Петрівці днів чотири, коли не більше, а з тарілочкою не ходили, лише гостювали по хатах. А далі пішла Ключівна „по-під віконню“, як батько кавав, „собак дразнити!“ За нею ходила ще одна черниця, ся носила товсту та велику книжку. Зараз до Антона увійшли, а там тільки що пообідали і усі в хаті були. Увійшовши у Антонову кімнату, черниці прямо до образів, там вони довго молились, поклони били, щось проспівали... Повернувшись лицем до людей, черниця-сестриця промовила :

— Брат Антоній і сестра Улітія во Христі, ви добре діло сділали: пріютіли нас і наших лошадей! Спасібо вам; я запішу вас со чадами на вічне поминаніє!

Взявши книжку, тут же з'явилось і чорнило і перо, черниця сіла до столу писати; позаписувала усіх живих і мертвих.

— Щож вам за теє, матушко? — спитав Антін.

— С вас нічево, нічево... Вот спасібо, що пріютіли!

Антін положив карбованця і матушка враз його схопила.

— А вот... єще просьба к вам, брат Антоній!

— Кажіть, матушко, я слухаю вас! — відповів Антін.

— Я хочу попроцати ся з Петровчанами, позвольте собрать ся їм в ваш дом!

— Як ти, Уліто? — спитав її Антін.

— Мені здаєть ся, можна, як ти?...

— Можна, матушко, можна! — каже Антін. — Нехай збирають ся!

— Спасібо вам! — Черниця кланяєть ся. — Вічно буду поминать вас у своїх грішніх молитвах!

Помолившись до образів та попроцавшись із хозьями, пішли черниці до людей. Як се коїлось, усі — старі й малі — стояли перед черницями.

В иньших хатах менше молились і нічого не співали, а казали прямо: — Коли хочете, щоб вас вічно поминали в монастирі, заплатіть три карбованці, а як один рік, то карбованця! Замість грошей можна давати: зерно, муку, хліб, крашанки, цибулі, полотно, картоплю і т. н. — усе те, як вони казали: „Дар божий і ми принімаєм з благодарністю!“ — З сією мовою обійшли усю Петрівку хата в хату.

— Я, как здешня, всегда буду помінать всіх вас, потому й запи́сываю! — кінчала черниця.

А їй хозяї кланялись і раділи, що вони тепер записані у монастирській, великій та товстій книжці.

Над вечір Петрівчани сходились до Дубів прощати ся в черницями. Хто обіщав мірку пашні, той ніс мішок... Не знайшло ся тільки, щоб дали три карбованці, а хлібом віддавали; жінота несла полотно, крашанки і т. н. Ключівна кожному читала, кого вона записала, а матушки усе сортували: зерно у мішки, крашанки в ящики; полотно теж до місця. Часом черниці співали (се й уся шана) народови, що позбирав ся. Звісно, що як співали „Отче наш“ чи „Достойно“, то й ми розбирали; більш того, що нічого не второпавши наші братчики казали:

— Се! се мабуть щось монастирське, бо ми й не попадемо, з якого боку слухати!

А про те усі були раді (крім батька, — його й доси не було) і балакали:

— Бач, наша-ж таки родима мужичка, а сподобилась...

З вечера-ж черниці упаковались. І скажіть, знайшло ся місце у бричці для всього. Правда, недалеко вони везли; у Чорній Горі, де був базар, дещо продали; хліб печений коням, а крашанки собі зіставили. Тиждень харчувала Петрівка, ще й на дорогу дала їжі і 27 карб. 83 коп. — а усе мало... Дід приїхав в той же день перед вечером, хоч був п'яний, а про те усе добре памятав, та ні слова про дочку-черницю не спитав.

Випровадивши любу дочку далеко за Петрівчанський степ, баба Марія повернулась сама не своя. Улита нераз бачила її заплакану, та тільки сама плакала. Як приїхав старий, тітка Марія почала тяжко здихати та охати; очи не висихають, хоч швидко порасть ся. Так минув день і другий. Дід більш того, що лежав.

— Що се ти качаєш ся, Степане? — питала баба Марія.

— Еге-ж, качаюсь! — відказував дід Степан. — А чого ти стогнеш? Мабуть прийшла пора моя, пропадати треба, — от-що!

— Що ти, Степане?! Господь з тобою, молись Богу! — засипала баба Марія.

— За мене дочка помолить ся!

— А ти думаш, ні? Боже, як вона молить ся!

— Їй ніщо тепер робити! — каже дід.

— Тай горе-ж їй бідній; яка вона безщасна! — каже баба, а дід мовчить. Баба плакати починає. Дитини шкода, що їй кавати, тай дошкулити діда нічим не можна було, як слізами.

— Погано, Ганно! — казав дід, ледви підвівшись на хату. Він уже занепав на силах, бо дуже запечалив ся: хотів побачити дитину з того світа, та не зміг. Стільчик стояв коло полу, дід наступив його лівою ногою, а ліктем на коліно обпер ся, сама голова упала на долоню: немичний був дід.

— Ще й як погано! — каже баба, думаючи про своє. — Від свого берега відплила, а до другого не причалить!

— Багато ще грошей треба? — спитав дід тихо.

— Сімсот! — відповіла баба. — Правда, хвалилась, що тут добре здарили; казала, що віде так не жертвували!

— Бідна, бідна Петрівка! — бубонів дід. — Ще довго має ходити?

— Уже потребували в монастир, а вона не дібрала...

— Ще й багато добирати... Поклич мені Антона!

— А нашому дідови погано! — казала баба Марія, увійшовши у хату до Улити. — На виду жовтий став!

— А вже-ж! — каже Улита. -- Хиба даремно ввижались вони мені сю ніч аж двічі: десь ідуть з царини і несуть цілий сніп квіток, а я ніби то їй питаю їх: „На що се ви стільки на-рвали?“ — „Квічати ся! Хиба не знаєш?“ — відказали вони мені тай пішли у хату.

— Се вас на щось кличе, Антоне!

— Мене? — спитав Антін. — На що се я йому здав ся?

— Не знаю! — каже баба Марія. — А се післав мене!

Антін враз же зняв ся і пішов до тестя. Увійшовши у хату, побачив діда долі, він лежав ниць, а лівою рукою обняв стілець.

— Що се ви, тату?

— Поможи, сину! — пропищав дід.

Діда підняли, роззули і роздягли; він сьогодні ще порався коло скотини, а се положили, щоб більше не вставав.

Дід продав Антонови наділ за сто карбованців.

— На! — казав дід до баби, узявши „катирирку“ в руки. — На! та відішли їй! — За слізми не сказав дід більше нічого.

— Уліто, твоя корова; пам'ятаєш, як ти пішла в строк! — Дід залився слізми.

— Татусю, голубчику! — ридала єдина дитина. — Що се ви робите?

— З світом прощаюсь, сину! — казав через силу дід. — Поки треба було, жив, а тепер ви поживіть заплативши добре; дочкам твоїм а моїм внукам по вівці дарую! Чи чуєш, стара? Або ні, де там!... Антоне! піди за старостою та ще двома чоловіками! А ти, Уліто, матери доглянеш...

При людях приказав дід, щоб Антін забрав корову та овець. Чи казати, скільки Уліта плакала?... Як брала баба Марія гроші з рук у діда, то плакала і тричи його поцілувала; як же почувла про корову та овець, так і скамяніла: дуже сердилась, а про те змовчала.

Не довго дід качався; нікому не набрид: в той же день і не стало Степана Ключа.

На другий день після похорону баба заходила коло волів та брички, свиний та решти овець; а ще-ж був хліб та паша. Усе заголила баба Марія, усе перегнала на гроші. Крім дідової сотні, вона збила ще двісті п'ятьдесят сім карбованців із копійками. Зараз же рушила з грішми до монастиря.

— А дев'ятина батькови, моя дитино, ти сама справиш! — казала баба Марія до Уліти.

— Чим же я, мамо, батька поминати-му? Чом же ви не зіставили хоч борошна?

— Бач, які тепер діти настали, а! — кричала баба Марія. — Та ти знаєш, сучисько, що ти лучше як на півсотні відвела? Знаєш? А батька у тебе поминати нічим?

— Ну, нехай хліба Антін не пожалує, а горілки я за що візьму? Попам чим платити-му?

— Не знаєш? — злісно спитала баба. — Не знаєш? Вівцю продаси тай будуть гроші, а тобі ще три вістанеться!

— Мамо, мамо, Бога ви не боїтесь! — казала Уліта плачучи. — Згадайте, з чим ви мене віддали, як сироту випхали!

— Я тебе віддала? А не сама ти поперлась?

— Ну, нехай я сама пішла, а батьківщини й мені приходить ся стільки-ж, як і їй...

— А-а-а! ти за хозяйством прийшла! — репетувала баба, бігаючи по хаті як несамовита. — Деркача я тобі дам, а не батьківщину; ще мало узяла? Геть, сучисько, в моєї хати! Геть, щоб нога твоя тут не була! Ось я тобі! Ось я... — Баба бігала по хаті, шукаючи деркача.

— Та годі вам, мамо! — обізвав ся Антін.

Тепер лише опам'яталась баба Марія.

— Бач, яка ти є! Бач, до чого мене довела! Вибачайте, Антоне, вибачайте, що кричала; отака вона є! Як ви в нею живете? — казала баба солоденько та усе задом поступилась до порога.

— Не я вас, мамо, до того довела! — відмовила Улита. — Дякуйте первій!

Не чула сього баба Марія. Прийшовши до дому вона принесла гроші до сорочки і в дорогу майнула.

На третій день після девяти, що справляла сама Улита, баба була вже дома, бо до монастиря можна було дістатися чугункою. Баба Марія ходила сама не своя: вона лаяла себе за те, що так поквапилась, ухопивши гроші за воли, хліб і то-що, а ще-ж і хата, повітка, а скільки скрізь того дрібязку?

— Аж вона мені очі відкрили! — лаяла себе баба. — Що то може бути, як Бог дасть розуму людині!

У вічи і поза очі дочці-черниці баба викала. Хату, клунку та повітку продала і їх розтягли по клапті. Із льоху теж усе видала, а потім і його продала. А одягу з рук відняли. Де був який полозок, чи оплін, ледаче колесо, — усе тягла баба на купу і продавала. Ганчірка, черепок і тріска, — і вони продались би, як би хто купив.

— Ото! Боже милостивий! — казали люди. — Усе продають баба Марія! Хиба й самі помандрують? Сеж вони Улиті нічого не вістять? — питали сусіди.

Улита ходила тонити бабину хату, а внуки носили їй їсти; вона-ж з ними й не балакала... Сама баба якась страшна стала. Ходила вона правцем, очі бігали як іскри. Торгувалась до плачу, а потім просила прибавити хоч копійочку...

— Сеж я не собі — казала вона, — а Богови! На монастир! Усе пожертвувала на монастир...

Зісталась баба в чім була та з душею; тай тій не пропадати на холоду, — треба було йти до мужички у хату і баба помякшала: з Улитою балакала, а з дітьми гралась.

Відомо, яка у нас продаж: брати беруть, а гроший підожди; через що багато забрано у баби в бор; усі просились до ярмарку, а він бува у нас аж на пущеня. Прийшлося бабі прожити у Петрівці більше місяця.

Коли з Улитою баба балакала, то Антонови любенько та приязно розповідала про монастирське житє. А Антін любив послухати.

— Тай там так, як у нас! — казала баба. — Є пані, є й мужички! Тамовнім мужичкам хіба тим лучше живеть ся наших, що не має подеречи, а роблять багато й вони... Ну, а панам! тим скрізь не погано: бачите, що треба зробити, щоб прийати у свої ряди?

— Ну, вже й треба! — каже Улита.

— А ти думаєш по своїому! — остро відповіла баба. — Як є у тебе піч, а на печи купа дітей, то й буде з тебе на весь вік!

— І буде! — каже Улита. — Хоч би се видихати!

Після ярмарку не всі віддали бабі гроші, зісталось на людях 25 карбованців. Баба збрала усіх виноватців до Антона в хату і старосту запросила туди-ж. Виноватці квітки давали, а староста печатку прикладав. Векселі віддала баба Антонови, щоб він стягнув гроші.

— Та вже, спасибі вам, усі пришлете!

— Не віставлю, мамо, собі нічого!

— Та я се знаю, я кажу, щоб на пересилочку пожертвували, бо як відірвете тих 25—30 коп., нам не хватить до комплекту!

— Хіба там так дуже доскипають ся?

— О, Боже сохрани, Боже сохрани! — казала баба. — Щоб копійка в копійку, там люблять дуже акуратно!

— Та не журіть ся! — каже Антін. — Пришлю усі цілком!

Сей раз баба повезла більш двох сотень. Як рушила в-друге до дочки-черниці, селяни почали лаяти її:

— От коли „бабу скавило“! — кричали мужики.

— І то, Господи милостивий, — казала жінота, — знищити себе і Улиті нічого не дати; усе для того, щоб матушка панувала... Коло кого вона думає віку доживати? Чи не черниця її догодує?

— Старцювати-ме вона на старість, як Антін не прийме! — кінчали старі люди.

Тай хочемо правди від чужих, коли своє, рідне, тай то не поділило: одному все на́, а другому нічого нема. В тиждень, як баба вибралась від нас, Антонови принесли листа із волости. Там ось що було написано: „Дорогий зять Антон Трофимич і сестрица Улитія Стефановна! Извіщаю вас, что мамаша наша жива і здорова, чего і вам желаєм от Бога милосерднаго! А также желаєм всяго успіха в ділах рук ваших! Кланяєм ся Павлу Антоновичу с сопругою і дітками і...“ Багато ще було поклонів, нікого не забули. А далі так: „Одін Бог только знаєт і только чи мні повірить, как мні тяжело писать вам, сестрица Улитія Стефановна, но я должна пісать, я должна кончіть начатое діло... Ви знаєте, что я обязалась собрать не большую суму денег на манастир. Люди добрие много пожертвовали, мамаша тоже помогла, но вот, не хватает мні 89 руб., гді мні їх взять? Я вас прошу, сестрица, помогите! Бога за вас і за ваших діток молити буду до послідніх дней моїх... Самі ви знаєте, какая тепер ціна на землю... а отец отдал вам ее всего за сто руб. А усадьба наша большая, просторая!... А корова, овци і проч. — за все это не одну сотню можно виручить! Тай на правду сказати: Улитю, ти-ж на волі, — тобі вільно чи піти заробити, чи що продати, тай є у тебе, а я, немозна старуха, де я візьму? Поможи-ж мені, голубко! І я, ваша мать, благословляю вас і дітїй ваших і прошу вас: помогите бідной сестрі вашей в горі великом! Ваша мать Марія Ключова“.

— Бач, які подарунки? — кавав Антін, ходячи по хаті. — Ся даровизна боком мені вилізе! І оселя і корова і вівці... Зовсім обібрали черницю! А що то воно таке: „І проч...?“ Се-б то ти обібрала їх тай утекла, чи що?

— Не знаю, нічого я не знаю! — казала Улита крізь сльози, закривши лице руками. Сестрин лист дуже вразив серце мужички. Перед нею враз стало її житя. З малку, скільки памятає себе, усе вона годила сестрі: за неї робила, за неї служила... А ось і яка: самі докори... — Боже мій, Боже! Деж та правда? Де ті люди, що по правді живуть? — питала сама себе Улита — коли й із манастиря таке пишуть?

А сльози лились та лились... Вони, здавалось, горе понесли, вилившись без міри.

— Антоне, віддай їй! — благала Улита. — Віддай їй, бо я одурію!

Антін ходив гнівливий, аж лютий: а почувши жінчині слова та глянувши на неї, він аж охолов на місці: Улита була бліда

як крейда; гойдаючись сиділа вона на лаві за прядкою і промовляла :

— Віддай, усе віддай! Діти, дайте мені води!

Діти напоїли маму, а вона ще й умилась до того; стало лекше сіромі.

— Що робити-мемо, Антоне?

— Як що? Сама знаєш: ми по мішку заберемо, а дітям торби поначіпляєм, тай підемо жебрати задля матушки!

— Ти жартуєш, а як мене коло серця пече, не знаєш?

— Ось підожди! Як викидає матушка із хати, то ще не так запече!

Два дні у Дубів колотнеча стояла...

— Се баба так навчають! — розмовляли між собою діти.

— Еге, баба! Матушка й самі добре грамотні!

Родичі приходили послухати листа від черниці, а у неділю на призьбі усі слобожани чули його нераз.

... — Бач, як ловко! — казали люди. — Нам вільно продавати що схочемо і на заробітки ходити куди вгодно, а вона бідна під калауром, у тюрмі...

У волости навчили Антона виправити у тещі відступ: щоб ні вона ні дочка не правити-муть ні за оселю, що батько подавав, ні за землю, що небіжчик продав. А гроший так наазбирали: 50 карб. позичили, 20 — дома знайшлось, а на 20 — хліба продали... того, що тепер дуже дешевий був.

Якось незабаром і відповідь прийшла від черниці, що документ з дорогою душею вишлють, тільки стояти-ме він пять карб., та в город поїхати, теж карб. три треба. „Та ти, сестричко, пришли вже мені десять карб.! — писала далі. — А то і Бог дасть! Бо я за тебе Бога молити-му і за твоїх діток! Та я й так день і ніч возношу молитви к престолу Господа за...“ — Усіх перебрала, за кого молити ся.

— Сій де хочеш, там і бери! — казав Антін в серцем. — Хоч ти в строк наймись, хоч так продай ся, бо у мене вже розвуму не стане...

— Спасибі тобі, друже, за девятьдесять, а на десять я вже назбираю!

Пішла Улита до скрині, там було чимало бабського добра: воно дуже дороге, як його набувати, а збувати, як з гори побігти. На самім споді лежало сім сувоїв полотна тонкого. Улита взяла

їх п'ять; троє ряден та десяток мішків. У-двох з Пилипом поїхали вони у неділю на базар.

— Що се ви, кумо, спродуєтесь, чи що? — питав рідний кум, дядько Григор.

— Лучше купіть, куме, та не розпитуйте! — відповіла Улита.

За дев'ятьдесять ліктів полотна, рядна та мішки Улита вторгувала одинацять карб. з копійками... А скільки-ж то праці вона положила на них? Про се знає Бог один, а пряха друга; а прийдець ся продати — гріш йому ціна!

Пилип поніс гроші на почту, а Улита сиділа на брочці тай замислилась... Їй здалось, що вона міряє вже другий сувій, а три ще вістають ся... „Може сі до дому повезу! Коли-б рядна скорійше та мішки розбирали, а полотна — як шкода: у мене-ж дочки є, я-ж їм дбала, щоб було в чим між люди, а прийшло ся просити, щоб купили!“ — Та що се я? Господь при мені! — кинула ся Улита. — Я-ж уже все продала!

Вона встала з брочки і пішла купувати гостинці. Відступна бумага усіх здивувала, що прийшла так скоро. Пилип відвіз і дев'ятьдесять на почту. Саме на голодну кутю принесли листа Антонови. То був шматочок паперу, а на йому було ось що: „Улиті Стефановій Дубовій кланяється сестра ея смиренная матушка Меланія“.

— Бач, аж коли помоглось! — казали усі.

Більше ні слова, ні вістки ніхто ніколи не чув про Варвару Ключову. А стара де ділась? Прийшла весною у Петрівку та в сусіди впросила ся. Улита з Антоном ходили просити, щоб ішла сирота до них жити. Довго мати сперечалась, аж хлопці коні запрягли та бабу до дому привезли.

Оселившись у зятя баба Марія робила за трьох дурнів: городи полола, дітій гляділа, пряха. Мабуть важко було заглядати у чужу ложку, а довело ся на старости заробляти шматок хліба. Те тільки мені дивно, що ніколи не згадувала баба Марія про дочку свою, що пішла у черниці.

В осени якось сиділи мої Шрами на призьбі та журили ся. Вечеріло; кінчалось бабине літо. Батьки клопотались про дітій.

— А двом землі немає! — казала Улита.

— Немає-ж! Тепер на наділі не проживеш, а як один та поділити на двох, так лучше з моста та у воду! — казав батько.

— Висохла вже Рябокопова (так звалась наша річка), — відповіла Улита усміхаючись, — не втопить ся! Бачиш, як люди

роблять, — в науку віддають! Як хоч трохи піднялось, до Німців відводять!

— До Німців, уже нікуди, — народ вони удалий: як бричку, жатку, машину, увесь реманент привезли!

— Та ми навчимо його лагодити! — каже Улита. — Так і летять карбованці, як не столяреви, то ковалеви!

— Се правда: часом глянеш, — таке пусте, що ні на що дивити ся, враз би його зробив, та ба! Одно — не вміш, а друге — нічим: і треба віддати четвертака за пустяка!

— А от Німці! — каже Улита. — Ті усе вміють робити!

— Все-ж: тільки що грубу шурував, диви ся — вже кує, а у степ піде, — не споганить!

— А вони-ж нехрещені!

— Та се мабуть понам лише помагає!

— А худоба у них яка гарна!

— Вміють люди робити і все у них добре! — каже Антін. — От з тебе, стара, була-б до-о-бра Німкня!

— Та ні! Нехай я хахлушкою вістану ся!

— Та вже нічим! Тільки у нашому мужицтві даремно пропадеш!

Так усі думають, через що не треба і вчити мужичку, бо усе „даремно пропаде“... Хиба-б була „смирненна матушка“ Меланка, як би за неї змалку не робила та не служила Улита? Малою-б її пришибли і заміж віддали, а там добили, а то є матушка...

А люди кажуть: „Даремно пропаде!“

По черзі.

Оповіданє Андрія Веретельника.

Вона лежала на старезному, сосновому, почорнілому ліжку. Під її головою була одна тоненька подушка, темна від бруду, з більшими і меншими жовтими плямами. Простирало теж було чорне, не пране вже з пів року. Накрита була сивою, діравою, старою хусткою, з якої звисали над землею стрепцюхи. Зі споду з ліжка вилазила жовта, стерта солома, з якої було повно триня під ліжком. Вона була бліда, аж почорніла, очі запади далеко в чоло і посоловіли, з лица виставали високо кости, уста поси-ніли, спалені, по-під очима глибокі, чорні, підковасті ями. На го-лові збите в кучму і попутане безладно чорне волося. Вуха її були жовті, наче з воску виліплені. Лежала і тяжко віддихала і дивилась тупим, байдужим зором по норі-хатині.

Хатина була невеличка — три метри широка, чотири довга і два висока. Вікон у ній не було, лише дві невеличкі шибці у дверях, що виходили просто на брудне, вохке, тісне і глибоке в мурах подвіре. Поруч із тими дверима до кута були двері до виходка, звідки заносило сильним смородом. Кут той був мокрий і запліснений, по землі в купі гною ворухилось біле, з острими хвостиками плюваге хробацтво. В те подвіре ніколи не заходило проміння сонця, бо воно ледви діставали в полудне літом до верхка вікон першого поверха від подвіря. В тій хатці також дуже воняло виходком, було всюди вохко, темно, майже так, як у кутку за другими дверима, тільки що замість плюгавих хробаків лазило по хаті двоє блідих, на пів нагих, винужділих дітей — старша дівчинка і молодший хлопчик, — то її діти. Дівчині літ шість, у неї на лівому оці велике більмо; а хлопчикови років

чотири, у нього на голові повно струпів, вони течуть і розливають ся по цілій голові.

Вони все обоє сиділи серед хатини завше на тому самому місці, де було найяснійше і тут дивили ся. На двох цеглах зложених одна на другу під обдертою з вапна і тинку печею сиділа їй стара мама. Вона була біла від старости, з повним, набрежклим, пожовклим, зморщеним лицем, не могла ходити, бо вічно пухли її ноги, і вона все сиділа на тих цеглах із попухлими як коновки ногами і з заложеними на приділ кощавими, синіми руками. На ній був полатаний, обялований кафтан і стара, перкалева, забрукана спідниця. Того убору вона ніколи не скидала в себе — днювала і ночувала в ньому. А при одній шибочці, що була почорніла немов від капоту нафти, стояла все коло хорої, що лежала на ліжку, старша сестра. Вона також уже починала сивіти, була горбата і через те дуже низенька. Мала на собі чорне, з сивими плямами неохайне убранє. Вона дивила ся на тісне, темне подвіре і раділа чогось, як побачила кого на подвірю або на веранді першого поверха. Їй ставало тоді веселійше і відраднійше і вона кого побачила, не спускала його з очей, а як пішов, то вона оберталась у хату, або виходила на двір, переходила подвіре і темні довгі сїни і ставала на брамі від гамірної великоміської вулиці.

Та, що лежала в ліжку, була удова, зарібниця, що заробляла десятьома своїми пальцями, та удержувала двоє своїх діточок, маму і сестру-каліку. Жили всі разом у купі, тільки з її єдиних рук. А тепер теж живуть у купі, хоч вона лежить у ліжку вже два місяці. Спершу вона кашлала, її душило в грудях, що-раз опускали її сили, аж врешті злягла і лежить і з кожним днем дужше в тіла опадає і все її що-раз гірше болить, а найбільше в грудях. Найгірше терпіла тоді болі, як дивилась на своїх двоє діточок, як вони що-день від тоді, як її „обложило“ — просили в цьоці їсти. Вони несміло витягали свої сухі, тонесенькі, бліді руки, з синіми, тонесенькими жилками під шкіркою і благаючим вором гляділи на горбату цьоцю і вимовляли ледво чутним голосом: — Дай... Дай їсти, цьоцю...

Як не було що дати, що дуже часто тепер лучалось, то цьоця вибігала мовчки з хати, а вони сїдали серед хатини на холодній, вохкій долівці і плакали разом. А недужа мати дивилась на них; її стискало в горлі, і вона мусіла обертатись до стїни,

щоб не бачити їх, бо дуже рада була із найщиршої душі заспокоїти їх голод...

Нині мав прийти отець духовний висповідати хору.

Горбата стояла у шибці і виглядала і усі в хаті очікували його.

Хора казала :

— Щоб Пан-Біг надніє уже того ксьондза, висповідаюсь, може мені полекшає і буду його просити, щоб дав хоч шустку на хліб для тих хробаків, а то вже дивитись на них не можу, такі нужденні.

Прийшов духовний отець Василянин. Як вступив у ту хату, зразу не бачив нічого, так темно було.

— Се сїни? — спитав.

— Ні, прошу отця духовного, се наше мешканє! — відізва-лась хора з ліжка.

Він глянув там і побачив її, а далі й нутро цілої сеї хатини.

Почув зараз у ній густий, дуже зіпсутий, вонючий воздух і сиру, запліснїлу вохкість. Йому ставало душно і він швидше приступив до сповіди.

Сповідав — слухав гріхів недужої і не вважав на них, — розглядав ся то по нужденній, нагій хатині, то вдивляв ся в лице хорої. В хатині було зовсїм пусто. Стїни чорні, пообдирана, небілена піч, одно ліжко, один стільчик деревляний і в куті купа лахів, на холодному припічкови три горшки з чорної глини і склянка ножовкла від чогось. А лице її виявляло ще правильні риси, з виразом великих мук; з нього був тільки скелет.

Як скінчила, він говорив :

— То мужа у вас нема?

— Ні, вже три роки бідую без нього, а з ним теж бідувала! — оповідала хора.

— І з чого живете?

— От, що було в хатї, з того й жили; все виносило ся, а тепер нема чого виносити вже і он тих двое хробачків... менї їх так жаль...

І більше не могла говорити.

— А довго хоруете?

За неї відповіла горбата :

— Вона, прошу отця, не хорувала би, але дуже всїм гризеть ся, так гризеть ся, що їсти не може і нічого!...

— Та чим так гризеть ся?

— Та вона всім, прошу отця, а найгірше, що вже за три місяці чиншу не заплатила, а пан з гори що-день по гроші посилав.

Тут промовила хора:

— Аби-но мені підвести ся з сього ліжка, я зараз іду в своє рідне село, там такі люди, що дадуть ще прожити на тому світі, а тут у місті не дають і дихати бідному, не мають милосердя. О, на селі не такі люди, там Бога мають в серцю, я тямлю їх, хоч давно покинула село!

— А ви з якого села?

— Я зі стрийського, з Ходович; я була від шандара покрилась і пішла до Львова в службу, а тут вийшла замуж за п'яницю-рубача! Він дуже збиткував ся наді мною, побивав... Ох, не годна більше говорити...

— Так, так, прошу отця, щоб вона не гризлась, так як я! Я перше теж дуже гризлась усякою дрібницею, а тепер про все мені байдуже! От, аби з'їла дві бульбі на день, та щоб було що закурити!

— Хиба ви курите?

— Витримати без того не можу! Як я була за няньку в одного паньства, то там навчилась, і тепер їсти не буду, а курити мушу!

Василіянин глянув на неї здивовано, а відтак по всіх і мовив:

— Дуже радо подав би я вам грошеву поміч, але я чернець і мені не вільно мати грошей при собі... Г-ум, жаль мені, жаль! Він задумав ся, бо не міг так вийти з тої пори нужди, а потім сказав і повеселів:

— Нехай піде зі мною хто до монастиря, може що...

І горбата пішла з ним, а потім вернула з бохоням хліба, з пачкою круп і з гарцем бульби.

— Господь післав мені такого сповідника... — шептала хора.

— А я курити не маю що, така нудьга, що й їдло не мило! — бурчала незадоволена горбата.

Смеркало і брав перший осінній мороз. В їх хатину тиснув ся холод і дрожив малих дітей, що спали на купі лахів. Хора дрімала, а горбата поралась коло печі. Отворили ся двері і увійшов сторож від каменниці.

— Ну, нині казав пан, або платіть, або вибирайтесь із хати, бо тут іде чинш прецінь 4 ринські на місяць, а то казав пан, що викине вас геть на чотири вітри в болото!

— Та ми такі нещасні... — почала хора, але сторож перебив її.

— Що нещасні, що хорі! То таким не треба в каменіці мешкати, тільки марш на село! Там мешкати-меш у свинській кучі!

— Ох, яка кара... — стогнала хора.

— Треба було, щоб ви були „лацінїками“, а не мудями руськими! Тоді казав пан, дав би навіть запомогу! І казав пан, що тепер жадної руської свині не прийме на мешканє до своєї каменіці! Ну, викидає він уже вас на чотири вітри! — говорив гнівно сторож.

В тім хору занудило страшно і з неї бухнула горяча кров.

— Я зараз по стацію ратункову! — сказав сторож і вибіг із хати.

Потім приїхала „стація“ і забрала хору до шпиталю.

— Буде спокійнійше, і той сторож може перестане лазити! — говорила до себе горбата.

Потім вона що-день ходила до шпиталю, до хорої.

— Що діти з мамою їдять? — цитала раз хора.

— Хліб, іду що-день до монастиря і дістаю бохоня хліба, ним усі четверо жнемо, а курити нема що анї раз!

Раз каже хора:

— Знаєш, кохана, я буду умирати, скажу тобі, з чого я захорувала... Раз вечером, як я жила в нашої панї, вийшла я до комірки, а за мною десь мов із-за дверей виріс наш пан. Він мене став намовляти до лиха, я не хотїла, він став силувати мене, страшно тоді здувив мої груди, але я казала, що буду кричати і він вийшов і замкнув мене в комірці і я пересидїла цілу ніч; то було на весні і було дуже холодно, і від тоді я кашляю; а потім я гривлась, що стратила ласку в пана, бо більше не дав мені заробітку в себе...

Горбата ходила три тижні до шпиталю, а на четвертий як прийшла, сказали їй, що сестра в ночі померла.

І вона більше не бачила вже її. Вертаючи, ступила до монастиря по бохоня хліба.

— Ще нині дістанете, а завтра не приходїть, бо той отець відступав вам свою пайку, а нині він виїхав до Бразилїї! — сказав до неї панок, подаючи бохоня хліба.

Їй темніло в очах і брала велика розпука. З годину блукала в осінній мраці по місті і не тямилася нічого. Тільки як почали

терпнути її скостенілі від холоду в дірких черевиках ноги, отямилась і пішла до „дому“.

Минуло кілька днів. На дворі білів уже холодний сніг і все стогнало зціпеніле від сильного морозу. В їх хатині було дуже холодно. Діти не вилазили з купи лахів, а стара лежала на ліжку небіжки і стогнала. Горбата рубала сікачем останню лавку на топливо.

— Чому ти, Мариню, не ходиш уже до Євки? Вона певно мусіла вже вмерти? — питала стара.

— Не ходжу, бо холодно!

— Еге, холодно, скажи мені, люба дитинко, правду, то мені лекше буде, бо моя душа щось перечуває!

— Ну, Євка вмерла вже...

І стара зайшлась від плачу.

З жалю не могла їсти сухого хліба і печеної бульби. Потім не могла говорити, а далі снухла ціла, як гора. І одного раня, як приступила горбата до неї, вона була вже задубіла і ще більше зігнало її.

— Ще тільки я і діти, — промовила гірко до себе і задумалась. — І що тепер буде? Хліба нема, бульби теж, хата гола, а тут найгірше ті дітиська... А тепер пан уже напевно викине нас серед зими з холодної хати. Перше кавав, що тільки милується над тою „старою відьмою“.

І вона повалилась безпритомна і лежала аж до пополудня без тямки. Як отямилась, діти вже сиділи і плакали на лахах. Подала їм із припічка останній шматок хліба, а сама пішла по місті без ціли на цілий вечір і цілу ніч. Рано пригадалось їй усе і вона прийшла до хатини. Діти спали, а в хаті страшенно воняло. Вона глянула і побачила цілу баюру під ліжком, що розливалась уже по хаті. Се текло з під трупа старої з ліжка. Зловила себе за ніс і хотіла крикнути, але не могла.

Глянула на скривлені лица блідих дітей, узяла сікач і стала над ними.

— Ви бідні... Як будете рости, то будете терпіти страшні муки і не діждетесь правди, а потім усе таки згинете марно, може ще гірше, як ваша неня, і то згинете в гріхах. А так, то ви будете ангелами, ви двоє хоч із нас будете щасливі, а я за вас і за всіх буду покутувати...

І махнула два рази сікачем і розколола дві дитячі головки. Білу дівчинку і струпатою хлопчика. Вони навіть не застогнали, тільки покорчилились і витягались у лахах.

Відвернулась від них, обтерла у шмату сікач, сховала його під фартушок і вийшла бліда, з заціпенілими устами на подвір'є. Стрінулась зі сторожем.

— Чи панич Владзьо пішов уже до школи? — запитала його. — Я хочу щось попросити у нього, бо до родичів не маю приступу...

— Ні ще!

І вона проходжувалась по сїнях, ждучи на десятилітнього сина-одинака пана властителя сеї каменниці.

Затупотіли малі ніжки по сходах і з гори збіг білий, в ясними, великими очима, з веселим, рум'яним личком панич Владзьо.

— Паничу! — шепнула вона придушеним голосом і кинулась до нього; блиснув з під фартуха сікач і паничева головка передвоїлась і бризнула з неї червона, горяча кров на білу стіну.

— Тепер прийде черга на мене! І ти, паничу, будеш ангелом, а так був би ти виріс, батько був би виховав тебе на такого, як сам, і був би ти топтав правду і кривдив бідних, безрадних людей, і був би ти нагрівив, нагрівив...

Другого дня ховали разом двоє дїтїй — білу дівчинку і хлопчика зі струпами, та панича Владзя і стару спухлу.

Троє дїтїй у трьох гарних домовинках везли на пишному каравані, а позаду несли на марах стару. За ними йшло дуже багато народу, але між ними не було горбатої. Вона сиділа вже у тюрмі і очікувала на себе „черги“.

1902.

Г. КОВАЛЕНКО - КОЛОМАЦЬКИЙ.

ФОТОГРАФІЇ З ЖИТТЯ НОВОБРАНЦЯ.

І. На словесности.

Висока, простора кімната. По закурених та брудних стінах висять картини та портрети усяких важних осіб: царя, воєнного міністра, дивізіонного, окружного та інших військових начальників, повне ймення, фамілію та титул яких повинен знати кожний „справжній царський слуга“. Тут висять також розмальовані на різні барви картини, що виображають ознаки офіцерських та генеральських ранг, фляги усяких держав; далі висять плякати, в яких салдати побирають собі відомости про те, як розбирати рушницю, які вона має назвища то-що. Тут подибуємо також і патріотичного змісту картини, як от „Спасеніє воєннаго знамени“, „Бѣгство Наполеона изъ Москвы“, „Геройскій подвигъ рядового Архипа Осипова“ та інші. А там вправлено в ряму текст „Клятвеннаго обѣщанія“ (присяги), виїмки з воєнного артикулу; і присягу і оті виїмки кожен новобранець повинен „хоч умерти, а вичити на память“, як кажуть було старі салдати молодим, що тільки-тільки пригнано їх до служби.

Посеред хати в два ряди стоять голови з головами ліжка, по-під стінами — станки до рушниць, на гаках висить муніція та одіж.

У сей час де-де купками, чоловіка по десять, сидять на ліжках новобранці, а перед ними похожають „дядьки“ — „отдѣленные начальники“, переважно єфрейтори і вчать „словесности“. Старі салдати на площі, на гімнастичній вправі.

— Ну, Сидорчук, скажи мине, што такое салдат? — запитує новобранця один із „лекторів“, на ймення Кузьма Петрович, як

Його повинні взивати новобранці в приватній розмові, а підчас служби, як от зараз, „господин ефрейтор“.

Кузьма Петрович пишно похажав по „авдіторії“, заклавши назад руки та пиндючив ся мов индик, на той час, як слухачі його сиділи тихо, склавши на колінах руки.

Михайло Сидорчук, до котрого звернув ся отсе Кузьма Петрович, сидів між двох товаришів Омелька Рвачка та Миколи Задьори; сидів він увесь час спокійно, втупивши в підлогу блакитні очі; по них було видко, що Сидорчука гнітить якась тяжка задума. З себе він був білявий і худий на обличчя, постать похилена наперед і цілком незграбна, а ноги в колінах зігнуті; по всьому було видко, що се чоловік хоча й молодий на вік, але добре вже напрацьований, що десь має вже і власну сім'ю і власний куток.

Воно й справді було так. Сидорчук женившись 18-ти год, мав тепер двоє живих дітей: хлопчика трьох літ та дівчинку по першому році, а двойко вже поховав. Тому що занепадав на груди, йому давано було два відрочення і не brano до служби, але-ж на третьому році, коли йому пішов уже 24-ий рік, його взято таки під „червону шапку“.

Сидів він зараз замислений, не звертаючи уваги на те, як „дядько“ ставив різні питання його товаришам, а ті часто-густо відповідали не впад і за те діставали догани від Кузьми Петровича.

Зачувши своє ймення Сидорчук скочив з місця.

— Што? Аб чом эта мечтаїш? Гаварі, што такое салдат? — повторив Кузьма Петрович, поглядаючи суворо на Сидорчука.

— Салдат это... государя та врагов защитник... — почав було Сидорчук тремтячим голосом. Він ніяк не міг завчити оті вобні мудрощі, бо в голові йому роїли ся не артикули, а зовсім щось иньше, а тут ще не може привичаїтись до сього суворого „дядька“.

— Атставіть! Ду-у-рак! Скільки разов повтаряв тібе буван! „Врагов защи-и-тник“! — перекривив він Сидорчука.

— Рвачко! — звернув ся вже ефрейтор до Сидорчукового сусіди.

— Чого? — відгукнув ся той схопившись.

— От ішо другой мужик! „Чо-го“... Що то необразованость! Говорив вам усьом, що кагда начальник примером абрацаїть ся

до вас з вапросом, то ви повинні адвічать на титули: кагда при-
мером абрацаіть ся унтір-ахвіцер, адвічать треба-нада „чіво звольте
гаспадін надпрапорчік“, а кагда ахвіцер, примером сказаць, —
ваше благородіє, лі ваше високаблагародіє, та іщо должны іміть
вид бодрій, маладцаватій, а то што это за салдат? Баба бере-
менная, а ні салдат! — промовив гостро глузуючи Кузьма Петро-
вич, ткнувши Сидорчука в живіт так, що той аж поточив ся.

— Рвачко! — звернув ся знову трохи згодом єфрейтор.

— Чого ізволіте гаспадін яхрейтор? — відгукнув ся жваво
Рвачко, що був з себе молодий та жвавий парубяга.

— Так, малаця!... Ну, чіво-ж мальчиш?

— Рад стараця гаспадин яхрейтор!

— То-то-ж! Тільки не каліч званія, не „яхрейтор“, как ти
гавариш, а „єфрейтор“! — виправив „начальник“.

— Ну, Рвачко, скажи вот етому хахлу, хто такой салдат? —
І він мотнув головою в напрямі Сидорчука, що все ще стояв вту-
пивши в одну точку замислені очі.

— Салдат єсть слуга царя... — почав було жваво Рвачко,
але його перебив Кузьма Петрович:

— Йому, йому гаварі, а нє мне, я і без тібя знаю, хто
такой салдат?

— Салдат єсть слуга царя і отечества, зашитник його од
врагов унешніх і унутрішніх! — одірвав Рвачко Сидорчукови,
поглядаючи одним оком на „начальника“.

— Малаця! Садись! Сликав? — звернув ся „лектор“ знов
до Сидорчука. — Ну, тіпер гаварі далі Сидорчук: хто такіі
враги унутрішні?

— Не памятаю, господин яхрейтор! — відповів Сидорчук.

— „Не памята-а-ю“... Тобі памятного нада, я віжу! Рвачко,
дай-но йому памятного!

— Чіво ізволіте, господин яхрейтор?

— Памятного, гавару, дай Сидорчукові! Скубини його хара-
шенько за чуба, бо вон віш і шельвюру сібе аставіл!

Рвачко глянув на товариша, всьміхнув ся, але рука не здій-
малась із початку зробити те, що наказував йому єфрейтор; далі
угледівши суворий погляд „начальника“, простяг руку до Сидор-
чукової голови і поскуб злегка. Решта новобранців зареготалась.

— Он як ти скубійош! Стрівай, хлопче, у нас брат не так! Ану
ти, Сидорчук, скубини Рвачка, покажи йому, как след було тібя скубити!

Сидорчук вагав ся. Йому було ніяково.

— Отже маніжиш ся! Кому я кажу? — гримнув на нього вчитель, перейшовши зовсім на народню мову.

— Дозвольте не робить того, господин яхрейтор! — забалакав стиха Сидорчук.

— Без разговору! Перед ким эта ти губу разпустив? Ач, хлюст! Сповняй, што гавару тібе, та за вухо скуби!

Сидорчук мусів простягати руку до Рвачкового вуха та скубити його з огидою.

А Кузьма Петрович похажав тим часом перед новобранцями, задоволений зі своєї спритности. Він сам зазнав колись солодощів від тої словесности, бо був такий самий мугир, як і Сидорчук та иньші, що підпали під його владу. Знов же він уважав, що коли в його поневірялись, то се значить найліпший педагогічний спосіб і він мусить уживати його.

Далі Кузьма Петрович зупинив ся перед Сидорчуком, розставив кроквою ноги, як се робить звичайно фельдфебель Охрім Степанович, якого він старав ся наслідувати, і похитуючись назад та на перед спитав:

— Ну, а скажи ти мене січас, Сидорчук, што такое знамя?

Сидорчук поглянув з початку на його, далі на стелю, ніби шукаючи там відповіді на сей запит, а далі почав:

— Знання это коруга...

— Та не знання! Ідіот! А знамя! Зна-а-а-мя... зна-а-мя! — промовляв Кузьма Петрович, піймавши Сидорчука за носа та сіпаючи за його так, що Сидорчук і на місці не встояв.

— І што мене делать із такими ідіютами!...

Се слово Кузьма Петрович перейняв від ротнього командира, воно йому дуже сподобалось і він його вживав раз-у-раз.

— Зна-а-мя э-э-то коруго-о-ов...

— Під которою збирають ся усі христоклюбивії воїни... — схопившись в місця почав проказувати далі другий Сидорчуків сусіда Микола Задьора, що увесь час йорзав на місці і все поривав ся відповісти за Сидорчука. Задьора був трохи письменний і через те скоро вивчив дещо і тепер йому хотілось похвалити ся перед „дядьком“, втерти йому носа, але той знарошна не запитував його, бо знав, що там його педагогія ні до чого. Але вараз, учувши Задьору, він з початку здивував ся сьміливости того, а далі розлютив ся.

— А тібя хто спрашівайть? Адвічай, хто тібя спрашівайть? Как ти смел перебивать начальника? Ич, хлюст! Карцера хочеш?

Тут знову почалась скубка, знову реготались запобігаючим сьміхом останні новобранці, знову Кузьма Петрович наказував Сидорчукови проказати за ним „що такеє знамя“, але сердешний Сидорчук, як не силкував ся проказати оті немудрі слова зараз за своїм „професором“ — ніяк не міг. І що не більш напосідав на його Кузьма Петрович, то все більш глупив Сидорчук. Він вичав очі, лулав ними, пітнів; думка-ж його літала десь на селі, коло рідної хати, де зісталась молода жінка з двома дітьми та старі батько-мати з недолужним меншим сином, майже нездатним до праці.

Часами Сидорчукове лице ставало таке розумне, на йому, здавалось, можна було читати отакі думки: „За яку провину мене мучать? На що мені оті артикули? Я-ж хлібороб, люблю свою землю, маю сім'ю, і покинув її та хазяйство для того, щоб морочити собі голову отими мудрими словами. Я-ж їх хоч убий не розумію. А хоч і повивчу, то знов забуду, тільки повернусь до дому, бо моє діло тільки коло землі!“

А Кузьма Петрович коренив його ріжними салдатськими термінами, але Сидорчук, здавалось, нічого того не чув, він цілком потонув у своїх гадках, і певно довго-б отак він стояв зі своїми невеселими думками, коли-б „лектор“ не втомив ся коренити його на ріжні ймення та не гаркнув сплюнувши: „Садись!“

— На гімнастику! Виходь на гімнастику! — розляг ся по казармі голос чергового, що по наказу старших загадував виходити на двір.

Новобранці посхоплювались із місць, закашляли, зашмаркали і влучившись в одну лаву посунули в хати, штовхаючи один одного.

Вийшов і Михайло Сидорчук.

II. На гімнастиці.

На площі перед величезною, незграбною, двоповерховою каменницею, в якій стояв піхотний полк, восьма рота відбуває гімнастичні вправи. День хоча й зимовий, але теплий, снігу немає. Салдати стоять уставлені в ряд, розбиті на виділи і біля кожної купки виділовий унтер-офіцер.

Поміж „бравих салдатів“ помітно незграбні поодинокі фігури: се новобранці, що тільки вступили до служби, і не встигли ще

набратись „бравого“ вигляду, як не встигли і впасти морально. Перед одним таким рядком похожає виділовий, придивляючись до кожного салдата в „молодих“ та виправляючи таких, що не по його стоять. Переглянувши нарешті усю „шеренгу“ він скомадував:

— Смирно-о! Рівняйся!

Під сю команду салдати повинні були рівнятись, повернувши голови на ліво, ставати в-рівень з четвертим чоловіком, так щоб було видко груди четвертого чоловіка, як навчав виділовий.

Отже стали „смирно“ усі разом, але-ж голови не всі враз повернули, — якась спізнилась і повернула ся на ліво вже тоді, як усі були повернуті і стояли тихо.

— Гей ти! Чортова мацапура! Гав ловиш? Чи заснув? Може збудить тібя? Минє брат не довго! Атставіть! — гаркнув виділовий.

Усі голови стали рівно, але одна знов спізнилась, і се була голова нічия, як Сидорчукова. Унтер-офіцер розлютив ся, певно-б він зараз вчинив розправу, певно-б Сидорчукова щока зазнала доброго ляпаса, як би сьому „справжньому царському слугі“ не запов добре у тямки наказ окружного, що починав ся словами: „Въ нѣкоторыхъ частяхъ дерутся; предлагаю охотникамъ до кулачної расправы познакомиться...“ і т. и. Сей наказ ротний командир читав тоді усім начальникам зібравши їх і надто наказував узяти його під розвагу сьому виділовому, що визначав ся лютістю.

— Добре йому сидючи там у Києві видавати усякі накази, се й я зумів би зробити! — подумав тоді виділовий. — А що його зробиш иньшому йолопу? Його тільки й дошкулиш бійкою!

— Смирно-о! — знов залунав голос виділового, і він не звертаючи вже пильної уваги на те, що шеренга стоїть не так уже ідеально рівно, почав командувати гімнастичні вправи; але щож то за рахуба була сердешньому Сидорчукови, коли виділовий заставляв його виробляти усякі гімнастичні вправи!...

Ось виділовий командує: — Витя-я-ягуване пра-а-вої ноги в зад і на перед, ра-а-а-аз! — А Сидорчук замість правої ноги витягує ліву, він байдужий до команди виділового, бо його уява перейнята иньшим, вона йому знову малює рідне слово, пригадуєть ся жінчине та материне голосіння, коли виражали його на службу та синове белькотанне, що повторяв у слід матери: — Тату, не кидай нас!

Виділовий лютував, казив ся, він кілька раз зближав ся до Сидорчука, і памятаючи наказ не битись, брав його за плечі, а коліном напивав у живіт, ніби вирівнював Сидорчукови стана; або коли сей витягував ногу, виділовий спиняв команду, підходив до Сидорчука, брав його за передок чобота і силоміць нахилив стопу до низу; про присіданнє навспинячки, лавіння по драбині, перекиданнє на трапеці нема що й казати, що то за кара божа була для Сидорчука... Тут виділовий давав повну волю своїй лайці і коренив Сидорчука і в батька і в матір...

Була вже дванацята година з раня. Усі салдати і їх начальники сподівались, коли сурмач засурмить на обід і через те гімнастичні вправи відбувались аби-як. Виділовий поглядував раз-у-раз на годинника, що висів у нього на ланцюжку (сей годинник здобув він за „отличную стрѣльбу“ і тепер пишав ся ним виймаючи що чверть години). Йому обридло вже вовтузитись із сією „мужвою необразованою“ тай їсти захотілось.

Аж ось настала жадана хвилинка: сурмач заграє на обід. Усі виділові подали команду: „Вільно! Розійдись!“ Салдати шаснули стрімголов до казарми, брали там „баки“ і вискакуючи один по однім із казарми, в жартами та вйоканнєм неслись до кухні.

III. По обіді й до ночі.

Сидорчукови не йшла в пельку страва. Шматок сухого хліба з сирівцем, але власного хліба, у себе на селі йому здавав ся смашнійшим за отсей „казьонний“ борщ з порцією в пів фунта мяса та гречаною кашою з салом, „бо тсж хоч сухий хліб та вільний, а се під'яремний!“ — думав собі Сидорчук.

По обіді якийсь час призначав ся на спочивок, а там знову черговий ходив по казармі та будив людей, знову збирались на „словесність“, а далі виходили на муштру.

Сидорчук мовчки пив гірку та сподівав ся, коли то настане ніч-мати і йому вільно буде віддатись своїм власним почуттям та марінням про рідних йому людей, що залишив він їх аж на чотири роки! Тільки в ночі й міг він зазнати відради, вона єдина була йому щира розважниця.

Після муштри, над вечір, люди вечеряли, а там далі фельд-фебель, що служив уже „на вторительной“, збираючись чай пити — він жив собі в окремії кімнаті, паном, — наказав черговому „вистонити людей на песню“.

Незабаром по казармі розляг ся вигук чергового: „Виходь на песню!“, і кожен „захитник отечества“, чи хотів він співати чи ні, мусів виходити на двір та ставати в околу.

Вийшов і Сидорчук; він теж став до кола між купкою новобранців. Салдати співали своїх улюблених пісень: „Салавей, салавей, тьох-тьох-тьох!“, „Сашенька - Машенька“, „Крутиця - вертиця шар галубой“, а то ще й „модних“ співали: „Накину плащ в гитарой под полою“, „Гандальор маладой“ та інші.

А Сидорчук стояв з пахмареним лицем у якійхсь задумі. Він не розумів тих пісень, як не розуміли їх і самі співаки. Сі пісні здавались Сидорчукови брудними, вони нагадували йому почасти рідне село, там теж парубоцтво та дівчата понаносили усяких пісень то в сахарень, то вугляних копальнів, але-ж Сидорчук, не ходивши ніколи на оті заробітки не любив і тих пісень, він бривив ся ними і завше уникав того парубоцтва, що тиняючись по всіх усядах, по всяких там фабриках та заводах, поверталось до дому та заводило усякі моди.

Жив Сидорчук до 18 год знаючи тільки свій двір та двох-трьох синів батьків порядних; з нього та товаришів його сьміялись, глузували шахтарі, звивали їх ченцями, але вони не вважали на те і „вели свою лінію“. 18 год Сидорчук побрав ся з такою-ж як і сам хазяйською дочкою, у якої батько-мати хоч і не належали до заможних господарів, а иноді й нужди зазнавали, але всеж не хотіли посилати своєї дитини Бог зна куди, на видиму спокусу.

Ганна, Сидорчукова жінка, була роботяща, працююча господарка і любила без міри свого чоловіка за його тиху вдачу та любязне поводження з нею. Пять год прожили вони без ніякої пригоди; коли прийшла черга Михайлови іти у рекрути, похвилювалась Ганна в-досталь, а потім як дали йому одно відрочення та друге, вона цілком була заспокоїлась думаючи: „Годі вже турбуватись, певно Михайла не візьмуть у Москалі!“ Аж ось на третьому році така несподіванка... Що то, Господи, голосила сердешна Ганнуся, виражаючи свого любого чоловіка наче на смерть! А він її все вмовляв, прохав не плакати, не журитись, обіцяв повернутись скоро...

Згадав Сидорчук стоячи отут і про те, що ось незабаром настануть Різдвяні сьвята, а його не буде дома, він далеко буде від своєї Ганнусі та діток, чотири роки він не буде з ними... Туга, невимовна туга та печаль тисне серце Сидорчукови, груди

мов каменем навалило, але він стоїть, бо нема йому волі вийти звідси, аби зістатись на самоті та дати волю своєму чулому серцю. Стоїть він, не бачить і не чує, як веселять ся старі салдати, як вигадують усячину, а решта новобранців згуртувались та стежать кожен рух завзятих гуляк.

Аж ось спадає Сидорчукови на думку ще нове, страшне питання: — Що станеть ся, — думає він, — в його родиню, як умре без нього старий уже батько?... Хто буде тоді упадати за хазяйством? Брат хоровитий, яка в його праця?... Щож то станеть ся в Ганусею, в матірю?... Я втічу тоді, — думає Сидорчук, — я жадного дня не лишусь тут... Тай на що я тут? Щоб знущались тільки?... Втічу... А впіймають?! Штрафна книга... А та книга така річ, що як запишуть в неї кого, то й під різки положуть...

А співи та танці тяглись тай тяглись аж до девятої години, поки барабанний бій не подав повістку на перекличку; тоді пісня враз урвалась і за якусь хвилину уся рота стояла вже уставлена „на пов'їрк'ї“.

Фельдфебель викликав кожного по реєстру, салдати відкликались, зачувши свої ймення. Перелічивши усіх і довідавшись, що всі в зборі, з винятком тих, що десь в „наряді“ — чи то по караулу, чи в пекарні, а то в шпиталі лежить який хорий, — фельдфебель наказав черговому командувати „на молитву“.

Черговий відкашлав і скомандував: — На молитву, шапки до-о-лой!

Усі салдати поскидали шапки і в повітрі залунали в початку поодинокі голоси, а далі одностайний спів в унісон: „Отче наш“, „Спаси Господи люди твоя“.

Нарешті барабанщик вибив відбій, сурмач програв „зорю“ і восьма рота розійшлась по казармі спати. Голосної розмови та вигуків уже не було чути, тільки де-не-де у когось на ліжку вібравшись два до три чоловіка, переважно з новобранців одного села, розмовляли пошепки, згадуючи родинне життя, але й вони незабаром ущушли.

За годину в просторій кімнаті розляглось хропіння та сопіння звиш сто чоловіка. Не спав тільки один, і то був Михайло Сидорчук; у нього від часу до часу виїтало з слабих грудий тяжке вітханье, але він радів, коли згадував, що зараз йому вільно від-

датись власним почуттям та думкам, ніхто його тепер не позбавить тієї втіхи.

А з новим ранком починались для Сидорчука і старі іспити, образи та муки.

IV. Старому салдату — нова служба.

Так минуло пів року служби, легкої служби, коли дивитись в боку, але тяжкої, справді тяжкої для кожного новобранця невопсованого „культурою“, а для Сидорчука надто тяжкої. Не вийшов він на „словесности“, не здатний був до гімнастики, а вже коло рушниць та на муштрі так і зовсім нікуди не гідний, і дістав він собі від товаришів, навіть від начальників-офіцерів прозвища: „Салдат, як із чогось куля“.

Отже одного майового дня, коли молоді салдати ходили в-друге присягати і від коли починали прозиватись уже „старими солдатами“, прийшов у казарму ротний командир і покликав перед себе Сидорчука.

— А що, Сидорчук, — спитав ротний, коли той прийшов, — чи хочеш ще до дому?

Ротний командир довідав ся, що Сидорчук тужить за домом.

— Тепер, гляди, більш ніж коли небудь хочеш? Сінокоси десь почали ся, садки цвітуть, у степу роскiш...

У Сидорчука затремтіли на очах сльози.

— Штож малчiш? Говорі, хочеш? — повторив командир.

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — відказав Сидорчук, памятаючи наказ, що „справжньому салдату“ не личить хотіти до дому, що то вже не салдат, котрий марить про дім.

— „Нікак нет?“ Отже бачу, що брешеш, по очах бачу!

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Що „так точно“? Що ти брешеш? Как же ти смєєш лгать офіцеру?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — повторяв Сидорчук мов папуґа.

— Ба-а-лван! Тільки й знаєш, що „так точно“ та „нікак нет“! Хто такой салдат? — спитав командир суворо.

— Салдат єсть слуга государя та отечества...

— А ти будеш ще й поручика Гавкуненка! — перебив Сидорчука офіцер. — Тобі більше не місце в казармі, від сьогодні тебе переведено у нестрові, у денщики до поручика Гавкуненка,

а то в тебе й справді салдат, як із чогось куля, принаймні не смердіти-меш у казармі!

Останні салдати, що зібрались почути, про що буде річ держати ротний командир, зареготались.

Прикро було Сидорчукови чути отакі образливі речі та глузування від офіцера, але-ж мусів вислухати їх, навіть подякувати йому мов за добру ласку, але се останнє стало ся якось випадком: в заду його стояв старий дядько Кузьма Петрович і все торкав його під руку: „Дякуй, дякуй!“ — і Сидорчук мусів несамохить вигукнути:

— Покорійше благодарім, ваше високоблагородіє!

— Носи на здоров'я! — промовив командир і вийшов із казарми.

Другого дня Сидорчук вдав свою рушницю та муніцію фельдфебелеви, а сам забравши скринку та шинелю, перейшов до нової служби, у денщики. Але й там він довго ще відзначав ся розкиданістю та непамятливістю, і довго ще пригадувались йому жінчині слъози, старі батько-мати та синове белькотаннє: „Тату, не кидай нас!“ Але він уже тепер був не новобранець, а „старий салдат“.

Херсон. Май, 1901.

БОЖЕВІЛЬНІ.

ФАНТАЗІЯ

А. М. Варшавського.

Було се на Меланку. Усі розійшли ся з моєї оселі, льокай та покоївка теж кудись повіяли ся. Мені-ж не хотіло ся нікуди йти. Навіть звичайне витання Нового Року не вабило мене, бо я здавна залишив уже сподівати ся від Нового року якої будь новини. Я зістав ся самітний у великій квартирі, що складала ся в багатьох кімнат, і присів до часописів.

Усі вони як одна, тільки й оповідали що про сумні в'явища ріжних розрухів: війна, душегубство, злочинство, і жадного випадку, на якому-б спочила душа.

Красвид життя немов заслав ся густою наміткою, вза неї тільки-тільки майоріли незрозумілі новини останніх часів і здавали ся через те ще страшійшими, ще дужше драматичними. І забажало ся мені хоч трохи спочити душею, поміркувати про ті щасливі часи, про ті радісні хвилини, коли нарешті зникнуть поміж людей усі політичні, економічні, національні скрути, коли зникне брудна хвиля пересварів, коли люди покинуть ворогувати, і зровнівши одно одного, справлять свої сили на поліпшення культури. В таку щасливу будущину забажало ся мені так вірити, як бажасть ся холодною темною нічкою сподівати ся ясного веселого ранку: инакше та ніч здавала ся-б безмежним, безкраім муром, і все, що тільки має небайдуже серце, скоротило-б свої дні наклавши на себе руки, або збожеволіло.

Довгенько марив я так, коли ось увійшов несподівано служка і оповів незвичайно цікаву новину: усі божевільні на його річ

гайнули геть із больниці. Я мерщій накинув кожух і побіг на Олександрівський майдан, куди саме збіглися й божевільні. В білих халатах, гострих капелюхах вони швендяли по майдану, заклопотані то тією, то иньшою працею. Один із них, наприклад, мав у руках дві білі порожні пляшки. І немов переливав з однієї в другу якусь химерну теч. Другий заліз у бочку і ганяв у її, намагаючись піймати щастя, що тільки що було на кінці його пальця. Поуз бочки лежав на соломі якийсь дід, та натягнувши своє власне вухо, влучав, щоб плюнути в його. Тут же сиділа якась жінка і розіклавши на поганенькій торбинці рибячу луску, вигукувала на увесь майдан: „Купуйте, купуйте, панове, принципи та ідеали 20-го віку! Маю я їх: гарних аж три золотники, поганеньких, за те замаскованих — двацять фунтів, гідких без утайки — аж 6 пудів. Сьвіженькі, тільки-тільки що витягнені панотцями Єзуїтами з моря сліз людських...“

Навколо голосили, свистіли, зчинився незвичайний хаос...

Заспокоєний досить безпечним виглядом усіх сих божевільних я вже мав вертати до дому, коли несподівано вгледів біля тину довжений стіл, навколо обставлений стільцями, осліпцями та бочками, на яких то стояли, то лежали різні люди. На фотелі поставленому на самому столі сидів дуже літній поважний чоловік та дзеленькав у дзвоник. Як тільки вгамувалася та заспокоїлася громада, він звернув до неї з такою промовою:

— Шановне панство! По волі фортуни, дякуючи щасливій годині, ми вислобонилися з больниці — сієї вязниці задля одних і домовини задля других. Нас постягали силоміць з різних країв, заховали за міцними мурами жовтого будинка і все ніби-то через те, що ми на перешкоді загальному щастю та спокоєви. Поміркуємо-ж тепер, на якій підставі зважуються люди давати стільки муки мільонам своїх братів? Фізично — люди, як усім відомо, попусувалися: кольоси, велетні, навіть люди середнього росту, вродливі та статурні, міцні духом і тілом, перевелися; лишилися слабші на груди, беззубі, в-край знесилені алкоголем, сіфілісом, або иньшою отрутою ділінути. З матеріального боку все складається теж без краю безнадійно, погано: злидні та бідність безперечно зростають. Потреби поширшали, а засобів задовольнити їх немає: незадовольнених, нездатних ні до чого, знівчених, розлютованих людей побільшується з кожним днем. Наука, техніка, механіка працює тільки на користь тих, що й без того мають

у своїх руках щастя та достатки. Сам я колись теж захоплював ся електрикою, льокободіями, пароходами. Мені самому здавало ся, що сим любезним чадам 20-го віку судила ся велика доля уща-сливити людий. Скоїло ся-ж навпаки: становище тисячів вибранців покращало — життя мільонів погіршало, бо сі поліпшення ще міц-нійше склепили кайдани злиднів на руках бідолашних сіром. Ща-стя нема й тепер, як не було й багацько років назад, коли в-перше засяяла сьвітова зірка людського життя. Коли-ж, панове, наслідки праці тих так званих „нормальних“ людий такі „анормальні“ і не дають ні щастя, ні достатків більшости людий, то, здасть ся мені, слід нам поміркувати, чи немає часом тут якого непорозуміння? Може нормальні як раз ми, а не вони? Може-б ми з нашими не-доладніми, збентеженими хворобою головами привели людий до за-гального щастя швидче, ніж вони своїм ясним розумом? Не завжди найпростійший шлях найкращий: проста стежка веде иноді до бо-лота, а покручена до чудового двора. Люди гадають, що чинять усе добре та гаразд, коли питають ся поради у свого власного розуму; а може задля загального щастя потрібен як раз не їхній, а вовсім иньший розум, иньші підстави, і може саме такі, які про-понували-б ми? Через віщо збавляють нас волі? Чому не дають нам виконувати наших замірів? Се ніщо більше, як упертість, сваволя тих дужих людий. І як що ми не здатні силоміць захо-пити в свої руки човен, на якому справляють до щастя мир, то хай же принаймні хоч доведемо їм, що самі вони не здатні кер-шувати ним.

Далі повів річ д. Тардус.

— Панове! — почав свою промову оголений, пухкий чоло-вічок, ставши навколішки на бочку. — Я — папа римський. Ви не ймете мені віри, отже запевняю вас, що се так. Правда, Іло-вайський каже, що папа живе в Римі, а сторож Михей тяжко бе мене у больниці ломакою, коли я нагадаю йому про своє погане становище, але всім добре відомо, що в історичних творах д. Іло-вайського далеко більше поезії, ніж дійсної історії, а Михей не йме мені віри тільки через те, що папа має будинок на 2.000 покоїв, без ліку самоцьвітного каміння і три ченці день і ніч не спина-ючись підгрибають його золото лопатами. „Тебе-ж — каже — десь під тинню взяли!“ Звичайно, сірий мужик не розуміє, що дійсно сьвятий не має нічого спільного ні з розкішю, ні з чер-вінцями. Отже я — заступник Бога на землі; я — на чолі все-

світньої церкви, і я протестую проти того напрямку, якого тримаються адепти деяких вір. Вони розповсюджують слово боже силою, а не пропагандою. Місіонери скомпанувалися в авангардне військо і впевняють усіх, що то вони проповідують віру та захищають неофітів, загрибаючи до своїх рук чужі землі та край. Таким чином віра стала помічницею меркантильних, ненажерливих бажань.

— Відбираю вам голос! Говорити про віру в такому напрямі не годить ся! — завважив предсідатель. — Тепер черга за д. Ментельським.

Звів ся схудлий та блідий чоловічок, з опухлим від горілки, жовтим та підбитим обличчям.

— Шановні панове! — почав він. — Не вважайте на мій мізерний вигляд — те дарма, я всеж таки всесвітня сила — я розум. Чимало років тому назад Титан Прометей украв мене у богів Олімпа, сховавши искоркою в очеретяну дудочку. Самі подумайте, чи багацько розуму можна накласти в одну очеретинку? Отже й ся краплина здала ся людям зайвою! З початку я мешкав у самій голові, але звідтіля випхали мене хитроці та лукавство: вони, бач, дають у житті кращі наслідки, ніж я. Гадав оселити ся в серці, отже й тут не міг зжити ся любо та мирно з жадобами та почуттями, і ось тепер я вештаю ся по світу білому, не маючи ніде пристановища: то перебуваю який день у королівських будинках, иньший день — у льоху, а найчастійше у в'язницях. Мої поради, мої доводи звертають на себе увагу тільки тоді, коли вони нагодять ся саме в час і корисні задля тісненького кола вибранців. Коли-ж ні — мене лають, мене прозивають божевільним, мое змагання наперед — химерою, детальність — брехнею, і в такими прозвищами мене нарешті ховають у жовтій оселі... Та ба, з якої се речі я забалакав до божевільних?

Оратор висолопив громаді довженного язика і подав ся геть. Галас, свист та з десяток добрих ціпків полетіло йому наздогін.

— Дуже шкода, що останній бесідник поводив ся як божевільний! Гадаю, через те, що довгий час жив поміж людей! Тепер річ за д. Правдою.

Звів ся легкодухий, вихудлий чоловік, з широким обличчям, понівеченим різного кольору і різних контур плямами.

— Добродії! Не стану скиглити та плакати в приводу того, що один має тисячі скакунів, а другий самі шкарбанці, тай то в дїрках; що один смакує шоколяду в буквальнім значіню, а другий сидить увесь вік у льоху та їсть квашену капусту. На одному ґрунті ростуть неоднакові дерева — можливо, що й люди не можуть тай не повинні бути однаковими. Але-ж те, що коїть ся навколо нас, уже перейшло всі межі звичаїв та законів. Тут лічить ся досить звичайним вигнати людей з їх власної оселі, там — вирвати з рук безщасної сіроми хліб та лишити їх на поталу голоду. Замість виразів „плохий“ чи „лютий“ кажуть — казка без сорому: „свій“ та „чужий“. Задля „своїх“ потрібна чарка аж через верх усякого добра, „чужі“ — хай уже й тому радіють, що їх не бють та не ріжуть. Заздалегідь покладено, що „свій“ — завжди ангелятко непорочне, „чужий“ — дитина пекла. Задля другого — иньша льогіка, иньші ваги, иньша мірка, ніж задля себе. Коли я вимагаю собі того, що належить мені, то, звичайно, маю на те право; коли-ж піткнеть ся домагатись своїх прав хтось иньший, то-то вже сваволя, нахабство. Коли я не працюючи вживаю наслідки чужої праці, то не диво, бо я — есенція людська; коли-ж хто забажає нагороди за свою працю, то він „шкідливий паразит“, бо живе тими соками, якими міг би скористуватись я. Хиба-ж не паразит?! Коли ж я маю зайві достатки, то-то сам Господь наділив мене ними; коли-ж хто иньший, то-то вже грабіжка з допомогою Сатани. Ті самі-ж люди вважають ся то велетнями духа, то злочинниками залежно від того, чи в Парижі, чи у Берліні, а чи у Відні зайде про них річ. Нарешті ніхто вже не йме віри в добро і покладаєть ся кожен на самий гаман. Він немов та гидра Лернейська високо підвів свою гидотну голову, а Геркулес, що повинен був і міг би утяти її, загіпнотизований блискучими цяцьками. Народи міняють за-ради тільки самої користи бодай не що дня своїх друзяків: учорашні вороги кидають ся сьогодні в обійми та чоломкають ся; сьогоднішні друзяки на завтра ворогують. Співчуття та спілки печуть ся мов ті блинці. Хто може більше дати або дужче заціпити, тому й більша від щирого серця пошана. Нації стали не на життя, а на смерть до бою, і дужчий сорому не маючи давить слабшого. Та нація, що стоїть на чолі, вже не задовольняєть ся тим, що верховодить усіма урядовими питаннями — вона ще намагаєть ся виплїндрувати з корінням усіх „приймаків“. Вже з давніх часів відомо, що охотників до

ласого шматка далеко більше, ніж самих тих шматків, і „приймак“ повинен поступитись шматком задля так званого „коренного“. І знаєте через віщо? Через те, що підчас суперечки один апелює до гармат та списів, а другий хіба до суду історії та нащадків. У націях панує фарисейство та недолад: сьогодні пособляють Філіпінцям яко цоборникам правди, а вавтра „заступники“ вже карають тих самих Філіпінців яко бунтарів. Коли Китайці надумують здихатись непроханих гостей, то-то вони „зачинають бунт“, і Москалі руйнують оселі любомірних селян так само, як і місіонери, що з самого Пекіна потягли 700 возів китайського добра — не що роблять, як „утихомирюють варварів“. А як хто насмілить ся погудити наміри Німеччини — онімечити Познань, то-то вже він не по праву сікаєть ся до власних урядових справ Прусії. Як тільки зайде річ про те, як би поділити любомірне Марокко, зразу-ж де не візьмуть ся друзяки султанства, тай пильнують рук не покидаючи, аби залишити його неподільним; „гуска, бач, ще не гаразд угодувала ся“. А Сполучені Держави отверто гукають на всіх: „Не сікайтесь до Америки ніхто — ми самі її проковтнемо і не подавимо ся“. Тож, панове, самі гаразд бачите: усе те, що я отсе пригадав вам, не має нічогосінько спільного ні з правдою, ні з правдивими звичаями. Так щож воно таке? Чи вже таки так і годить ся плисти по морю без керми, без парусів? Чи вже-ж таки справді людям можна жити хижими звірями без принципів та звичаїв? Як що давні звичаї, що кермували доси життям, уже „пристаркуваті“ і не здатні задля нас, то час би прирозуміти якісь иньші, а жити в-край залишивши догмати — тож наближати ся до всесвітнього хаосу...

Ще не встиг бесідник довести свою річ до краю, як почуло ся декілька вибухів під землею, затремтіла вона, підняла ся в гору, розвернула ся і в середини звів ся величезний стовп чорного диму, вогню та без ліку гарячого аж червоного каміння. Те каміння падало на оселі, і дахи миттю охоплювались полум'ям. Через декілька хвилин усе місто поняло ся пожежею. Люди з відчаєм, плачем та несамовитим криком кинули ся в-ростіч. Свині, кози, копі, собаки і коти понесли ся, скаженіючи по вулицям... А каміння все падало та падало... В купі в ним вихоплювали ся довгі сині язика розпаленого повітря... Вони довшали, визначали ся, приймали усе виразніші контури і нарешті обертали ся в людей страшного вигляду — то втоплених, то покараних на

гёрло, то спалених на вогні й усяких иньших жертв людської неправди. На їх обличчях сжаманів той вираз, який мали вони в хвилини найтяжших мук. Усі вони миттю опинилися на конях і добре узброєні кинулися захоплені гнівом, опановані бажанням німсти на городян. Рубаючи голови на ліво й на право вони скарали силу народа. Я теж приготував ся до смерти, коли... прокинувся.

В хаті було тихо, темно та сумно. На годиннику вибило дванацять. Я визирнув у віконце і завваживши на протилежній боці вулиці силуети поліцейської інспекції та каварми, зітхнув з полегкістю...

Під новий рік.

Нариси

Анатолія Франса.

I. Новорічна казка.

Ортёр, основатель „Звізди“, політичний і літературний керівник „Міжнародного Вістника“ і „Ілюстрованого Нового Віку“, привитавши мене в своїм кабінеті, сказав до мене з глибини свого директорського крісла :

— Мій любий Мартó, напишіть мені казочку для новорічного числа „Нового Віку“. Триста рядків, з нагоди нового року. Щось дуже живе, з аристократичним запахом.

Я відповів Ортерови, що я не надаю ся для сеї роботи, бодай у такім дусі, як йому хочеть ся, але радо напишу йому казку.

— Мені бажалось би дуже, — мовив він, — щоб вона мала титул: „Казка для багатих“.

— Я волів би, щоб се була „Казка для бідних“.

— І я так розумію. Казка, що будить у багатів милосерде для бідних.

— А я власне не хочу, щоб багаті мали милосерде для бідних.

— Що за дивачний погляд!

— Не дивачний, але науковий. Милосерде богача супроти бідного, се по моїй думці зневага, запереченє людського братерства. Коли хочете, щоб я говорив до багатів, я-б їм сказав: „Не мучте ся милосердитись над бідними; їм ваше милосерде ні на що не здало ся. Чому милосерде, а не справедливість? У вас же з ними неполаджені рахунки. Полагодьте їх. Се зовсім не діло чутя. Се справа економічна. Коли те, що ви даєте їм з ласки, має продовжити їх бідність і ваше багатство, то ваш дар лукавий, а сльози,

з якими ви змішаєте його, не зроблять його слухним. Треба направити всю кривду. Ви даєте милостиню, щоб не направити тої кривди. Даєте трощка, щоб задержати богато, і вважаєте се спасенним ділом. Так самійський тиран кинув у море перстїнь, але божа Немеїда не прийняла сеї жертви і рибак принїс назад тиранови його перстїнь у череві риби. І Полїкрат швидко стратив усі свої добра, а в додатку й жите.

— Ви жартуєте.

— Не жартую. Я хочу переконати богачів, що вони добродїнцї на рабат і благородні з вирахуваня незгірш лихваря і що не так треба брати ся до діла. Се переконане може їм бути корисне.

— І ви хочете розводити такі погляди в „Новім Віці“, щоб убити газету! Ні, друже, дайте спокій!

— І чому ви хочете, щоб богач поволив ся з бідним инакше, як поводить ся з богатими та сильними? Їм він платить усе, що їм винен, а як не винен нічого, то й не платить нічого. Се слухність. Коли він чесний, нехай же робить те саме і з бідними. І не говоріть, що богачі не винні нічого бідним. Я думаю, що ані один богач не вірить сьому. Непевність починаєть ся аж при питаню про розмір сього довгу. І ніхто не квапить ся вийти з тої непевности. Краще лишати ся в тумані. Всякий знає, що винен, лише не знає, скілько винен і від часу до часу дає дещо дрібку відчїпного. Се називаєть ся добродїнність і приносить добрий зиск.

— Але-ж се, що ви говорите, дорогий товаришу, противне здоровому розсудкови. Я може більший соціяліст від вас, але я чоловік практичний. Усунути хоч троха стражданя, продовжити хоч одно людське жите, направити хоч частину суспільної несправедливости, і се вже щось значить. Та дрібка добра, яку зробиш, усе таки зроблена. Се не все, а про те воно все таки щось. Коли казочка, якої я прошу у вас, змягчить серце у сто в поміж моїх богатих прецумерантів і склонить їх до датків, то се буде стільки-ж побід над злом і стражданем. Таким робом по троха став бідних зробить ся зносним.

— А хіба-ж се добре, щоб стан бідних був зносним? Бідність — неминуча товаришка богатства, богатство доконче потрібне для бідности. Сї два лиха перецїтають ся одно з одним, піддержують одно одне. Не треба поліпшувати стан бідних, але треба знести бідність. Я не буду побуджувати богачів до милостинї, бо їх милостиня затроєна, бо вона робить добро тому, хто дає, а зло-

тому, хто бере, і нарешті тому, бо багатство само собою затверділе та жорстоке і не потрібно ослонювати його обманним плащиком мягкосердності. Коли хочете, щоб я написав казку для богачів, я скажу їм: „Ваші бідні, се пси, яких ви годуете, щоб кусали. Ті нахлібники творять для властителів собачу свору, що гавкає на пролетаріїв. Богачі дають лише тим, що просять. Робітники не просять нічого, й не дістають нічого“.

— Але сироти, недужі, старці...

— Вони мають право жити. Задля них я не буду розбуджувати милосердя, але покличу ся на їх право.

— Все се — теорія. Вернімо ся до дійсности. Маєте написати мені маленьку новорічну казку, і можете дати їй соціалістичне вістрє. Соціалізм тепер досить у моді. Він належить до елегантного тону. Розумієть ся, я не говорю про соціалізм Гедаані про соціалізм Жорé, але про той добрий соціалізм, який наші елеганти дотепно і відповідно протиставлять колективі змови, Виведіть у своїй казці молодих героїв. Вона буде ілюстрована, а люди люблять на образках бачити гарні личка. Героїнею зробіть молоду дівчину, — гарну молоду дівчину. Се не так трудно.

— Ні, се не трудно.

— А не могли б ви впровадити до казки також малого коминарика? У мене є вже готова ілюстрація, кольоровий малюнок, на якому видно гарну молоду панночку, що дає милостиню малому коминарикови на сходах церкви св. Магдалини. При нагоді можна-б помістити сюди той малюнок. Мороз, сніг сипле... Гарна панночка чинить ласку малому коминарикови. Бачите се?

— Бачу.

— На тім тлі виводіть дальші комбінації.

— Виводити му. Малий коминарик, пронятий вдячністю, кидаєть ся на шию гарної панночки, яка виявляєть ся власною дочкою графа Лінотта. Він цілує її і витискає на лиці сеї ангельської дівчинки маленьке шовкове о, гарне маленьке о, зовсім кругле й зовсім гарне. Він любить її. Едмé (вона називаєть ся Едмé) не лишаєть ся нечутливою супроти такого щирого й невинного чутя. Здаєть ся, що се думка зовсім не погана.

— Ну, ну, з неї можна зробити дещо.

— Заохочуйте мене йти дальше. Вернувши до свого коштовного помешканя при бульварі Мальзербба Едмé перший раз у своєму житю почуває нехить до митя: вона хотіла би заховати

на своїм лиці відтиск уст, що доторкнулись його. Та малий коминарик ішов за нею назирцем аж до її брами, в захваті він стоїть під вікном обожаної дівчини... А що, добре?

— Ну, ну...

— Веду оповідане далі. Другого вечера Едме, поклавши ся спати в своїм ліжечку, дивить ся, аж із комина в її спальні вилізає малий коминарик. Він щиросердно кидаєть ся до тендітної панночки і обсипає її маленькими шовковими о, зовсім круглими. Я забув сказати вам, що й сам він вродливий на прочуд. Графянка перервала йому сю любу роботу. Вона почала кричати, кликати помочи. Але він так був зайнятий, що не бачив і не чув нічого.

— Мій любий Марто!

— Він такий зайнятий, що не бачить і не чує. Надбігає граф. У нього душа шляхетська. Він хапає малого коминарика за матню штанів, що перш усього кинулась йому в очи, і викидає його за вікно.

— Мій любий пане Марто!...

— Решту скажу коротко. Девять місяців пізнійше малий коминарик оженив ся з благородною молодою графянкою. Була крайня пора. Ось вам наслідки невмісної доброчинности.

— Мій любий пане Марто, ви наважились, видно, на мою голову.

— Не вірте сьому. Доходжу до кінця. Оженивши ся з панною де Лінет, малий коминарик зробив ся римським графом і зруйнував ся на перегонах. Тепер він коминарить на вулиці Гетé, на Монпарнасї. Його жінка держить шиночок і продає салямандри по 18 франків*), платні в вісьмох місяцях.

— Мій любий Марто, се зовсім не забавне.

— Агов, мій любий Ортере! Те, що я розповів вам, се, конець кінців, зміст Лямартенової поеми „Упадок ангела“ та поеми „Ельоа“ Альфреда де Вінї. І взявши на розум, се таки краще, як усі ті слізливі історійки, які вмовляють у людей, що вони добрі, хоча вони зовсім не добрі, і що вони роблять добро, хоча вони не роблять добра, і що їм легко бути доброчинцями, хоча се діло найтруднійше в сьвітї. Моя казка моральна. Що більше,

*) В жаргоні університетських студентів салямандрою називаєть ся стан повного опанія.

вона оптимістична і кінчить ся добре. Бо Едмé в шиночку на вулиці Гетé знайшла щастє, якого-б була даремно шукала на балях і забавах, коли-б була вийшла замуж за якого офіцера або дипломата. Любий пане редакторе, відповіджте мені: приймете до свого „Ілюстрованого Нового Віку“ мою казку „Едмé або невмісна добродичність“?

— Се виглядає так, немов би ви серіозно запитували мене...

— Еге, я вас запитую зовсім серіозно. Коли не хочете моєї казки, я опублікую її де инде.

— Де?

— В якійсь буржуазній газеті.

— Якось мені не хочеть ся вірити.

— А от побачите.

II. Кренкебиль.

Жером Кренкебиль, продавець овочів, ходив по місті тягаючи свій візок і кричачи: „Капуста! морква! буряки!“ А коли мав петрушку, то кричав: „Вязанка шпарагів!“ — бо петрушка, се шпараги бідноти.

Ото-ж дня 20 жовтня, коли він їхав вулицею Монмартр, матуся Баярдова, шевчиха „Під ангелом сторожем“ вийшла зі свого склепика і наблизила ся до візка з яриною. Підносячи згідливо вязанку петрушки вона запитала:

— Не дуже гарна в вас петрушка! Що чому вязочка?

— Пятнацять су, матусю! Кращої не знайдете!

— Пятнацять су за три мізерні петрушечки!

І вона кинула вязанку на візок з презирством.

В тій хвилі поліціян ч. 64 надійшов і сказав до Кренкебіля:

— Далі! Далі!

Від 50 літ Кренкебиль поспішав далі й далі від рана до вечера. Сей наказ йому видав ся зовсім законним і природним. Не маючи найменшого наміру противитись йому він просив міщанку взяти собі, що їй до вподоби.

— Мушу вперед вибрати товар, — сердито мовила шевчиха.

І вона на ново обсмотрювала всі вязанки петрушки, потім узяла ту, яка їй видала ся найкращою і притулила її до своїх грудий, так як сьвяті на церковних образах притискають до своїх грудий тріумфальні пальми.

— Я вам дам чотирнадцять су. Се аж за досить. І ще мушу піти до skleпу пошукати дрібних, бо не маю при собі.

І держачи в жмені петрушку вона вернула до свого skleпика, куди перед нею вийшла якась покупелька з дитиною на руках.

В тій хвилі поліціян ч. 64 в-друге відізвав ся до Кренкебіля :

— Далі! Далі!

— Жду на гроші, що мені належать ся, — відповів Кренкебіль.

— Байдуже мені до того, що вам належить ся! Я вам кажу рушати далі! — відповів строго поліціян.

Тимчасом шевчиха в своїм skleпику примірювала 18-місячній дитині синенькі черевички, бо її мати квапила ся кудись. А зелена вязочка петрушки лежала на прилавку.

Від пів столітя, від коли тягав свій візок по вулицях, Кренкебіль привик до послуку властям. Але сим разом він попав у дивне положенє між правом і обовязком. Він не мав дару правознавства. Він не розумів, що користуванє з особистого права не звільнювало його від сповнюваня суспільного обовязку. Він занадто дбав про своє право, що веліло йому дожидати 14 су, і не дуже дбав про свій обовязок, який велів йому пхати далі свій возик і йти далі та далі. Він стояв.

І третій раз поліціян, спокійно і без гніву, велів йому рушати з місця. Навпаки звичави бригадієра Монтосієля, що раз-раз грозить, а ніколи не лютить ся, поліціян ч. 64 промовляє лагідно, але похіпливий карати. Така його вдача. Хоч трошка зарозумілий, він про те добрий служака і взірцевий вояк. Відвага льва і лагідність дитини. Він не знав нічого, крім своєї служби.

— Чи ви не чуєте, що вам велю рушати далі?

Кренкебіль мав причину не рушати ся з місця, причину по його думці на стілько важну, що він уважав її достаточною. Він толкував ся по просту і без вигадок:

— Там до біса! Адже-ж кажу вам, що жду на гроші, які мені належить ся.

Поліціян ч. 64 відповів сухо:

— Хочете, щоб я арештував вас за супротивленє власти? Скажіть лише слово, я готов!

Чуючи сї слова Кренкебіль помалу здвигнув плечима і окинув поліціяна жалібним поглядом, який потім підняв до неба. Сей погляд говорив:

— Бог мені свідок! Чи я супротивник закону? Чи я насьміхаюся з приписів та розпоряджень, що кермують моєю життєвою мандрівкою? О п'ятій рані я був на торговиці. Від сестри я надавлюю собі моволі на руках з отсим возиком, кричачи: „Капуста! Морква! Буряки!“ Мені минуло 60 літ. Я втомлений. А ви питаєте мене, чи хочу підносити чорний стяг бунту. Ви кпите собі з мене, і ваші кпини ріжуть мене по серці.

Чи то не добачивши сього виразу, чи то не признаючи в ньому оправдання непослуху поліціян короткими словами запитав його, чи він зрозумів?

Як раз у тій хвилі на вулиці Монмартр була найбільша глота поїздів. Фіякри, тачки, афішові будки, омнібуси, тягарові вози тислися одні на одних, збивалися в купи — сказати-б, нерозривно позчіплювані. А над тою їх безладною сутолокою лунали крики та проклятя. Візники фіякрів звільна, з притиском обмінювалися геройськими лайками з різницькими челядниками, а кондуктори омнібусів, уважаючи Кренкебіля причиною сутолоки, називали його „гнилою петрушкою“.

Тимчасом на тротуарі повстав також стиск цікавих, що ждали сварки. І поліціян бачучи, що на нього звернена загальна увага, признав конечним зробити вжиток зі своєї власти.

— Добре! — мовив він. І витягнув із кишені замащену нотатку та коротесенький оловець.

Кренкебіль відгадав його намір і піддався якомусь внутрішньому поривови. При тім йому тепер годі було рушити ся чи в зад, чи в перед: колесо його возика на лихо зачепило ся за колесо молочарського воза. Микаючи на собі волосе під шапкою він крикнув:

— Але-ж кажу вам, що жду на гроші, які мені належать ся. Чи не біда моя? А, тебе триста без двох! Ну, чи чував хто таке, га?

Сі слова, що значили радше розпуку, ніж бунт, поліціян приняв за особисту зневагу. А що по його думці всяка зневага мусіла висловлювати ся в традиційній формі, правильній, усьвяченій, обрядовій і так сказати літургічній „Смерть коровам!“*) — то власне в сій формі він у тій хвилі почув і зрозумів слова з уст провинника.

*) Ще з часів комуни 1871 р. задержала ся така вулична лайка в Парижі, звернена против поліцайників. (Перев.)

— А, так! Ви сказали „Смерть коровам!“ Добре! Ходіть за мною!

Кренкебіль остовпілий та безтямний глядів своїми великими очима, опаленими від сонця, на поліціяна ч. 64, і вломаним голо-сом, що виходив раз із понад його голови, а раз із понизше його пят, кричав схрестивши руки на своїй синій блюзі:

— Я сказав: „Смерть коровам“? Я? А Господи!

Купчики та малі хлопята повитали се арештоване реготом. Вони, як і кожда людська юрба, любували ся в поганих та жор-стоких видовищах. Та ось крізь купу глядачів пропхав ся дуже сумний дідусь, весь у чорному, з високим капелюхом на голові, наблизив ся до поліціяна і мовив до нього дуже лагідно, та при тім рішучо, хоч і півголосом:

— Ви помилили ся. Сей чоловік зовсім не зневажив вас.

— Прошу не пхати носа до чужого проса! — відповів по-ліціян, також без лайки, бо говорив з чоловіком порядно одягненим.

Дідусь дуже спокійно і дуже рішучо настоював на своїм. Поліціян велів і йому йти на поліційну інспекцію і там гово-рити те, що має сказати. Тимчасом Кренкебіль усе кричав:

— Ади, ади! Я мав кричати: „Смерть коровам!“ А Бо-же-ж мій!

Він виголошував ті слова з зачудуванєм, коли пані Баяр-дова, шевчиха, надійшла до нього, держачи в жмені 14 су. Але поліціян ч. 64 вже держав його за комір, і пані Баярдова мірку-ючи, що чоловікови веденому на поліцію, нема що віддавати довгу, сховала 14 су в кишеню свого фартуха.

Бачучи від одного разу свій возик заарештований, утрату своєї свободи, безодню під своїми ногами і сонце погасле на небі, Кренкебіль пробурчав:

— От тобі й на!

Перед комісарем старий пан заявив, що зупинений на дорозі сутолокою возів був свідком сцени і може ствердити, що поліціян не був зневажений і зовсім помилив ся арештуючи сього чоловіка. Він подав своє ім'я й характер: доктор Давід Матіє, протомедик шпиталю Амбруаз-Паре, офіцер почесної Легії. В иньший час таке свідощтво було би зовсім вистарчило комісареві, але в ту пору у Франції вчені були в підозрію.

Кренкебіля полишено в арешті. Прославши ніч у хурдиазі він був другого дня переведений до „вулія“, до складу. Тюрма не

видалась йому ані прикрою, ані соромною. Вона здавалась йому потрібною. Його здивувала при вході чистота мурів і помостів.

— Як на чисте місце, то воно справді чисте. Бий мене коцюба! На помості можна-б обідати.

Коли його лишили самого, він хотів присунути собі сталець, але переконав ся, що він був ланцюхом прибитий до муру.

— От сьміховина! Ось штука, якої-б я ніколи не вигадав, їй Богу!

Він сів, покрутив пальцями і не переставав дивувати ся. Мовчанка й самота налягали на нього якоюсь ваготою. Йому нудилось і він в неспокоєм думав про свій возик, який арештовано ще весь повен капусти, буряків, моркви, селери та петрушки. І він читав себе турботно:

— І де вони заохали мій возик?

Третього дня його відвідав адвокат, д. Лемер, один із наймолодших членів париської адвокатської лави, голова одної секції товариства „Ліга французької вітчизни“. Кренкебіль силкував ся виложити йому свою справу, та се йшло йому не легко, бо він не мав дару слова. Та може-б воно якоесь пішло, як би йому дрібку помогли. Але адвокат похитав головою і очевидно не вірячи всім його оповіданням та перегортаючи папери буркнув:

— Гм! Гм! Коли бо тут у протоколах стоїть щось зовсім не таке.

Потім з видом троха втомленим і покручуючи свій бльонд вусик він мовив:

— В вашім інтересі було-б може ліпше признати ся. Що до мене, то я думаю, що ваш систем цілковитого переченя дуже для вас недогідний.

І Кренкебіль уже готов був признавати ся, як би лише був знав, до чого признавати ся.

Пан президент Бурріш посьвятив цілих шість мінут на переслуханє Кренкебіля. Се переслуханє було-б більше ваяснило річ, як би оскаржений був відповідав на завдані йому питання. Але Кренкебіль був не привик до дискусії, а в такій компанії респект і страх затулювали йому рота. Оттим то він мовчав, а президент сам відповідав за нього — і відповіді були пригнобляючі.

— Значить признаєтесь, що ви сказали: „Смерть коровам!“

Аж тепер обвинувачений Кренкебіль добув із свого старого горла голос, мов скрип заржавілого заліза або з розбитого горшка.

— Я сказав: „Смерть коровам!“, бо пан поліцей сказав: „Смерть коровам!“ Як на таке, то й я сказав: „Смерть коровам!“ Хотів пояснити, що здивований несподіваним закидом, він у своєму остовпіню повторив дивовижні слова, які йому підсунено безпідставно, яких він певне не сказав перший. Він сказав те „Смерть коровам!“ так, немов би хотів сказати: „Я! Щоб я говорив зневажливі слова? І ви могли-б повірити сьому?“

Пан президент Бурріш зрозумів се не так.

— То по вашому поліціян перший сказав сі слова?

Кренкебиль здвигнув плечима і не сказав нічого. Годі було знати, хто перший.

— Не кажете сього! Маєте рацію! — мовив президент. І велів покликати сьвідків.

Поліціян ч. 64, на імя Бастіян Матра, присяг, що скаже правду і нічого більше, як лише правду. Потім зізнав таке:

— Бувши в службі дня 20 жовтня, о першій з полудня на вулиці Монмартр я побачив чоловіка, що видав ся мені розвізником ярини і стояв зі своїм возиком на вулиці против дому ч. 238. Наслідком сього зробила ся суতোка возів. Я тричі велів йому рушати далі, та він не хотів слухати. А коли я заповів йому, що замельдую його, він у відповідь крикнув на мене: „Смерть коровам!“ — і се видалось мені зневагою.

Отсе зізнанє, точне й рішуче, трибунал вислухав з очевидним вдоволенєм. Оборона візвала паню Баярдову, шевчиху і д. М. Давіда Матіє, протомедика шпиталю Амбруаз-Паре, офіцера почесної Легії. Пані Баярдова не бачила, ані не чула нічого. Доктор Матіє був у юрбі зібраний довкола поліціяна, що велів яринярови рушати далі. Його зізнанє було причиною невеличкого епізоду.

— Я був сьвідком усеї сцени, — мовив він. — Я завважив, що поліціян помилив ся: його не зневажено. Я наблизив ся і сказав йому се. Та поліціян не пустив арештованого продавця і віззав мене, щоб я йшов із ними до комісаріату. Я пішов. Я повторив свою заяву перед комісарем.

— Можете сісти, — мовив президент. — Ординанс, покликайте сьвідка Матра! — Матра, коли ви доконали арештованя обвинуваченого, чи доктор Матіє заявив вам, що ви помилили ся?

— Вірна правда, пане президенте, що він мене зневажив!

— Щож він вам сказав?

— Він сказав мені: „Смерть коровам!“

В аудиторії чути було шелест і сьміх.

— Можете йти! — мовив покваліно президент. А обертаючи ся до публіки додав, що коли повторять ся нечемні маніфестації, велить опорожнити салю.

Тимчасом оборонець тріумфально махав рукавами своєї тоги, і в тій хвилі можна було думати, що Кренкебіль буде увільнений. Коли настав супокій, д. Лемерль устав. Він почав свою оборону похвалою поліціантів, тих „скромних слуг суспільности, що побираючи сьмішно дрібну плату, зносять невігоди і доконують день-у-день героїчних діл, наражаючи ся на ненастанні небезпеки. Се давні вояки, що не перестають бути вояками. Вояки — сям словом сказано все!“ І др. Лемерль без труду влав ся в високі міркуваня про військові чесноти. Він — заявив він — належить до тих, що „не дозволять доторкнути ся до армії, до тої національної армії, до якої він сам має честь належати“.

Президент похилив голову.

Д. Лемерль справді був поручником при краєвій обороні. Він був також кандидатом націоналістичної партії в кварталі „Віей-Одріет“. Він говорив далі:

— Певна річ, я признаю скромні та цінні заслуги, які віддають день-у-день поліціанти величезній людности Парижа. І я не був би згодив ся, панове, боронити перед вами Кренкебіля, коли-б я бачив у ньому зневажника старого вояка. Закидають мійому клієнтові, що він сказав: „Смерть коровам!“ Значіне сеї фрази несумнівне. Загляньте до словника „бухацької“ мови, знайдете там: „Коровяр“ — лїнюх, дармоїд, що вилежуєть ся лїново як корова, а не працює нічого; „корова“ — такий, що за гроші доносить целіції, шпїон. „Смерть коровам!“ — звичайний лайливий окрик у певних сферах. Але ціле питанє в тім: як сказав се Кренкебіль? А навіть: чи сказав він се? Позвольте мені, панове, сумнівати ся в сьому!

— Не підозріваю в поліціанта Матра ніякої злої думки. Але він, як уже було сказано, має важку працю. Він иноді буває втомлений, знесиленний, роздратований. В такім настрою він міг стати ся жертвою слухової галюцинації. І коли він тут каже вам, панове, що доктор Давід Матіє, офіцер почесної Легії, протомедик шпиталю Амбруаз-Паре, магнат на полі науки і чоловік вишого товариства, також кричав: „Смерть коровам!“ — то ми

мусимо признати, що Матра був жертвою хвороби, манії, і то, коли се слово не буде занадто сильне, манії переслідування.

— А навіть хоч би Кренкебіль крикнув: „Смерть коровам!“, то ще треба би знати, чи се слово в його устах мало характер проступка. Кренкебіль, се природний син перекупки, що вмерла від розпусти та п'янства; він уродився алькоголіком. Отсе він перед вами, зв'ячений 60-літньою нуждою. Панове, мусите признати, що він неодвічальний.

Д. Лешерль сів, а президент Бурріш прочитав муркочучи ледво чутно присуд, яким Жерома Кренкебіля засуджено на два тижні в'язниці і 50 франків грошевої кари. Трибунал опер своє переконанє про його вину на свідощтві поліціянта Матра.

Коли його вели понурим корідором із палати справедливости, Кренкебіль почув страшенну потребу щирого слова. Він обернувся до ординанса, що провадив його, і озвався до нього трічі:

— Пане вартовий! вартовий! Ге, пане вартовий!

І зітхнув.

— Отсе два тижні тому.. як би хто був мені сказав, що таке зо мною станеться!...

Потім висловив таку увагу:

— Дуже швидко говорять ті пани. Гарно говорять, але дуже швидко. Годі з ними порозуміти ся... А ви, пане вартовий, як міркуєте? Правда, що дуже швидко?

Але вартовий ішов не відповідаючи, ані не обертаючи лица. Кренкебіль запитав його:

— Чому не відповідаєте мені?

А вартовий усе мовчав. І Кренкебіль мовив до нього з докором:

— Навіть до пса чоловік обізветься. Чому-ж ви не обізветесь до мене? Навіть рота не отворите! Чи боїтеся, що вам із нього смердіти-ме?

Заведений назад до в'язниці Кренкебіль не виходячи з чудадива сів на своїм стільці прикованим до стіни. Він сам собі не вірив, щоб судії могли помилити ся. Трибунал своїми врочистими формами закрив перед ним свою слабість. Він не міг вірити, щоб правда була по його боці, а не на боці тих урядників, яких поступування він не міг розуміти. Йому годі було доміркувати ся, що була якась діра в тій так гарній церемонії. Бо не ходячи ані до церкви, ані на засідання парламенту, він у своїм життю не бачив

нічого так гарного, як суд у поправчій поліції. Він знав лиш одно, що він не кричав: „Смерть коровам!“ А що його засуджено на два тижні тюрми, се на його думку була якась глибока тайна, один із тих артикулів віри, які вірні приймають не розуміючи їх, якась обява темна, грімка, гідна подиву і страшна.

Другого дня адвокат прийшов відвідати його.

— Ну, добродію, як же вам? Дуже тужно? Не падайте духом! Тиждень мине швидко! Не маєте чого дуже жалувати ся!

— Та воно то... нема що казати, ті пани були дуже лагідні, дуже чемні. Анї в одного кепського слова... Я й не думав... А ординанс навіть натягнув білі рукавички. Ви не бачили?

— На добру увагу вам слід було признати ся.

— Та може й так.

— Кренкебіль, маю вам сказати добру новину. Одна милосерна особа, яку я зацікавив вашим положенєм, передала мені для вас суму 50 франків, яка піде на заплату кари, що вас засуджено на неї.

— Так коли-ж ви даєте мені тих 50 франків?

— Я заплачу їх просто до каси. Не турбуйте ся!

— Все одно. Про те дякую тій особі.

І Кренкебіль буркотів у задумі:

— Дивна річ усе те, що мені трапилось.

— Не беріть собі того до голови, Кренкебіль! Такі річи часто бувають, дуже часто.

— А не могли-б ви сказати мені, куди вони заподіли мій возик?

Вийшовши з в'язниці Кренкебіль знов тягнув свій возик по вулиці Монмартр кричачи: „Капуста! Буряки! Морква!“ Він не сердив ся, не нарікав ні на кого за свою пригоду. Йому не лишило ся по ній ніяких прикрих споминів. Навпаки, в його душі все се виглядало як театр, як подорож, як сон. А тепер він був рад чалапаючи по болоті, по бруку вулиці і бачучи над своєю головою небо покрите хмарами, брудне як вода в ривчаку, те звисне йому небо його рідного міста. Він зупиняв ся на кождім перехрестю, щоб випити чарку горілки, а потім весело й свобідно плююавши в жмені, щоб зробити слизькою свою мозолясту долоню, він ухопив за дишель і потяг свій возик. Воробці, ранні пташки і бідні як і він сам, що шукали поживи на вулиці, вифуркували

перед ним цілими веретами, вторуючи своїм цвїркотанєм його крикови: „Капуста, морква, буряки!“

Стара господинька, що наблизилась і оглядала селєру, мовила до нього:

— А що се з вами було, батьку Кренкебїль? Цїлі три тижні не було вас видно. Ви хорували? Ви троха змарнїли.

— Скажу вам по правді, панї Майош: я подав ся був на пана.

Нїщо не змінило ся в його житю, окрім того хиба, що він забїгає до шинку частїйше, нїж мав звичай доси, бо йому здаєть ся, що сьгодні сьвято, і що він поробив знайомости в милосерних особах. Троха на веселї він вертає до своєї халабуди. Простягнувши ся на перинї він накриваєть ся мішками, яких позичив йому продавець маронів із перехрестя і які служать йому за покривало, і міркує собі: „Тюрма, ховай Боже, нема що жалувати ся на неї. Чоловік має там усе, чого йому треба. Але все таки у себе дома лїнше“.

Його вдоволенє трвало не довго. Він швидко переконав ся, що його клїєнти почали вовком дивити ся на нього.

— Гарна селєра, панї Куантро!

— Не треба менї нїчого.

— Як то не треба? Адже не будете жити духом божим.

Але панї Куантро, не відповїдаючи йому, вернула спокїйно до великої цекарнї, якої була властителькою. Склепичарки і сторожихи, що колись тисли ся до його возика повного зеленини та цвїту, тепер відвертали ся від нього. Дїйшовши до шевського склепика „Під ангелом сторожем“, вихідної точки, від якої почались його судові авантури, він гукнув:

— Панї Баярдова, панї Баярдова, ви менї винні пятацять су від оноді.

Але панї Баярдова, що сидїла за своїм прилавком, не вдовоїла навіть обернути ся в той бїк.

Уся вулиця Монмартр знала, що старий Кренкебїль сидїв у арештї, і вся вона не пізнавала його. Чутка про його засудженє дїйшла аж до передмістя і до гучного перехрестя вулицї Рїше. Тут коло полудня він побачив паню Льору, свою добру і вірну клїєнтку, похилену над возиком малого Мартина. Вона обзирала велику головку капусти. Її волосє блискотїло до сонця, мов густі золоті нитки злегка покручені. А малий Мартинець, марна штучка, брудний смаркачина, кляв ся, що нема кращого товару над його.

На сей вид у Кренкебіля заболіло серце. Він приволік свій возик аж до возика малого Мартинця і зломаним, плачливим голосом мовив до пані Льори :

— Чи то годить ся спроневірюватись мені?

Пані Льора й сама знала, що вона не княгиня. Не в висшому товаристві вона виробила собі понятє про Іванову хату та про „вулій“. Але можна бути чесним у кождім стані, правда? У кожного є самолюбє і ніхто не любить мати діло з чоловіком, що сидів у арешті. Оттак і вона не відповіла нічого Кренкебілеви, а тільки здвигнула плечима.

Старий продавець рушив далі, але почуваячи зневагу буркнув :

— Иди, йди, ти митко!

Пані Льора випустила з рук зелену головку капусти і крикнула :

— Ади, стара коняка! Сам арешти витирає, а иньших лає!

Коли би Кренкебиль був при холодній розвазі, він ніколи не був би докорив паню Льору її ремеслом. Він знав аж надто добре, що чоловік не вибирає собі стану, в якім нераз опинить ся, що не все те робить, щоб йому хотіло ся в житю і що добрі люди бувають у кождім стані. Він мав мудрий звичай не вважати на те, що роблять його клієнти у себе дома і не погорджувати ніким. Але тепер він був сам не свій. Тричі він назвав паню Льору миткою, стервом і червоточиною. Купка цікавих зібрала ся довкола пані Льори й Кренкебіля, які обміняли ся ще деякими лайками так само масними як і перші, і були-б лаялись ще Бог зна доки, як би поліціян, появивши ся раптово, своїм мовчазним та непорухним видом не був їх від разу зробив так само ніщими й непорухними, як і сам. Вони розійшли ся. Але ся сцена до решти вбила Кренкебіля в опінії цілого кварталу Монмартра та вулиці Ріше.

А старий яринар ішов буркочучя :

— От іще каракатиця! Нема другої такої каракатиці, як ся баба.

Але на дні своєї душі він не за се сердив ся на неї. Він не погорджував нею за те, що була тим, чим була. Навпаки, він поважав її за те, що була ошадна й заможна. Давнійше вони нераз радо розмовляли з собою. Вона говорила йому про своїх родичів, що жили в селі. Вони обоє змовляли ся оброблювати маленький огородець і годувати курий. Се була добра клієнтка.

Та бачучи, як вона купувала капусту у малого Мартинця, у того замураного смаркача, у того не-знати-що, він почув, як його замлоїло в животі; а коли побачив, що вона відвертаєть ся від нього з погордою, то йому не стало терпцю, і на тобі!

Та пайгірше те, що вона не одна поводила ся з ним, як із паршивцем. Ніхто тепер не хотів знати його. Як пані Льора, так само й пані Куантро пекарка, і пані Баярдова з під Ангела сторожа погорджували ним, відпихали його. Вся суспільність, ади!

Так ось як! За те, що чоловіка на два тижні засадили в тїнь, то він уже нездалий навіть на продавця петрушки! Чи сеж по правді? Чи тож розум дати вмерти з голоду чесному чоловікови за те одно, що мав непорозуміне з поліцайниками? А коли не може продавати ярини, то йому не лишаєть ся нічого вньшого, як здихати.

Як попсоване вино, так і він робив ся оцтом. Посперечавши ся з Льорою він мав подібні перепалки з усіми иньшими. За нізащо він говорив грубіянства своїм покупчиням, і прошу вірити, говорив не обвиваючи нічого в бавовну. Коли котра надто довго общупувала товар, він зараз назве її хляпатурою та лемішкою. Так само в шинку він шукав собі зачіпки з товаришами. Його приятель, продавець маронів, не пізнавав його і говорив, що сей кроть-його-за-ногу Кренкебіль, то правдива шевська смола.

Лихо зробило його несправедливим. Він мстив ся на тих, що не робили йому нічого злого, а иноді на слабших від себе. І так він заїхав пова вуха Альфонсови, синові шинкаря, за те, що сей запитав його, чи добре там у Івановій хаті? Він тріснув його і сказав:

— Ти пуцьвірку! Твій батько повинен би сидіти в Івановій хаті замісь набивати кабзу продаючи людям отруту.

Вчинок і слова не чинили йому чести; продавець маронів справедливо вяснив йому, що дитину не слід бити тай не слід докоряти їй батьком, якого вона не вибрала собі.

Він почав пити. Чим менше заробляв, тим більше пив горівки. Колись ошадний і тверезий, він тепер сам дивувався, що таке стало ся з ним.

— Я-ж ніколи не був ласуном! — говорив він сам до себе. — Мабуть так, що чим чоловік старіє, тим дуріє.

• Иноді він остро осуджував свою ледачість та неробство:

— Гей, старий Кренкебілю, не здалий ти ні до чого, хіба де на сьмітник.

Иноді він дурив сам себе і вмовляв у себе, що се з потреби.

— Адже-ж треба від часу до часу випити порційку, щоб додати собі сили, осьвіжитись! Чую, що там щось пече мене в шлунку. І ніщо так не осьвіжує мене, як та паруха.

Часто він запізнявав ся на ранішній торг і набирив посліднійшого товару тай то набор. Одного дня чуючи скипанє в ногах і втому в серці, він не рушив свого возика з шопи і провів увесь божий день швандяючись коло панї Рози, флячниці, та коло всіх шинків на торговиці. Вечером сидячи на коши, він задумав ся і почув докори сумління за те, що так занедбає ся. Він пригадав собі свою колишню силу і давню працю, довгі мандрівки і славі торги — ті незчислені дні все однакові та повні праці: сто кроків — ніч — торговиця — ось і торг; ось він оберемками набирає ярину, хитро-мудро укладає її в своїм возику, на один дух з'їдає цілий чорний хлібець від мами Теодори, ще теплий; і ось розлягаєть ся його голосний крик, мов піяне когута, що потрясає ранішнім повітрям. Він тягнеть ся багатолюдними вулицями, — се так тягнеть ся ціле його жите, невинне та невибагливе, жите чоловіка-коняки, що цілого пів столітя розвозив на своїм возику по душних та запорошених вулицях сьвіжу зеленину з далеких огородів. І киваючи головою він зітхав:

— Ой ні, нема вже в мене тої сили, що бувало. Конєць зо мною! Доти збанок воду носить, доки вухо не вірветь ся. А надто від часу моєї пригоди з властями мій характер змінив ся. Я щось не той став, що вперед був!

Еге-ж, не той став! Не стало моральної сили. Чоловік у такий стані, се немов той, що впаде на землю і не може встати, а всі прохожі топчуть по ньому.

Надійшла нужда, чорна нужда. Старий яриняр, що колись носив повні кишені дрібних, тепер не мав ані зломаного гроша. Була осінь. Його вигнали з комірки і він спав у шопі на возах. Три тижні вже йшов дождж, рівчаками по вулицях плила повідь, валиваючи шопу.

Скулившись на своїм возику серед брудної води, в товаристві павуків, щурів та виголоднілих котів він думав у п'ятьмі.

Не їв нічого весь день, не мав чим укрити ся так, як колись укривав ся мішками продавця маронів, — і йому пригадали ся ті два тижні, коли то уряд давав йому їсти й постіль. Він тепер завидував арештантам, що не терплять ані голоду ані холоду, і йому шибнула в голову думка:

— Адже-ж я знаю спосіб, то чому-ж би мені не вжити його?

Він устав і вийшов на вулицю. Було мало що по одинацятій. На дворі було темно й слотаво. Стояла сніжниця, мокра й холодніша від дожджу. Рідкі прохожі тисли ся поблизу мурів, по-під окапами.

Кренкебіль пройшов по-при церков сьв. Евстахія і завернув на вулицю Монмартр. Вона була пуста. Один-одніський поліціян стояв на тротуарі, на розі церкви під газовою лампою. В сьвітлянім околі тої лампи видно було немов дрібний, червоний дожджик. Поліціян заслонив ся від нього гумовою капuzою. Його лице зблизька виглядало спокійно і сумовито. Мав грубі вуса, коротко пристрижені й сиві. Се був старий сержант, чоловік яких сорока літ.

Кренкебіль стиха наблизив ся до нього і несмілим, притишеним голосом промовив:

— Смерть коровам!

Потім ждав наслідків сього сакраментального оклику. Але наслідків не було ніяких. Сержант стояв непорушний і німий, аложивши навхрест руки під своїм коротким плащем. Його очи широко отворені, що сьвітили ся в сутінках, гляділи на Кренкебіля з якимось смутком, бачністю й погордою. Кренкебіль здивований, але все ще надставляючи решту своєї рішучости пробелькотів:

— Смерть коровам! Кажу вам ще раз!

Настала довга мовчанка, в якій чути було лише цяпканє дожджу серед пронизливого холоду. Нарешті сержант промовив:

— Не годить ся так казати... Цевна річ, що не годить ся! Чоловік у ваших літах повинен би мати більше тямки. Йдіть собі спокійно далі!

— Чому-ж мене не арештуєте? — запитав Кренкебіль.

Сержант похитав головою під своєю мокрою капuzою.

— Е, як би то прийшлось арештувати всіх галапасів, що балакають таке, чого не слід балакати, то було-б у мене діла!... І на щоб то придало ся?

Кренкебіль, зачудований тою великодушною байдужністю, довгу хвилю стояв остовпілий і німий, ногами в рівчаку. Та заким рушив далі, він поспробував оправдати ся.

— Се я не до вас мовив: „Смерть коровам!“ Ані до вас, ані до нікого иньшого. Се задля ідеї.

Сержант відповів непохитно лагідно;

— Чи то для ідеї, чи для чого иньшого, сього не слід казати. Бо коли чоловік сповняє свій обовязок і приймає не мало невігоди, то не годить ся лаяти його глупими словами... Прошу вас ще раз, ідїть собі далі!

Кренкебіль похилив голову, звисив безвладно руки і почалапкав під дождем, поки не щез у пїтьмі*).

З французького переклав

Іван Франко.

*) Отсе оповіданє, переданє тут з деякими скороченнями, послужило авторови основою триактової драми, яка перед місяцем з великим успіхом була виставлена в однім із париських театрів. — І. Ф.

ІЗ ПОЕЗІЙ ЙОГАНА В. ГЕТЕ.

ПЕРЕКЛАД П. О. КУЛІША.

IV. Рибалка.*)

Das Wasser rauscht, dass Wasser schwoll...

Вода шумує, розлилась,
І повні повіддю всі береги й затони;
З селом веснянка понялась,
Хати, двори, сади, левади співу повні.
Під спів широкий дівоньок
Сидить над річкою рибалочка, пильнує,
Чи плавле стиха поплавок,
Чи в вирві крутить ся, чи в нуртні нуртує.
Аж ось вода під поплавком
Заколихала ся і в піні розділилась, —
Не срібна рибонька з пером,
Вродлива дівчина-русалочка з'явилась.
Співає стиха до його
І мов сонілочка принадно промовляє:
„Про що твій рід людський мого
Рибного наплоду що божий день чигає?
„Коли-б ти знав, як рибонькам
Із сестрами в воді гуляти веселенько,
Віддавсь би й сам увесь ти нам
І гравсь із рибками й дівчатками любенько.
„Ти-ж бачиш, як і сонце в нас
І місяць з зорями шукають прохолоди,
І всі вертають ся до вас,
Набравшись у воді між нас нової вроди.
„Чи тож не надить ока в нас
Розніжене в воді і викупане небо?
Тай власний образ твій нераз
І надив і мавив тебе в нурті до себе“.
Вода шумує, розлилась, —
І повні повіддю всі береги й затони.
Русалка піною взялась,
І лащить ся до ніг його і стогне.
І серце стиха обняла
Якась нова, невимовна турбота;
Вода вже й ноги поняла,
І любо се йому, мов із дівчат пустота.
Горнулась до колін його,
Мов рученятами ніжними обіймала,
До лона надила свого...
Рибалка зник. Вода блищала і мовчала.

*) Див. »Літ.-Наук. Вістник« 1903, кн. 1.

Національне роздвоєнє в творчості Гоголя.

Нарис *Олександри Єфименко.*

Душа Гоголя була повна тяжких і непримирних суперечностей — се знає кождий, хто ближше знайомив ся з личністю великого письменника дорогою поглиблюваня будьто біографічного матеріалу, будьто плодів його творчости. Ті суперечности так очевидні, що викликували навіть проби обясненя їх на патологічній основі. Один звісний психіатр підтягав усі буцім то ненормальні появи в психології Гоголя під одну форму духової хвороби — меланхолії. Такі суперечности, коли їх брати з тої точки погляду, показують ся періодично по собі наступаючим затемнюванем і проясненем свідомости, стільки характеристичним для деяких душевних хвороб. Та ледво чи можна дійти до чогось важнійшого на тій ховзькій дорозі. Читайте переписку Гоголя видану не давно під редакцією д. Шенрока в чотирох здорових томах, котра відкриває нам личність великого письменника коли не день за днем, то тиждень за тижнем, місяць за місяцем — а певно прийдете до переконаня, що маєте тут діло з одною і суцільною свідомістю, психічно вповні здоровою.

Мимо того все таки остаєть ся фактом, що душа Гоголя в сути річи була жертвою гнетучих суперечностей; остаєть ся проте і наше вповні оправдане заінтересованє до того факту.

Про повне роз'ясненє тої темної мученичої душі поки що не може бути й бесіди; психологія як наука не дає доволі виробленої форми для скомплікованих психологічних устроїв, а гоголівський матеріал входить що-йно в першу фазу свого обробленя.

На разі можна лише начеркнути деякі елементи тої скомплікованої задачі, і ми хочемо проте піддати під розвагу читача деякі дотичні сего замітки, які насувають ся з пізнання Гоголя в його життю і творах.

I.

Ми не маємо спроби розводитись тут над тим, чого впрочім вповні не вияснила сучасна фільольогія, яке значінє має елемент народности в творчости; кожда творчість, особливо поетична, замкнена в народности, живе тою-ж народністю і навпаки сама на неї впливає, розширюючи її границі і збагачуючи її зміст. Душа Гоголя була перед усім роздвоєна в тім основнім елементі свого буття. Великий письменник був рідним сином української народности і прибраним російської. Своїй прибраній матери він віддав усе: свій великий талант, своє життя, кров свого серця. Та ніщо не могло знищити значіння того, що й життя й талант дістав він не від неї, а від тамтої, від першої...

Позволяємо собі твердити, що ставши на тій точці погляду знайдемо підпору для деяких висновків, котрі инакше освітлюють личність і творчість Гоголя, ніж се було дотепер.

А. О. Смирнова доторкнулась раз у своїм листі до великого письменника питання про його національність. На се Гоголь так відповів: „Скажу вамъ, что я самъ не знаю, какова у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только то, что никакъ бы не далъ преимущества ни малороссіянину передъ русскимъ, ни русскому передъ малороссіяниномъ. Обѣ природы щедро одарены Богомъ, и какъ нарочно каждая изъ нихъ порознь заключаеъ въ себѣ то, чего нѣтъ въ другой.“ Нема сумніву, що ся відповідь — відповідь вповні щира і правдива. Гоголеви нераз закидували нещирість і свідоме обманюванє людей, з якими мав діла. Одначе щось подібного не могло бути в відносинах до Смирнової, яку Гоголь високо поважав і любив. Ми віримо, що Гоголь пишучи се до Смирнової дійсно сам не знав, яка у нього душа: „хохлацкая или русская“. Але чи се значить, що душа Гоголя була позбавлена національної закраски і не дізнавала національних почувань і симпатій? Або, що в його душі жили два національні елементи в повній гармонії, не заявляючи нічим своїх обопільних суперечностей? Навряд чи можна припустити одно або друге.

Одначе можливо, що чого Гоголь не знав сам про себе, те знали про нього інші: предметове примічане в многих случаях надаєть ся більше до розвязки психологічної задачі, чим внутрішня самообсервація.

Житєві обставини Гоголя гаразд знані; крім того, Гоголя знало близше багато людей, котрі передали нам свої вражіння і замітки.

Гоголь був з походження корінний Українець і свій дитячий вік прожив на Україні в родиннім домі. Сей дім був типічним домом тодішнього українського поміщика середньої руки. В часі дитячого віку Гоголя українська шляхта була в значній мірі винародовлена; одначе сей винародовлений осередок усе таки окружала атмосфера насичена історичною традицією. Ся традиція була так сильна, що опанувала навіть уми і настрої виших місцевих представителів державної власти. Малоросійські генерал-губернатори — з початку кн. Лобанов-Ростовський, а в слід за ним кн. Репнін — шлють до Петербурга проект за провктом про привернене козацтва, т. є. про переведенє українських козаків з положеня казюнных поселен, в яке їх поставили реформи Катерини II, „къ первобытному ихъ воинственному состоянию“, як виражають ся автори проєктів. Ті проєкти потерпіли невдачу, а кн. Репнін, корінний український вельможа, попав у підозріне українського сепаратизму. Проте держалось ще і старе козацтво в Чорноморі з оригінальною організацією в виді кубанського війська; в гирлах Дунаю існувала ще під протекторатом Турції Задунайська Січ, держачись запорозьких порядків. На Кубань і Дунай безнастанно збігали зі всіх сторін кріпосні Українці, відзискуючи в сей спосіб утрачену волю та причиняючи своїм панам тим побігом невичерпане жерело клопотів, огірчень і нарікань. Гоголь мав тоді 11 літ, коли правительство виділо себе спонуканим перевести громадне переселенє козаків з Полтавської і Чернігівської губернії на Кавказ. Перше таке переселенє відбулось роком пізнійше по вродженю Гоголя. Такі факти не проходить безслідно для самосвідомости загалу. Ся самосвідомість діставала поживу ще й з інших жерел. Що йно заведений харківський університет, ставши культурним осередком української території, живо відгукнув ся на ідею всеславянського відродженя принесену з заходу. На харківськім ґрунті ще тоді сильно насиченім місцевою національною культурою ідея славянського відродженя швидко перейшла на ідею українського відродженя. Повстав

гурток слобідсько-українських поетів і письменників, появився цілий ряд українських видань наукових і літературних. Та сама ідея українського відродження ширилась і розвивалась і на правобережній Україні, прибираючи тут закраску згідну з польськими історичними традиціями сеї країни.

Сімя Гоголів, як на той час освічена і в високім ступні товариська не могла не відчувати ріжних того рода впливів. До того вона й у себе мала свою живу історичну традицію. Пращур Гоголів Остап був при Дорошенкови подільським полковником, а по прийнятю Дорошенком турецького протекторату дістав гетьманську булаву, як кандидат Польщі. Такі факти взагалі не забувають ся потомками, а в умовах побуту і характеру тодішньої України набирали вони особливої ваги. Українська шляхта, що майже без виємку і дуже недавно відчахнулася від народньої маси, чіпляла ся за кождий факт, котрий міг усталити і кинути блиск на її родовід; проте предок-гетьман хочай би лише й наказний, хочай би польський і фіктивний — був цінним клейнотом, родинною сьвятощою, на котрій непохитно спочивала гідність і честь роду. Український елемент був так сильний в сімі Гоголів, що батько письменника уважав український язик за свій питомий. Коли його творчий талант шукав виходу і приміненя, то знайшов се приміненє в елементі українського язика. Василь Опанасович Гоголь був автором двох українських комедій, що дають йому право уважатись одним із родоначальників сучасної української літератури. Все те і много иньших обставин не полишає сумніву, що Гоголь у дитячім віці ріс в окруженю атмосфери української народности. Яка-ж була мова його дитячого віку? Чи се був той „язькъ души“, як він називає український язик в листі до Максимовича — чи иньший, російський? Ми про се нічого не знаємо. Легко можна припустити, що батько Гоголя, клопочучи про будучу карієру сина — а вже на певно мати — заставляли його говорити „по панськи“, а не „по хлопськи“, що впрочім робили тисячі і тисячі иньших українських батьків і матерій. Одначе Гоголь підроском володів язиком своєї рідні, як своїм питомим. Про се виразно сьвідчить звісне оповіданє Стороженка, котрий переказує, як Гоголь оправдував ся перед кріпаком і його жінкою в тому, що неправно зайшов в їх огород. Пробуванє в ніжинській школі не вирвало Гоголя з національного українського осередка. „А що Василю, як би гімназія згоріла?“ повтарає він в листі до свого ніжинського товариша шкільну вигадку,

доказуючи тим самим, що український язик був звичайним уживаним серед ніжинських школярів.

Великий письменник покинув рідну країну вже дорослим чоловіком. Двацять-літній парубок не може змінитись в основних рисах своєї духової личности, хотя-б та личність не носила на собі знамени такої різкої індивідуальности, якою визначав ся Гоголь. Навіть зверхній український вигляд Гоголя був такий замітний, що прізвисьце „хохол“ і „хохлик“ так і осталося при нім в кружку Россет-Смирнової, Пушкіна й Жуковського. Той зверхній український вигляд заховав Гоголь, як стверджують, у зрілім віці, хотя він зрідка і на короткий час приїздив в родинні сторони. А звісні сторони його характеру: скритість, упертість і йому властивий гумор, завсіди всі обясняли як прояви українських національних прикмет. Ми знаємо, що Гоголь протягом цілого свого життя не опускав нагоди користуватись українською мовою: по українськи порозумівав ся з польськими емігрантами з Богданом Залеским і Міцкевичем, навіть заховавсь його лист до Богдана Залеского писаний на українській мові, — по українськи говорив він у Москві вже перед смертю, зі своїм слугою і в своїм земляками завсіди бесідував по українськи. Про виключну прихильність Гоголя до земляків заховалося не мало свідоцтв. Навіть в Россет-Смирновою „дамою блистательнаго свѣта“ зійшовсь він легко і скоро тому, що вона притягла і, так сказати-б, приворожила його заявами горячої симпатії до всього, що українське. Його близькі приятелі, приятелі на ціле життя Данилевський і Прокопович були Українцями. А сю обставину, що Гоголь так замітно зміняв ся, коли попадав у товариство земляків і то не тільки в молодих літах, а й при кінці життя — се спостерегли і пригадували многи, як прим. Берг, різко і в нехитю підчеркуючи той факт. В товаристві земляків цезали у Гоголя й його натягнені манери: напруженість і обережність, що без слів упереджали всяку пробу доторкнутись до затаєної в душі вічно болючої рани. Читайте листи Гоголя до земляків і прирівняйте їх простий, щирый та любезний тон з тоном останньої його переписки з малими виемками, а зараз відчуєте величезну різницю його настрою в першій і другій разі. „Ради всего нашего“, „ради нашей Украины“, „наша единственная бѣдная Украина“, „душа сильно тоскуеть за Украиной“ — ось вираження з його листів до земляків. Українську музику, танці, головно-ж пісні любив Гоголь пристрасно: навіть перед смертю, вже хорий, з крайно

притупленим чутем на вражіння виїшнього свїта, письменник запалювався і оживав на звуки рідної пісні. А яке заінтересоване оказував він до української історії, яку знав як спеціаліст, до українських літописей, до збирання всякого рода етнографічного матеріалу, особливо пісень!

Того рода фактів можна би назбирати дуже багато; ми лише додамо ось що. Коли Гоголь писав до Смирнової, що не знає, яка у нього душа, „хохлацкая или русская“, то рівно-ж писав — правда, кілька років скорше — до другої близької собі людини, звісного тоді ученого професора в Москві Максимовича ось що: „Бросьте въ самомъ дѣлѣ эту капанію да поѣзжайте въ гетманщину. Туда, туда въ Кіевъ! въ древній, въ прекрасный Кіевъ! Онъ нашъ, онъ не ихъ, не правда ли? Тамъ или вокругъ него дѣялись дѣла старины нашей... Дурни мы право, какъ разсудить хорошенько... Для кого и кому мы жертвуемъ всѣмъ? Идемъ въ Кіевъ“. Ясно, з якої душі виривались ті палкі, молодечі слова.

Одначе скільки б ми не зібрали того рода доказів, включаючи навіть вказівки літературних ворогів Гоголя, що прозивали його „хохлацкой душой“ і „врагомъ Россіи“ — все-ж таки на противній стороні ваги лишаєть ся одна річ, що своїм значінем переважає все проче: Гоголь був російським письменником, гордощами російської, а не української літератури.

Нам здаєть ся, що в розв'язці питання про національність Гоголя нічого звертатись до його біографії, до свідощтв його самого і вказівок його приятелів або ворогів. Біографічні дані можна вияснити так або инакше, свідощтва і вказівки будуть завсїди суб'єктивні. В згаданій kwestії маєть ся лиш один спосіб об'єктивної розв'язки: його дають твори самого Гоголя.

II.

Недавно вийшла спеціальна студія гельзінґфорського професора Мандельштама: „О характерѣ Гоголевскаго стиля“. Мандельштам гаразд вивчив язык Гоголя слїдкуючи за великими языковзнавцями XIX віку, особливо Потебнею, і дійшов до таких висновків. Він твердить, що гадки у Гоголя укладались після його рідного т. е. українського языка („Возбужденіе мысли шло у Гоголя по колеѣ роднаго т. е. малорусскаго языка.“). Участь української

мови, українського національного елемента надає артистичному світоглядові Гоголя той особливий уклад, що вирізняє його творчу індивідуальність. Гоголь очевидно сам не відчував того, що відкриває наукова аналіза його творів, а власне, що він несвідомо користувався елементом української мови тоді, коли почував у собі вплив чуття і артистичний настрій. Письменник перевірив у думці слова і звороти з української на російську мову, так що кождий, хто обі сї мови знає і відчуває їх різницю, легко може спостерегти ті переклади в думці. В багатьох разках думаючи на рідній мові, Гоголь не задавав собі праці перекладати, тільки й лишав українські звороти й вислов. Звідси походить той властивий кольорит його язика, котрий комусь там насунув гадку, що Гоголь писав не українською, а гоголівською мовою. Розуміть ся, що в раньших творах ся прикмета виступає яркїше. Але й пізнійше, коли у нього російська мова стугїшала, все таки в хвилях артистичного настрою і впливу чуття виступає у Гоголя українська мова. По думці проф. Мандельштама українська і російська мова були звязані в душі Гоголя з різними областями і настроями гадок, і ті області були розмежовані, хоч і не дуже різко. Хоч би ми й не мали жадних біографїчних звісток про Гоголя, то „по язку, по вираженїямъ, образамъ, сравненїямъ, входящимъ въ главныя его произведенїя, мы должны были бы заключить, что имѣемъ дѣло съ малороссомъ“...

Отсе першій прояв психїчного роздвоєня, що укривало ся в душі Гоголя в глибокій глибині, недоступній для свідомости самого художника.

Переходимо тепер від мови і стилю Гоголя до самого процесу і змісту його художницької творчости. Многі вказували на те, що в творчости Гоголя переплітають ся два елементи, буцїм то незгідні і виключаючі себе взаїмно. Ліризм і гумор, пориваюча і палка ідеалїзация дійсности і спроваджуване її через висміяне на ступінь чогось не тільки вульгарного, але й низького та негарного. І в самій річи — се правда; навіть у такім творі, як „Тарас Бульба“, глибоко пронизанім ліричним елементом, пробиваєть ся місцями гумористична жилка; навпаки такий глибоко гумористичний твір, як „Мертві душі“ перериваєть ся уступами пристрасно-ліричного характеру. Одначе для нашої ціли не се інтересне; інтересне лише прослїдженє сего роздвоєня в творчости Гоголя в звязку зі змістом його творів. І саме тут можна замітити ось що. Майже весь

ліризм в його творчості виливається ся в творах з українського життя, а творах з російського життя дістається лише гумор, та при тім не той ніжний, м'який, так сказати-б, люблячий гумор, а зовсім иньший: холодний, суворий і п'ятуєчий, як знаряд кари. Беручи річ докладно, не слушно підтягається те роздвоєнє під рубрику ліризму і гумору. Тут щось иньше, більше скомпліковане.

Як обкинути твори Гоголя одним загальним поглядом, то по-невільно відчуваєш, що має ся тут діло з двома ріжними письменниками, котрі, що правда, мають з собою багато спільного, але при тім сильно різнять ся художницькими помислами та характером творчості. Один Гоголь звернений до українського життя, влучно підхоплює його і відтворює. Картини, образи, типи — все те стає перед нами в дійсних своїх обставинах; додатне і відємне, добре і зле, гарне і погане в своїх відтінках і комбінаціях відбивається в творчості Гоголя в тій гармонії, яка характеризує повноту життя. А в усім тім дається відчуття всеобіймаюча любов артиста до того змалюваного ним життя. Ви відчуваєте, що артист любить не лиш те, що він з'ображує, як гарне і добре, справедливе і шляхотне: він любить і п'яницю Солопія Черевика, і зрадника Андрія, і не зовсім то гарного Хому Брута, і глупого Шпоньку. Хтось там висловив гадку, що Гоголь з'ображує в „Тарасі Бульбі“ дійсність осьвітчену бенгальським огнем. Та бо се не сьвітло бенгальського огню — се сьвітло, яким осьвітчене лице хлопяти в очах його молододі матері. В буденнім настрою ви готові бачити пересаду в описі української ночі, Дніпра; але коли ви в піднесенім настрою тужите на чужині за ріднею, як без сумніву тужив за нею Гоголь в початках свого життя в Петербурзі — то весь той блиск, яркість і розкіш красок, усе те видається вам дійсним і вповні відповідаючим дійсности. Ясно отже, що артист, коли писав, то жив разом зі з'ображеним їм життям.

Але Гоголь звертається до російського життя — і його помисли різко змінюють ся. Артист неначе садить ся верхи на „громадно несущейся передъ нимъ жизни“ і підстерігає її. При тім садить ся він так, що може підстерегати те життя лише „з одного боку“ після його власного вислову. Так підглянуте життя дає в своїм відтвореню картини зовсім иньшого рода. Вони тратять свої дійсні нариси і взаємини і показують ся страшно пересоленими з того боку, з якого підстерігає їх артист, одначе за те надзви-

чайно вискують на виразности. По замислу артиста, про що він сам свідчить, повинні се бути тільки карикатури, але сила величезного таланту проти волі автора дає душу тим карикатурам; вони живуть, як живуть очі в його „Портеті“, живуть збуджуючи сьміх, жаль, гнів, збуджуючи у самого артиста жах перед тим ним самим з'ображеним житєм. Вся краса, що нею Гоголь окружав так люблячо, так розкішно українське жите, щезає без сліду. Сего, що тепер розкриваєть ся перед вами — сего навіть не можна назвати житєм; то якась геєнна, з якої авторський гев'ї своєю волею усунув „плач і скрегіт зубів“, а полишив лише гидоту. Саму гидоту що викликає поневільний нестриманий сьміх. Чиніть л'ш трохи се освітлене, усуньте сьміх — що тоді стане перед вами?

„Пустынны, грустны и безлюдны наши пространства, такъ же безпріютно и непривѣтливо все вокругъ насъ, точно какъ будто мы не у себя дома, не подъ родною нашею крышей, но гдѣ-то остановились безпріютно на проѣзжей дорогѣ, и дышать намъ отъ Россіи не радушнымъ роднымъ приємомъ братьевъ, но какою-то холодною, занесенною вьюгою почтовою станціей, гдѣ видится одинъ къ всему равнодушный станціонный смотритель съ черствымъ отвѣтомъ: „нѣтъ лошадей“... Яка то геніяльно проста і потрясаюча болізню картина! Коли приглянетесь їй з підготовленою до неї душею, то вас буде вічно переслідувати, як тяжкий привид та холодна, засипана заметями почтова станція, що уявляє собою Росію, і російський горожанин, нещасний подорожний, що бездомно бродить у млі й холоді, призначений на се, щоб вічно чути одно байдужно-грубе: „нѣтъ лошадей“.

Так отже Гоголь ставив себе до російського жита, як посторонній обсерватор. Посторонній та не байдужний, бо будь-що-будь він таки був звязаний з тим житєм кровними інтересами. Одначе ся небайдужність мало що має спільного з тим почуванням, яке плекав Гоголь для своєї рідної України. Україна „єдинственно вдохновляла его“, як каже проф. Мандельштам, — лише в неї черпав він додатній зміст для своїх художницьких помислів і ідеальні мотиви своєї творчости. Для Великоросії був у нього лише негативізм та безпощадний, злобний не до наслідування гумор. Одначе нація як соціально-духовий організм не може бути предметом виключно лише гумору. Така засада була-б нісенітницею, що опрокидувала-б себе своїми-ж таки внутрішніми суперечностями. З сього виходить, що Гоголь не лише не знав велико-русського на-

рода з його на стільки характеристичними національними прикметами, але зовсім не інтересував ся ним ні його сучасними обставинами та історичною минувшиною. Коли після його невдачної професури запропоновано йому з властивою в тих часах безцеремонністю читанє російської історії, Гоголь затрусив ся. „Чортъ возьми — пише він — еслибъ я не согласилъ ся взять скорѣе ботанику или патологию, чѣмъ русскую исторію. Ты хочешь, чтобъ самая должность была для меня тягостной! Если меня не будетъ занимать предметъ мой, я буду несчастливъ.“ І се пише той самий Гоголь, котрий приймав ся „удратъ“ історію України поведи чи не в десятиох томах, а в стільки-ж томах історію середніх віків; котрий з конечности брав ся читати і старинну історію, знаву йому напевно гаразд менше як історія Росії, з причини її елементарного звязку з історією України, що безсумнівно його поважно інтересувала. Все додатне у великоруської нації оминав він, можна-б сказати тенденційно, коли-б се не діялось вповні несвідомо. Його московські поклонники славянофіли уносились — в браку чого лучшего — над постатю візника Селифана, що буцім-то був втіленням великоруського народнього духа. А прецінь се була така-ж сьмішна пересада, як і зрівнанє „Мертвих душ“ з поемами Гомера, на що озвіривсь розумний, талановитий, щирий К. С. Аксаков. І візник Селифан і Петрушка, трактирні льокаї і мужики, що бесіднують про те, чи доїде колесо до Казані — не великоруський народ. Гоголь немов би й не догадувавсь істнованя того сильного і здорового великоруського народнього елементу, а судив про нього на підставі тих нечистих межиклясових і інтернаціональних шумовин, що неминуче виривають при звисних умовах. Гоголь знав більше або менше лише висшу верству російську — вироблені історією форми російського культурного житя, і ненавидів до глибини душі як ті форми так і їх представителів. Як він ненавидів ті форми, про се досить проречисто свідчать його-ж таки твори. Як ненавидів їх представителів — висшу російську верству, що втіляла в собі ті форми — видно з його переписки, з тих висловів, які попадають ся тут і там, прим. „На Руси такая коллекція гадкихъ рожь“, той „безмозглый классъ людей“. Вислови рівнозначні з жестом чоловіка, що стрясає з своєї одіжи якихось гидких насікомців. І сій то саме ненависти так і було суджено стати ся жерелом тої великої історичної заслуги, яку оказав Гоголь нашому розвоєви. Корінному Росіянинови тяжко було пірвати ті тонкі пси-

хольогічні нитки кровних симпатій, які вязали його з рідним народом і його культурою. Йому треба було-б великої витревалої праці над своїм образованием і розвитком критичної гадки, щоб стати вище і глянути на себе об'єктивно. Якими судорогами мисли, якою духовою боротьбою дійшов Белінський до того настрою, котрий подиктував йому знаменитий лист до Гоголя! Аджеж не трудно зрозуміти, чого стояло у нього примирення з дійсністю під стягом гегелівської філософії його бородинських часів. Перші московські славянофіли дивилися з повною відразою на сучасну їм російську дійсність і готові були молитися до Гоголя, як до уособлення тої відрази. І се тим тяжше приходило їм, чим упертійше стреміли їх гадки і чуття до світлих сторін російського життя. То що дорого стояло Белінського або Герцена, Хомякова або Аксакова, те приходило Гоголеви само собою, без усякого труду і зусилля, без праці над виробленем критичної гадки, без того духового надриву, що його спроваджує опрокинене старих, родинних кумирів. Всі браки російського суспільного устрою, його разячий відхил від людської правди — все те було безпосередньо ясне для холодного і помічаючого зору Гоголя. Його-ж великий талант успівав уже замкнути ті помічання в картини поразливої сили.

Однак чи се значить, що у Гоголя взагалі не було жадного „сміху крізь сльози“? чи йому не було над чим плакати? Ні, се не значить. Сльози Гоголя над життям Росії не були тими кровавими, роздираючими сльозами Белінського — але все таки були се сльози. Передовсім Гоголь по своїм властивим прикметам, або може, говорячи докладнійше, по своїй нервовій організації уважав дійсність за терніє. Його природа була природою песиміста. Далше, російська дійсність ним обсервована йшла занадто в розрив з його моральними ідеями і почуваннями. З дитинства він ясно зазначений традиційний релігійно-моральний погляд на світ і заховав його ненарушеним ціле своє життя, не заразившись навіть тим легким французьким скептицизмом, якому поклонялись сучасні йому молоді уми. На кінець головна річ у тім, що стан річий у Росії оскорбляв у Гоголя одну ідею, що виростає на тім таки стані річий. Се ідея російського імперіялізму, яку Гоголь в якийсь дивний спосіб відділяв від форм її вочленя, і прямо таки апотеозував її в душі. Як повстало у великого письменника поклонення перед ідеєю російського імперіялізму, годі прослідити.

Зовсім певне лише те, що він вивіз ту ідею готову з своєї української вітчизни. Правдоподібно впливали тут вражіння, яких дізнав він іще в дитячій віці підчас частих його в родину відвідин у Трощинського. Мали в тім напрямі на нього вплив і поняття впоєні в молодости по часті школою, а по часті російською літературою. Підготований ґрунт знаходили ті вражіння і поняття в полудневім темпераменті Гоголя і в його нахилі до всього яркого, ефективного і величнього. Письменник певно не придумав, але з глибини душі викинув знамениту картину, що замикає першу часть „Мертвих душ“. „Не такъ ли и ты Русь, что бойкая, необгонимая тройка несешь ся? Дымомъ дымить ся подъ тобой дорога... летитъ мимо все, что ни есть на землѣ, и косясь постараниваются и даютъ ей дорогу другіе народы и государства“...

Хоч і як суперечить та картина висше наведеному образу Росії в виді засипаної поштової стації, то одначе обі сі картини вийшли з суперечної душі Гоголя. І нема сумніву, що Гоголь через ціле жите був під впливом ідей звязаних із тією Росією, від якої „косясь, постараниваются другіе народы и государства“. Обставини і умови життя скріплювали в нім ті ідеї. Кружок Жуковського, Пушкіна і Россет-Смирнової, що мав найбільший вплив на Гоголя, був цілою душею відданий російському імперіялізмови. Вкінці навіть особисті чутя признання привязували Гоголя до Николая і до цісарського двора. В звязи з тими ідеями і почуваннями стоїть, розуміть ся, і та гадка, докола якої, як сталої оси, оберталась письменницька діяльність Гоголя. Тою гадкою була державна служба. Ще школярем у Ніжині писав Гоголь до свого дядька: „Съ самыхъ лѣтъ почти непониманія я пламенѣлъ неугашимою ревностю сдѣлать жизнь свою нужну для блага государства“. „Службу государству“, „благо государства“ розумів Гоголь з початку дуже елементарно. Се значило вступити в державну службу в міністерстві справедливости, добитись високої ранґи і тим способом статись „благодѣтелемъ челоуѣчества“. Яке-ж бо иньше зрозуміне житєвих задач могло дати російське тогочасне жите, жите в николаївській епосі? Коли в Петербурзі прийшов Гоголь до пізнання свого великого таланту, то перші його твори були проявом свободної, так сказати-б, елементарної гри його творчої сили. Та зараз таки стараєть ся він накинути на свою творчість пута з своєї улюбленої ідеї „службы государству“. Пригляньтесь, як цїнить Гоголь свої твори: його звичайний критерій, се державна

користь. Його обурює до глибини душі лиш те, коли його противники і неприхильники заперечують таку користь його творів, або навпаки твердять, що вони наносять шкоду державі. Як раз в тій точці, в тім основнім розграниченю, яке виступає у Гоголя в його відносинах з одного боку до російського імперіялізму і до політичних форм життя, з другого боку до форм культурного життя російської суспільности — в тім криється одна з найітересніших особливостей голлівського погляду на світ. Між тими двома категоріями появ він не бачив зв'язи, що була ясна для иньших його передових сучасників, для його поклонників як із славянофільського так із західного табору. Як міг автор „Мертвих душ“ не розуміти, що кріпацькі відносини, се найпоганійше з соціальних лих і що тільки в їх затроєній атмосфері могла зародитись та обурююча колекція моральних калік, яких він саме малював?! Все-ж таки він сього не розумів. „Обьясни мужикамъ, — пише Гоголь в листі до одного поміщика — что ты родилъ ся помѣщикомъ, что възьметъ съ тебя Богъ, еслибъ ты промѣнялъ это званіе на другое, потому что всякій долженъ служить Богу на своемъ мѣстѣ, а не на чужомъ, равно какъ и они, родясь подъ властью, должны покорять ся той самой власти, подъ которой родились. Скажи имъ, что заставляешь ихъ работать вовсе не потому, что бы нужны были деньги тебѣ на свои удовольствія (и въ доказательство тутъ же сожги передъ ними ассигнацію), а потому, что Богомъ повелѣно трудомъ и потомъ снискивать хлѣбъ... Учитъ мужика грамотѣ, чтобы читать книжонки, которыя издають европейскіе челоувѣколюбцы, есть вздоръ“. Як міг великий автор „Ревізора“ не розуміти, що хабарі і всякий вид підкупства неминучі в суспільности зв'язані за руки і за ноги власною темнотою, відданій тоді під розпорядиість орді темних, користолюбних чиновників? Все-ж таки він сего не розумів. Він уважав суспільний наш устрій за знаменитий. „Все полно и вездѣ слышна законодательная мудрость, какъ въ установленіи самыхъ властей, такъ и въ соприкосновеніяхъ ихъ между собой. Слышно, что самъ Богъ строилъ незримо руками государей. Все устроено такъ, чтобы споспѣшествовать въ добрыхъ дѣйствіяхъ и останавливать на пути къ злоупотребленіямъ“... Знайомість із перепискою Гоголя, виданою недавно в чотирох томах в обемі більш двох тисяч сторін, переконує нас, що в наведених цитатах Гоголь виражав гадки цілого свого життя, яким ніколи не спроневірив ся. Щиро, цілою душею стремів він

до зреалізованя добра в формах тодішнього російського жита. Гоголь був переконаний, що добродієвські батьки-поміщики покликані, що-б те добро осущувати в низших верствах суспільности, а в висших мудрі губернатори та генерал-губернатори з своїми достойними жінками, і на їх то совісти й відвічальности лежать суспільні чесноти.

Так отже Гоголь не розумів, що форми державного і політичного жита з одного боку, а соціально-культурного з другого стоять між собою в тісній звязи. Трудна то річ відділити одно від другого та ще так рішучо, як се робив Гоголь, віддаючи одній стороні глибоке поважанє, а другу безпощадно висьміваючи. Цар Николай лучше Гоголя розумів се, коли сказав, дивлячись на „Ревізора“: „Ну, комедійка! досталось всѣмъ, а больше всѣхъ мнѣ“. Але і Гоголь, як не розумів, то відчував, що його насьмішка йде дальше ніж повинна, бо входить в той обсяг, в яким йому хотілось бачити ненарушену сьвятицю. Звідси то походить крайне душевне пригніченє, в яке попав по написаню „Ревізора“; звідси ті томлячі проби звернути „Мертві душі“ з їх первісної дороги. Нічого подібного не мало-б місяця, коли-б Гоголь був переконаний у своїй правоті.

Одначе щоб уявити собі всю глибину суперечностей, які опутали душу Гоголя, годить ся мати на оці ось що. Нема сумніву, розумієть ся, що Гоголь був вповні щирим, коли окружав слівною апотеозою ідею російського імперіялізму і політичний устрій жита в Росії. Але чи можна знов припустити, що він був меньше щирим, коли окружав в „Тарасі Бульбі“ апотеозою — не слівною лише артистичною — зовсім иньший історичний устрій, демократичний устрій українського козацтва, який він вистудіював і так знаменито розумів? На підставі сего ми можемо сміло сказати, що навіть до того, специфічно ограниченого обсягу носив Гоголь в глибині душі дві правди, в яких одна укривалась на дні його артистично творчої психології, оживленої національним елементом, друга володіла зверхньою поволокою його резонуючої душі.

Тим способом сьвітогляд великого письменника був повний роздвоєня і тяжких суперечностей. Те роздвоєнє і суперечність були натуральним і психологічним впливом сеї обставини, що Гоголь відірвався від свого національного ґрунту для служби російській державі, але не позбувся і не міг позбутись виключности своїх національних симпатій. Він став ся вірним прибораним сином

російського імперіялізму, але не міг асимілюватись із російською нацією. Не він перший, не він останній був у такому положенні. Ріжні люди знаходили різні виходи в такому положенні. Гоголь знайшов свій вихід у містицизмі. З точки погляду неба і вічності всі питання і суперечности здавались „ничтожною суетою“. Одначе на тій дорозі чекала письменника затрата його великого таланту, який не міг житись заєдно лише „Размышлениями о божественной литургии“. Затрата-ж таланту сталась затратою і самого чоловіка.

Гоголь упав жертвою духового роздвоєня, що мало своє глибоке коріне в національнім роздвоєннї.

Продукція нафти (скального олію) в Бориславі.¹⁾

Первісно була тільки одна „дучка“ (криничка) на цілий Борислав і то на „Новім Сьвіті“ і з неї ще в році 1840 черпали селяни з цілого села „кипячку“, себ-то нафтову ропу, ляли в пісковий рів, аби пригустіла, і тоді мішали на половину з рідкою кипячкою і вливали до бочки наповненої до половини борщем з ґрису. В таку мішанину кидали розжарене каміне, аби добре переварила ся так, що наколи замачав у тім варі стебелце, а він став тягнути ся як найтоньший волосок і міг кілька разів ним обмотати хату, тоді сей вивар був саме добрий до смавання возів. Таку мазь возили до Дрогобича і продавали пів кварта за 4—5 дудків, тобто 8—10 кр.

Пізнійше Жиди з Лану дрогобицького (передмісте Дрогобича) переймили сей примітивний виріб мази від бориславських селян, утворили собі хемічну лябораторію на полі за „окопищем“ (жидівським кладовищем у Дрогобичі), стали самі продукувати мазь до возів, стали заглядати що раз частійше в Борислав за ропою, стали нишпорити по нових дучках та заохочувати селян: „Копай глубше, копай, то буде більше роци“. З сего повстала така надпродукція вазової мази в повіті, що селяни і за дурно не хотіли її брати. Се було причиною, що деякі меткійші а голодні Жидки стали за окопищем дальше смажити, себ-то дестилювати ропу; одержали

¹⁾ Отсей інтересний ескіз, написаний нашим звісним письменником на мою просьбу, подає нарне розвою нафтової продукції в Бориславі на підставі почасти власної довголітної обсервації автора, а по части на підставі зібраних ним на місці устних переказів місцевих людей. *Іс. Фр.*

плин справді чистий, але не прозірчастий і в ним поїхали до Львова до аптикаря Міколяша. Міколяш мабуть і сам дестилував і до Відня післав до розсліду і велів їм доставляти йому як найбільше сього плину.

Жида радували ся добрим гешефтом, варили кипячку день і ніч, возили до Львова доти, доки не появили ся лямпи Дітмарівські, а рівночасно й дестиларні ропи в цілій околиці Дрогобича.¹⁾

Селяни копали тепер щораз глибоше. Першу глибошу яму на 3 сажні викопав Іван Шемелюк, парубок, що вийшов був з війська, той сам, що пятьдесяткою закурив люльку; він перший став продукувати більшу скількість кипячки і продавав Жидам бочку за 25 ринських. У нього заморочили ся перші три селяни, а що яма не була глибока, то повитягали їх гаками. Слідом за Шемелюком стали вже й Жида копати і швидко взяли монополь продукції ропи в свої руки. Повставали що день нові ями, з початку 10—12 сажнів, дальше 20—25, дальше 30—45, а нарешті 45—55. Над 55 сажнів не було в цілім Бориславі глибошої ями.

Чим глибоше копали за кипячкою, тим частійше натрафляли на углеводневі гази, так звану „замороку“, яка й забирала чим раз більше жертв.

Коли копачі позаморочували ся в ямі, а той, що його спустили по заморочених, також заморочив ся, раджено собі чисто галицьким помислом: кидало ся запалену тріску або віхоть соломи в яму, наступав гучний вибух, гази в мить згоріли і тоді можна було вже безкарно спускати ся по спечених покійників. Може се й не зовсім злий спосіб як на тодішні порядки, бо були випадки, де поліз чоловік по мертвого і сам заморочив ся, поліз другий, третій і знов заморочив ся. У самого Миколи Криська, тодішнього віята, в ямі одного разу аж чотири робітники таким способом перенесли ся до лучшого житя, легко перенесли ся, бо ямарі кажуть, що се найлекша смерть на сьвітї: в ушах задзвонить, теплий смертний піт виступить і вже чоловік готов до общего воскресеня.

¹⁾ Розуміть ся, що історію дестільованя та чищення нафти і первопочинів нафтового освітлення оповідає шан. автор не на основі технічно-наукових дослідів, а з місцевого переказу. При нагоді постараємо ся поповнити, а де треба, спростувати його оповідане, а тепер не змінюємо в нім нічого. *І. Ф.*

Замітне те, що § 335 закона карного цілі десятки літ тут не був обов'язковий, тоб-то аж до року 1872, та й пізніше мало що функціонував, коли заскажений за перекупство той, що був установлений політичною властю до перестерігання сього параграфу не піднав ніякій карі судовій, хоч були докази і сотки свідків, що брав хабарі без кінці міри! Суд орік, що він міг брати, бо не був особою урядовою, лише приватною, хоча протягом двадцятьох кількох літ звав ся інспектором гірничим.

Ціла біда з замороченими покійниками була та, що властитель ями платив за ліпший похорон дві десятки, а за пліхший тільки десятку.

Яму, в якій добуло ся кипячку, накривали в половині її глибокості віком (боном, підрею), аби в ночі „кучиніри“ не крали. Коли-ж приходилось кипячку тягнути з ями, треба було се віко відкрити. До сего були спеціалісти, що брали по п'ятці за відтікане, бо такий сьмільчак наражав ся на заморочене, отже і на несподівану смерть. До таких відтикачів спеціалістів належав колись також і нинішній бориславський мільонер бурмістр Мойше Іцк Корнгабер.

Досить добре плачено за таке відтікане роподайної ями, та не все: скупійші уживали при відтіканю того самого способу, що й при заморочених, „запалюючи замороку“, себ-то вибухові гази; а що експльозия розвалювала в версі береги ями, тому й стали згодом дуги ковальськими міхами до ями крізь тонкі рури, а ще пізніше запроваджено ручні млинки для провітрювання.

Ями копали, як хто вмів. У версі на метер або два було цямроване, а дальше городили коші з хворосту й кіля. Коло кожної ями горіла ватра, аби було при чім люльку запечи і мокру сорочку та штани висушити і грішне тіло обігріти.

Дітмарівські лямки розповсюджували ся, а навіть „флящатка нафтові“ по селах стали блищати та коптіти; консумція нафти збільшала ся, рафінерії чи дестиларні нафтові прибували, а з тим і продукція ропи також: горячка контрактованя „дучок“ огорнула всіх гешефтярів у Бориславі, весь дрогобицький кагал скупив ся коло тодішнього вїйта з великими ходаками Миколи Криська, правдивого уособлення галицьких порядків: бо-ж містив у своїй високій персоні власть політичну, судейську, гірничу, поліційну, словом, був якимось необмеженим царем. Отсей Крисько громадською пе-

чаткою потверджував контракти на „закопи“ під ропу і брав за се гарні такси від Жидів готівкою, грошима і процентами добутої ропи, а від селян подарованою землею під „закопи“, які спродавав дальше та перемінював на гроші; а що таких контрактів було без ліку, то й такси за печатку плили денно й нічно, і по кільканацятьох літах із війта в великих ходаках Микола Крисько зробив ся дідичем і вліз своїми широкими чоботищами поміж панські лякери.

Вже не так сьвітло повело ся його наступникови, війтови Терлецькому і заступникови Лютакови, бо за їх часу вже народилась у Бориславі інспекційна власть, себ-то гірнична, а з нею ріжнородні штиґарі, рекрутовані з коминарів, різників і т. и., ріжні покутні писарі, „комісарі“, яким і сто Криськів було-б уже тепер не дало ради; власть громадська муїла тепер ділити ся недавною війтівською ситною пайкою з ріжнородними ненаситними вантухами. Терлецький був остатній селянин, що війтував у Бориславі, бо по нім Жиди стали завідувати громадою, вибрали війтом Шмілька Крайсберґа, того, що дістав не знаю за що золотий хрест заслуги з короною, по нім його брата Арона, а потім в році 1894 став війтом Корнгабер, але вже під дозором повновласника Кредитового банку (польського) Леонарда Віснєвского і управителя копалень того-ж товариства К. Гонсьоровского. Від року 1894 не можна вже всього бориславського безладя складати на Жидів, а зглядно на Корнгабера, бо сей виконував сліпо все те, що йому розказав Леонард Віснєвский або К. Гонсьоровский. Селяни автохтони виеднали були собі лиш те в намісництві, що їх виключено, а зглядно відокремішено під зглядом адміністраційним від жидівської громади і утворено „громаду християнську Борислав“, у якій війтом до громадського маєтку був довгі літа І. Матківський; по нім не лишило ся в касі ніякого маєтку, хоча в уваги на широкий круг завідування громадським лісом, толокою, „рінями“, які виарендовував рік річно, належало надїяти ся грубої готівки в касі.

Нафта зашкірна в Бориславі вичерпала ся так, що вже в році 1879 мало хто звертав увагу на „кипячку“ і всі твердили, навіть геолоґи, що її більше нема під землею в Бориславі, а зачали суятити ся за земним воском.

Ями нафтові сотками стояли не накриті, падав до них у ночи, хто трапив ся, чи чоловік, чи скотина, і довгі літа ніхто не дбав

про те, щоб їх засипати. Аж приїзд цісаря 1881 зробив те, що на борзі позатикали криниці наповнені сировицею (соляною ропою) і сірководневими газами, але тільки ті при публичнім гостинци накрили, куди мав їхати цісар, а дальші стояли ненакриті, аж поки самі не позападали ся.

Кажу ще раз, з кипячкою від 1879 р. дали собі спокій, навіть і вертіти перестали за нею. Аж перед кількома літами перший Мак-Гарвей при помочи канадійського способу верчення в кілька-сотметровій глибині добув дійсно головне жерело скального олію і зачала ся знов горячка контрактова в Бориславі, Тустановичах, у Мразниці, в Бані котівській, у Попелях і то вже не поміж Жидом і селянином, а між Жидом, паном і селянином, — повстали сотки веж вертничих, сотки машин; Борислав, Волянка, Тустановичі, Баня котівська, Попелі, а навіть Губичі перемінили ся на одну величезну нафтяну копальню. Кождий радо давав свою хату під „борунок“, ¹⁾ жадний зиску в виді „контрактового“ і проценту від доходу брутто. До 1902 р. Борислав залляв усю Галичину нафтою, настала гіперпродукція кипячки така, що бочка, яку перше плачено по 3 гульд., продавала ся тепер тільки по 25—26 кр. 104 шибм роподайні, а 81 шибів у роботі на одній площі „Потік“, „Дебра“, „Раточин“ з'явило ся в році 1902.

Паніка, розпука огорнула всіх патріотів польського нафтового крайового промислу; стали чухати ся там, де їх не свербіло. Всі ті, що їздили цуговими в сьвітлих колісницях куплених за векслі, стали тікати по ночі з Борислава. Дрогобицькі капіталісти Жидки посоловіли. Що буде? що? — питали одні; — що буде? — повторяли иньші. — Те саме стане ся, що з воском: скомасують, візьмуть в одні руки, а потім будуть диктувати ціну скального олію. І дійсно до того йде капіталізм: Мак-Гарвей, один з найбогатших підприємців нафтових у Галичині не хоче приступити до нафтового картелю і ставить такі умови, яких картелівці ніяким сьвітом не можуть прийняти. І так тепер говорять одні, що Мак-Гарвей сам для себе хоче загорнути всі терени копальняні в Бориславі, иньші знов кажуть, що то він не для себе, лише для якогось там американського товариства (Standard Oil-Company), в яким, розуміеть ся, він буде займати перше місце і йому припадуть

¹⁾ Від нім. bohren — вертіти.

в уділі найбільші виски. А сяк чи так виходить одно, що підприємці, патріоти польського нафтового краю промислу пійдуть з торбами, а заграничні фірми англійські та американські заберуть усе в свої руки.

Так менше більше тепер стоїть діло з продукцією скального олію. Поглянемо тепер на другу галузь, себ-то на продукцію земного воску в Бориславі.

Земним воском з першу помітувано. Найбільшою карою для властителя ями було, наколи подибає земний віск. Скидали його на купи, палили ночами, розносили по селах і світили в каганцях, або робили з нього свічки. Пізнійше стали Жиди з нього видестильовувати певний процент нафти; в такої дестилляції лишала ся цінка маса, що остудивши ся добре, розсипала ся на луску сьвіжної білоти (парафіна); сю луску перетоплювали і робили з неї свічки. Згодом повставали окремі фабрики, що виробляли свічки стеаринові і тим способом і ціна й попит за земним воском пішли в гору.

Пізнійше, коли з земного воску стали виробляти окрім парафіни також церезину (імітацію воску пчільного), з якої вироблювано церковне світло, тоді дійшла стійність воску до кульмінаційної точки і плачено за метричний сотнар 19 зр. (з першу за 100 кг. плачено 6—6 $\frac{1}{2}$ ринських).

Перше товариство воскової продукції повстало в Бориславі коло 1868 р., коли якийсь барон Schuller et Compagnie купив уділи копальняні під віск на Волянці, а під нафту в Східниці і утворив акційне товариство під фірмою „Erste Boryslawer Petroleum Gesellschaft Wolanka Sektion I. Schodnica Sektion II.“ Се товариство стояло під управою солідно освіченого чоловіка, Віртемберця Павла Добля і Ридля.

Добель мав свій шмельц, топив віск у гурмани і відсилав ріжним фабрикам до перероблюваня.

Коли перший раз вода залляла ями на Волянці, тоді те первісне товариство „Erste Boryslawer“ ваставило свої 2000 акцій по 200 гульд. отже на суму 400.000 зр., за 250.000 зр. Anglo-Austr.-Bank-ови. Се стало ся в році 1870 і Anglo-Austr.-Bank провадив адміністрацію два роки до 1872, маючи за управителя жуляра шибового, отже навіть не гірничого штигара, лише Schachtenmaurer-а, Engelberta Januschke. Сей

„Янушка“ перший запровадив підземні штольні і лампи Давієві в 1869 р. лї.

Акція Шидлерівської компанії купила від Ангільо-австрійського банку, прованого в Відні „Schwindlo-Raubian-Bank“, фірма „Gartenberg-Goldhammer“ за суму тільки 96.000 зр. Держала три літа до 1876 р. а спрдала в тім році до Парижа фірмі „Bernstein et Faides“ і то тільки Волянку секцію I. без секції II. в Східниці за 75.000 зр. Фірма „Bernstein et Faides“ заложила в сеї секції, купленої від фірми „Gartenb.-Goldham.“ акційне товариство в Парижі під фірмою „Compagnie Française des Cires minerales et Petrole“ на 1,000.000 франків акцій. Се останнє товариство мало в Густаві Плятцу дуже енергічного, меткого і проворного управителя: світовий ланець, пруський підданий, він довгі літа — від 1879 року — грав першорядну ролю і сам один умів імпонувати жидівській гегемонії в Бориславі та в Дрогобичі, сам один майже шістнадцять літ провадив завзяту боротьбу з многочисленними (сотками) продуцентами воску, між якими найзавзятійший і найметкійший противник був Сруль Ліберман, прозваний також „Валдрієх“ (у жидівським жаргоні се слово значить „старий чорт“).

З тим Вальдрієхом Густав Плятц провадив постійно завзяту, часто кроваву боротьбу то за паркани, то за ями, то за межі, і раз до такої борби стало з боку Лібермана 5000 Жидів, а з боку Плятца кількадесят робітників. Каміне летіло хмарою на відлю, будинки робітничі французького товариства, звиш 30 робітників покалічено, а кількох померло від ран. Комендант постерунку жандармерії Свідзінський велів у купу жидівську раз стрілити. Жандарм Срочинський справді стрілив, забив якогось дурноватого Жида і 5-тисячна купа розбігла ся по цілоденній „війні“.

Так отже Густав Плятц вів з одного боку війну з Вальдрієхом, а з другого боку заводив систематичну господарку гірничу під землею штольнями і вже в році 1881 станув на Волянці „фердерунковий шиб“¹⁾ Франца Йосифа, яким спускало ся по 150 робітників під землю. Крім сього побудував кошари для робітників, дома для урядників і казино; словом, усе, що до року 1897 мало в Бориславі європейський вигляд, було його ділом. Що раз по-

¹⁾ Від нім. Förderung — видобуванє.

становив зробити, то вже не ставав на половині дороги, мусів свого доконати. Прибув до Борислава без крайцаря, а дав у найприкрийших хвилях, коли Борислав конав, тисячам людей спосіб до життя, привозив нові тисячні капітали і сам виніс відси з Галичини, як говорять, близько два мільйони.

Французьке товариство держало конкуренцію в малими „рабунковими“ продуцентами воску аж до великої пожежі в шибі Франца Йосифа, де кілька робітників і доси лишилось не видобутих з під землі. По тій катастрофі зараз перенесено головний фердерунковий шахт до Борислава на „Потік“, в місце, де було найменше воску, але в сусідство жидівського і польського банку, про який буде мова дальше. В році 1891 відступило французьке товариство свою копальню Лендербанкови за половину первісної акційної суми, отже за 500.000 франків; утворено нове товариство під фірмою „Compagnie Commerciale Française“. З настанем сеї фірми, отже в пору, коли Лендербанк застряг також зі своїми мільйонами в Бориславськім маснім болоті на Потоці, стало ся неслихане диво: запроваджено в короткім часі те, чого через кількадесять літ ні власть політична, ні судова, ні гірнична не могла завести: приїхав міністеріяльний берграт Цехнер (покійник) до Борислава і в однім дни кілька тисяч воскових шибів замкнено силою нового гірничого закона; всі дрібні продуценти були знищені до хтему, не помогло їм ніяке йойкане, ніякі депутації до сойму, до державної ради, мусіли щезнути з лица землі, і як би була не показала ся кипячка, істноване Жидів у Бориславі було-б неможливе. Сей закон зробив те, що сьогодні продукція воску скомасована в двох а зглядно в одних руках, у Лендербанку, і віск підніс ся до небувалої ціни: та сама скількість 100 кільограмів, що давнійше платила ся 6 або 6¹/₂ ринських, сьогодні платить ся 80 зр. або 160 корон!

Фірма Compagnie-Commerciale Française, якою завідував короткий час повновласник лендербанковий, найчеснійший може чоловік, який був у Бориславі, Франц Курцвайль, змінила ся на ніпінню фірму: „Boryslaw, Aktiengesellschaft für Wachs und Petroleum-Industrie“. Вона продукує місячно девять вагонів земного воску, кождий по 16.000 кільо, отже на суму 144.000 корон, а крім того має на своїх теренах також і жерела скального олію і підмогу в похвалах від правительства, що все веде ся взірцево.

Як на тепер, стоїть дуже добре і робітники хвалять собі там лучше, ніж у „польським банку“, про який також зараз згадаю. В кінці додати належить се, що дійсним родичем усіх висше згаданих фірм був Густав Пляц і ще раз Густав Пляц. Він рушав Жидів, рушав хлопів-робітників ямарів, кождий його кляв і кождий хвалив і подивляв його енергію! Ще й доси робітники і Жиди не кажуть Лендербанк, лише „фабрика Пляца“, хоч його вже від кількох літ нема в Бориславі.

Крім згаданого товариства земного воску повстало в році 1881 „Towarzystwo Galicyjski Bank Kredytowy“ (польський банк). Воно повстало так, що князь Сапіга в спілці з иньшими собі рівними головачами закупив терен копальняний земного воску на „Новім сьвітї“ від Жидів, що вже вибрали були з сього терену міліони. Головне завідуванє того товариства у Львові повірено Мархвіцкому, а на місці повновласникови княжому Леонардови Вісневському і директорови Енгельбертови Янушці, а по його смерти інженерови гірничому Казимірови Гонсьоровському.

Ті два, повновласник Л. Вісневський і К. Гонсьоровський директор, яко місцеві завідателі сеї княжої чи польської інституції господарювали сапїжинськими капіталами аж до остатньої хвилі, чи як наш ямар каже, „вчили ся голити на Сапіговій бородї“, — значить, відбували гірничу практику, жили по панськи і величали кожного року на Варвари генїяльного промисловця Мархвіцкого, аж поки товариство не упало і не зліквідувало в хосен Банку торговельно-промислового в Кракові.

Отсе товариство, Kredytowy Bank, мало найлучші терени копальняні, так звані „матки воскові“, і могло сььогодні дуже сьвітло стояти, та що-ж з того, коли польська господарка і тут мусїла знайти собі поле: замїсь завести систематичну господарку гірничу на версі і під землею за прикладом Пляца, Гонсьоровський директор і повновласник Вісневський сьміяли ся з такого европеїзованя бориславських копалень, вели літами рабівничу господарку старим жидівським ладом дальше: винаймали шибї тим самим Жидам, від яких покупили терени, винаймали так званим „wolnikam“, а ті з касиєрами рабували дальше терен, нишпорили за воском і штольнями і коминами, аж добули верхову воду шутрову, пустили її з верхніх покладів і залляли весь підземний копальняний горизонт.

Були й такі випадки, де банк копав шиб рік, півтора, видав тисячі і нічого не було, ані грудочки воску; аж коли віддали „wolnikow“-и, тоді Жид брав воски місяцями, по кількадесять мішків на добу.

Цікаве при сій господарці те, що Мархвіцький у Львові мав свого дорадника Жида, Леонард Вісневський повновласник мав свого Жида, а К. Гонсьоровський знов свого Жида. Всі три Жиди порозумівали ся між собою, як кождий має своєму панови говорити щось в тайні такого, щоб із трох тайних новин вийшов для них хосен.

Хоча Гонсьоровського ніхто не посуджував за злу волю, але кождий признає йому нерішучість у важних ділах, а сьмішну педантерію в дрібницях, і ще одно: що возний Базилько руководить усім його єством; навіть самі робітники сьміють ся і кажуть, що „не будь Базильки, Гонсьоровський не трафив би до своєї канцелярії“. Надто в канцелярії бухгалтерію провадили Жиди, головним шмельцом завідували Жиди і часом брали віск банковий, топили і числили за віск „wolników“.

Розуміє ся, що при такій капарній господарці Сапігові міліони застрягли в болоті, а Банк кредитовий відступив чи зліквідував в хосен Банку торговельно-промислового в Кракові. Позичено в віденській „Boden-Creditanstalt“ 1,800.000 гульд., почато аж тепер з новим Цехнерівським гірничим законом європеїзувати ся за прикладом Пляца, стали будувати новий фердерунковий шиб, будинки гарні для урядників, динамомашини, парові помпи до води, словом, заведено тепер взірцевий порядок — за тих 1,800.000 гульд. І добре-ж тепер було, що-ж, коли якось воску мало: 5, 6, 7 вагонів місячно, се заледво вистарчає на робітників і адміністрацію урядників, а на амортизацію довгів дасть Бог...

Крім сього польського був ще третій банк жидівський під фірмою „Gartenberg-Liebermann et Wagmann“, але се перейшло в руки Лендербанку тим способом, що Леонард Вісневський з Мархвіцьким купували ніби для польського, Кредитового банку. Жиди вельми врадували ся з сього, подумали: Ось і гроші візьмемо, і дальше „wolnikami“ будемо господарювати ліпше ніж у своїй хаті. Тимчасом стало ся не те: Вісневський купив для Кредитового, а за кілька днів відпровав Пляцови для Лендербанку. Було ще одно товариство воскове під фірмою „Wiktorya“, котрим Ліберман

Сруль (Вальдрієх) хотів на злість Цехнерівському заповісти зробити конкуренцію Лендербанкови, та се не вдало ся, товариство збанкрутувало, а головачі і проводирі його мало що не дістали ся до Іванової хати.

Так ось сьогодні стоять лише два товариства воскові: Aktiengesellschaft für Erdwachs- u. Petroleum Industrie без довгу і без води, а друге, що повстало з Кредитового банку краювого, з довгом 1,800.000 гульд. і з водою. В тім остатнім перший горизонт глибокий на 120 метрів, другий на 110 метрів низше першого, і той минулого року залляла була вода, але якось затамували.

Польський банк іще з одного погляду показав себе польським: не вдоволяючи ся місцевими робітницькими силами почав спроваджувати до Борислава Мазурів. Для них побудовано окремі дома, мов касарні, де вони жили кільканацять літ. Тепер, з упадком польської господарки в Бориславі, настала й для тутешньої мазурської колонії критична хвиля. Оселені тут Мазури двоякої категорії: більша часть має свої ґрунти, загороди господарські, працює якийсь час, навіть кілька місяців, щадить гріш, несе його домів, побуде там якийсь час, полагоди́ть семейні справи і знов іде в світ за грошем; меньша часть, се безхатні, очайдушні світові бурлаки, похіпливі на авантури, які нераз оплачують кількालітнім криміналом.

Одні як другі, від коли прибули до Борислава, не тільки що не впливають хосенно на нашого селянина, але й самі гидко розпивають ся і дають ся від Жида шинкаря порядно обциганити. Часом і вони „напомпують“ шинкаря, але то тільки позірно, бо Жид ніколи не дасть себе натягнути там, де не відбере собі в десятеро, а те, що такий Маазур, буває, напе на 50 гульд. і потече ся в світ, то Жид давно уже 10 раз по 50 витягнув від нього.

Вертачі з них світові і в Галичині вони спеціалісти до того; тягнуть ся мно́гі за своїм „kiegownikiem“ мов Цигани за війтом з одного місця на друге, роблять „на шихти“ або беруть в акорд вивертити шиб до умовленої глубини.

За провину дасть себе й покарати, прийме мовчки кару, але неповинно одержаний позаушник віддає з процентом.

До копальні воску під землею менше пригідні: мабуть така паршива платня не має для них ніякої пригани. Коли перед двома роками спроваджено їх, аби мати своїх польських робітників і обходити одні лише латинські сьвята, нарobili своїм патріотникам багато неприємности: стали допоминати ся більшої платні, робили авантури під землею, потурбували надзирателів, хотіли дати пам'ятку патріотникови інженерови і самого Гонсьоровского змаловажили через те, що Базилька викинули з передпокою та й самі без мельдунку всадились гурмою і з великим криком до директорської канцелярії. За те попали у польських королів в неласку: одні вивнесли ся самі, иньшим вивіли місце. Базилько поїхав на села, спровадив знов наших 250 селян і від того часу Русини, Поляки і Жиди роблять в суміш і обходять троякі сьвята.

В справі національній Мазури хитрі: примінить ся до обставин, прикине ся й Жидом, аби лише свою ціль осягнути. І сьвітові собі: сьогодні тут, за тиждень у Румунії, або на Кавказі, або на Суматрі. Таке волоцюзтво виробило в них сьміливість, нагальність, дволичність; дуже багато мають схожого з нашими Жидами, особливо що до солідарности. Деякі женять ся з Русинками.

З руською відданицею буде ломити язик по руськи, а коли діпне свого, тоді вона мусить чинити його волю і сохрани Господи, про руську мову навіть чути не хоче. За просьвіту своїх дітний дбають дуже.

А тепер ще кілька слів про деяких виднійших діячів сеї бориславської драми.

Микола Крисько, як уже сказано, уособлене системи галицьких порядків. То собі галицький гандляр Жид з руським іменем, попередник чи предтеча Корнгабера. Чи Крисько Микола з закоченими холявами, чи який Мошко, Іцик з польськими, поморщеними, все одно, хтось мусів стояти, і держати фірму власти в селі, аби під її омофором могли діяти ся нечувані надужитя, ігноровані або й толеровані висшими властями. Закупивши сусідне в Бориславом село Попелі Крисько давно відсунув ся від бориславського життя.

Крайсберги Шмілько й Арон, пізнійші вийти, брали так само аж давили ся, брали й давали тим, що причинили ся приміром Шмількови до осягнення золотого хреста.

Корнгабер, як сказано, вже від 1884 р. не урядує сам, лише має фірму віїта, а дійсними верховодами до 1899 були й тепер є Гонсьоровський, Л. Вісневський, нинішній маршалок повітовий і спільник пропінаторський, на що дав навіть і фірму свого імені до виробу ріжнородних краєвих горілок.

Леонард Вісневський, колишній повновласник Кредитового банку в Бориславі, емігрант російський, то собі Жидок, але Жидок бориславський, наче родився та вигодував у кошарі між давніми касієрами. Оженивши у двірську „дамою“ князя Л. Сапіги зістав відразу в Бориславі повновласником, а коли Сапігів капітал чорти побрали, зробився княжим заступником аренди пропінатійної, дав фірму шляхоцьку на „wyrób wódek“ і живе і в вус не дуючи.

К. Гонсьоровський, ходяча лукавість і самолюбство, нікому так не повірять як своєму колишньому попечителю „Базилькови“. Прийшов сюди як крайній соціаліст, обожатель Дашинського, тепер обожає шляхту. Належить до всіх польських товариств, усюди верховодить, але нічого не робить. З першу як прийшов сюди, він був би ходив без штанів, наколи-б Базилько не взяв його під свою опіку. Його головним ділом була низша школа гірничача й вертничача в Бориславі, в якій він є директором, на яку Виділ краєвий дає річно тисячі. До сеї школи годі знайти учеників, хоч є й інтернат, тоб-то хата й харч і стипендії в Виділу краєвого. Не можна назбирати хоч 20 учеників, хоча приймаєся в різних станів, ріжного віку, і з різних країв — розумієся, самих Поляків! Анї суди Боже не можна.

Рік чи курс проходить у більшій частині на картах, по шинках і на таких иньшій. Сам Гонсьоровський приїздить до школи лише пару раз до року, ніби на екзамен або в надзвичайних випадках, коли приміром позапиваються інтервісти та переміняють школу на пропінатійну куфу. Тоді він приїжджає в повозі, входить до інтернату, розглядає по учениках, що храплять по ліжках п'яні, гляне на „вавилонське стовптворенє“ посеред хати, покиває головою і говорить „Jezus Marya, co się tu dzieje!“ — тай поїде геть.

Мак-Гарвей, Канадійчик, се доробкевич: переходив усі ступні вертничачої школи, вертів з першу на акорд у Щепановського в Слободі Рунгурській, за що мав метрове і мабуть 30% добутої нафти. Пізнійше Леваковський хотів Мак-Гарвея викинути зовсім зі

Слободи, але не вдало ся. Пізнійше в Ветшні доробив ся капіталів, а коли жерела ропи в Східниці змаліли, він перший добув головні жерела в Бориславі, на тім місці, де давнійше брали зашкірну ропу в глибини 120 метрів, і протягом трьох літ перетворив сей терен на першорядну світову торговельну місцевість. Аж від кількох місяців зробив ся крах, який, кажуть, був таки його ділом, бо він маючи мільони та свої дестиларні, може видержати конкуренцію. Він скуповує терени товариства „Карпат“ і хоче скомасувати все в одних руках, а потім диктувати ціну ропи й нафти, хоче зробити те саме з нафтою, що зроблено з земним воском.

Стефан Пятка.

И. Ван т' Гоф.

Розвій природничих наук у XIX віці.¹⁾

Високоповажані Збори! Хто протягом пів години хоче подати перегляд розвою природничих наук у XIX в. та участі німецьких учених у тім розвою, сей мусить числити на поблажливість аудиторії. В короткім часі лиш сей може много сказати, хто досяг сам аж до ядра кожного предмета, одначе обсяг теми абсолютно виключає се. Можливе тут лиш зовсім ясне зорієнтованє що до рам нинішної теми і принципіяльне зазначенє того, що треба піднести, щоб опісля при помочи прихильних товаришів, яким за се при тій нагоді дякую, розвести деталі, о скілько на се стане часу.

Обєм моєї задачі обмежу так, що буду говорити виключно про знанє мертвої природи; сього більше не буду повтартати і се буде тихе, хотя може непотрібне заложенє при дальших узагальненнях.

¹⁾ Й. Ван т' Гоф, один із найвизначнійших сучасних хеміків, родом Голляндець, а тепер професор в берлінськїм університетї, звїсний у науковому свїті тим, що разом з Ле Бельом сотворив основи т. зв. стереохемії, що дробину розслїджує не в площі, але в просторі, та через се наглядно виказує такі прикмети хемічних сполук, яких на основі давнїйших хемічних метод не можна було пояснити, а разом з Оствальдом сотворив фізикальну хемію в її нинїшнім виді та подав епохальні закони т. зв. осмотичного тиску в течах, виказавши, що сей тиск є зовсім рівноважний з тиском в газах, — виголосив на 72-ім з'їзді німецьких природописеців та лікарів у Ахенї у 1900 р. отсей виклад, який подаю тут за дозволом автора в руськїм перекладі. *Др. Вол. Левшицький.*

Аби зробити перегляд наук про мертву природу, зроблю короткй поділ, якого буду придержувати ся дальше.

Наперед мушу згадати, що, хоча головний момент величнього розвою наук лежить, що правда, в їх практичній вазі, то однак досвід показав, що виключне змаганє до практичної користи утруднює осягненє ціли. Мусїв наступити поділ праці, який спеціяльно в XIX в. що раз дальше переводжено, при чім з одного боку йде ся до основного збогаченя знаня без огляду на користь, а з другого боку навпаки до користи в першій лінії. Се звисний поділ на теоретичні і примінені науки.

Наколи так як тут, маємо на оці історію розвою, то можемо поставити теоретичні науки на першій пляні. Се не те, мов би звідси все виходив дійсний поступ, бо пр. парова машина витягала з теоретичної науки найкрасші проблеми і сотворила найліпші помічні средства; але теоретична наука осягає очевидно всесторонне заокругленє незалежно від случайної користи, рівнозначне з понятєм розвою в широкім значіню.

Дальше треба однак перевести ще основний поділ і в самій царині „наук у службі чистого знаня“. З одного боку може ціль знаня бути вовсім загальна, як у науці про електричність, розмірно незалежна від того, що подає безпосередне окруженє, хоча се знанє все з нею остане злучене яко природнича наука. З другого боку власне ціль може бути звернена в першій лінії на конкретні річи, що приходять у природі, пр. на мінерали. Тому то мусимо ще відділити науки загальні від конкретних (спеціальных), і вперед дати перегляд про розвій перших при помочи отсього поділу:

I. Три основні математичні науки, що опирають ся майже безпосередно на трьох основних понятях скількості, простору та часу:

А. Знанє скількості: аналіза, що обіймає аритметику, алгебру та висшу аналізу; Б. Знанє розміру: геометрія; В. Механіка, яку на разі дефініюємо яко науку сили та руху, в якій отже виступає час яко новий чинник.

II. Дві експериментальні природничі науки:
А. Фізика і Б. Хемія.

Очевидно суть розвою тих загальних наук природничих лежить як раз в загальних законах, до яких вони

доходили, і тому нові методи та слідує з них розширене царини, хоча й які важні, мусять у нашій шематичній представленю уступити на другий плян, так що не одного з найславніших імен буде в тім начерку недоставати.

Через се стає дуже легке представлене наук про скількість та розмір, себ-то математики. Хоч і як безконечно много зроблено в тій царині в 19 в. і хоч як много має ціле людське знане завдячити математиці — досить згадати лиш такі імена, як Абель, Букé, Бріо, Коші, Дірішлє, Гаус, Якобі, Куммер, Понселе, Ріман, Штайнер, Ваєрштрає та иньші — то все-ж загальні основи сих наук істнували вже з початку столітя і остали в своїй сути незмінені завдяки своему простому, ідеальному видови. Перший загальний основний переворот, який завдячуємо попередньому столітю, довершено в царині механіки. Була вона в своїй сути наукою про силу та рух, а стала ся наукою про працю або енергію. Бо вже в механіці лежить основа великого відкриття 19-го в., принцип захованя енергії. І як раз тому, що сей принцип так глибоко входить в одну з наших трьох основних наук, набрав він для цілого нашого знаня так визначної ваги.

З історії відкриття сього закона піднести хочемо се, що воно довершилось не в царині механіки, хоча зміст сього закона точно взявши, лежав в основних рівнянях механіки. Відкрите його лежить своєю істотою в царині фізики, і що дивно, не зробили його фізики, лиш лікар Й. Р. Маєр, броварник Яуль, інженер Кодінг, а головно Гельмгольц, тоді фізіолог.

При обговорюваню фізики ми торкнемо ся ще сього принципа, тим то я спробую тут лише виказати його вплив на загальні тези механіки. Зібрані вони були, і то насамперед Лягранжем, у двох рівнянях, однім для прояв руху, другім для стану спочинку та рівноваги, і я пригадую собі ще з моїх політехнічних студий, як невигідний був їх вивід та непрозорий зміст.

Через закон, що скількість праці не може змінити ся, дістають ті основні рівняня так простий вид, що можна навіть відважитись виложити їх зміст перед мішаною публікою. Закон сам звучить :

Цілковита скількість праці зістає незмінна.

Треба лиш узгляднити, що праця або спроможність до виконання праці (енергія) може істнувати в двох видах : в виді руху, як

пливуча вода, що пр. може порушати шлинове колесо, або в зовсім иньшій виді, як при вазі, що вводить в рух годинник, і де спроможність до виконання праці стоїть очевидно в звязи з тяжістю, отже з силою.¹⁾ Наколи отже говоримо про працю руху (живу силу, кінетичну енергію) та про працю сили (енергію потенціальну), то закон дасть ся сформулювати ось як :

Сума праці руху та сили зостає незмінна.

Наколи річ іде отже про повстання (або зміну) руху, то маємо :

Зискана праця руху рівна страченій праці сили, що відповідає основному зрівнанню Лягранжа для руху.

Наколи річ іде про супокій (або незмінний рух), отже про рівновагу, то маємо :

Страчена праця сили = zero,
що відповідає другому основному зрівнанню для рівноваги.

Разом можемо отже про наші три основні науки сказати, що вони при кінці девятнадцятого віку дають у своїх основах закінчений образ, який можна вважати остаточно замкненим.

Коли перейдемо тепер до експериментальних природничих наук, с. є. до фізики й хемії, то треба вперед піднести, що в царині основних наук математичних дасть ся зовсім ясно перевести потрібний поділ, відповідно до трьох наших основних понять : скількості, простору і часу; за се зовсім точно відмежоване фізики та хемії видасть ся ледво чи можливим. Ще недавно тому чув я, як один із наших найвизначнійших хеміків висловив думку, що Лявуазьє та Бунзен не були хеміками, лише фізиками, і він то вияснив принагідно внутрішню звязь обох наук словами : „хемік, що не є фізиком,

¹⁾ Перший рід енергії, се енергія кінетична, яку має тіло в руху; воно може виконати працю в часі руху. Другий рід енергії, се енергія потенціальна, укрита; коли пр. камінь піднесемо до гори, то через се вложили ми в нього певну скількість енергії, бо ми противділяли притяганю землі; камінь сей спадаючи з гори віддає ту енергію назад як енергію кінетичну, та в часі спадання може виконати якусь працю. Те саме дієть ся з накрученем годинника; ми вкладаємо через се в нього енергію потенціальну, яку він опісля звертає назад, бо порушає свої колеса, вказівки, бе години і т. и. Один рід енергії може перейти в другий, але сума їх обох усе однака для тіла доти, доки до сил, що ділають на се тіло, не прилучить ся яка нова сила. (Прим. перекл.)

не є нічим.“ Я не думаю тут робити розділ при помочи дефініції, але радше хочу піднести, що нероздільність лежить мабуть в натурі річи. До абстрактних основних наук дасть ся приложити дефініція, яка нам вигідна; в науках природничих, експериментальних ми за те звязані з предметом досліду, при чім відповідно до нашого одноцільного (механічного) поняття явищ природи ледви чи можна ожидати докладного двоподілу. Та про те і сам я хотів би покористуватись провідною ниткою при представленю історії розвитку фізики й хемії: дослід кинув ся до студій явищ природи з двох боків, які в головних точках звернули ся згл. до сили і матерії. Так отже фізика була би в першій лівії наукою про переміни сили, або лінше — відповідної форми праці, а хемія наукою про переміни матерії.

Обернімо ся з сеї точки погляду вперед до фізики, отже в самій річи до загадки про переміни сил природи або відповідних форм праці, то здобутки девятнадцятого віку можна простим способом навязати до основної думки, що явища природи дадуть ся звести до чисто механічних прояв руху та сили.

Коли воно так і коли такі явища природи, як сьвітло, голос, тепло, електричність та магнетизм мають вправді в відношеню до наших зміслових вражінь свій окремий характер, а в дійсности се лише різні форми руху, то маємо спроможність перемінювати ті прояви природи одні на другі або навіть на очевидний рух. Скопстатоване сеї спромоги взаємної переміни форм праці в кождім згляді хотів би я зазначити яко перший великий здобуток в тій царині в минулім століттю. З численних дослідників, що причинили ся до сього, годить ся особливо піднести Фарадея, що велику часть своїх здобутків гідних подиву завдячує твердій вірі в сю думку. Ледво чи треба додавати, що ся взаємна переміна форм праці має в щоденнім житю дуже важне застосованє: парова машина перетворює тепло на рух, динамомашинна замінює рух на електричність, яка своєю чергою може стати прегарним способом ogrіваня або жерелом сьвітла, перемінена на магнетизм посуває віз моторний і тим способом знов переходить в рух.

Безпосередно з сим лучить ся другий важний вислід, с. є. згаданий висше закон захованя праці, після якого вправді може перемінити ся праця що до форми, але не що до скількості.

Та скількість праці є отже непохитним бігуном у зміні явищ, а можливу видатність праці можна уважати за спільну міру всіх явищ природи (Gauss, Ostwald). Тепло пр., здібне ogrіти кількограм води від 0° до 1° C, відповідає праці, яку довершено, наколи 425 кг. піднесено на один метр у гору.

Третій важний крок зроблено через порішенє отсего питання: Наколи прояви природи можна перемінати одні на другі, а навіть існує скількістний закон, що управильнює звязь між тим, що страчено, і що зискано, то в якім напрямі відбуваються ті переміни? Майже банальний факт став вихідною точкою при рішеню сего основного питання, а то факт, що пр. у штабі заліза не може переміна тепла відбути ся так, аби одна половина стала теплішою, друга змнїйшою, але що навпаки кожда така ріжниця стремить до вирівняня. Тим цікавіші були про те консеквенції витягнені з сього поперед усіх Карнотом та Клявзіусом, які з початку сформуловані яко друга основна засада теорії тепла, звільна розвинули ся в цілій царині фізики, а навіть і по за нею, та які рівняють ся що до значіння та плодотворности з законом захованя праці.¹⁾

Я не важу ся подавати точно зміст сеї засади, а вдоволюсь ясною, майже очевидною формою, яку їй дав спеціально Гельмгольц. По його думці ся засада виходить на те, що переміна, яка має наступити, власне через змаганє до свого довершеня може побороти опір, хоч би й як малий, який проти сего повстає, отже може

¹⁾ Ся засада дасть ся сформулувати ось-так: Досвїд показує, що кожний рід енергії переходить в останній своїй стадії на тепло; але навпаки лиш невелику скількість того тепла можна перетворити на працю. Решта тепла для нас страчена і переходить, як каже Клявзіус, на так зв. ентропію, себ-то на тепло одностайно розміщене у всесвіті з одностайною температурою; се так зв. розсіяне енергії (Thomson). Після згаданой засади ентропія всесвіта стремить до »maximum«, себ-то ціла енергія всесвіта якої-небудь форми стремить до переходу в ентропію. І се легко зрозуміти, коли пригадаємо собі, що в природі все стремить до вирівняня, рівноваги. Свїт, се великий систем, що обертає ся, мов годинник, в однім напрямі, але назад вернути не може; як годинник з часом стане, коли його потенціальна енергія вичерпає ся, так і свїт стремить до стану такого спокою. Коли ентропія осягне »maximum«, с. е. коли ціла енергія перейде в одностайно розміщене тепло, яке буде розширене в цілій вселенній, та яке не буде в силі виконати ніякої праці, то свїт муєнь задержати ся. Устануть переміни енергії, устане всякий рух; і се буде правдивий кінець свїта. (Перек.)

виконати працю. Та сим способом виступаюча „свобідна праця“ є міродайною для відбуття явища і дає ся часто наперед обчислити.

Основний сій закон довів до важного висліду, що пр. в машині паровій, хоча би вона була зроблена з усякою можливою точністю, лиш мала частина тепла уділеного кітлови може бути замінена на працю, і то серед звичайних обставин коло 20%, решта 80% увільняє ся назад як тепло.

Хочемо тепер розібрати остатній основний крок і знов навязати до означеного, та далеко дальше йдучого питання. Принявши можливість переміни відповідно до трьох висше наведених засад, питаємо, як скоро вона відбуває ся?

Тут входять у гру розвинені в XIX в. погляди про внутрішню істоту прояв природи. Візьмім примір: коли виступить в атмосфері місцеве збільшене тиску, от хоч би через експлозю, то викликана через се різниця тиску стремить відповідно до висше поданих засад до вирівняня і надмір тиску порушає ся, що раз то меншаючи, через атмосферу, як звисно, яко голос. Як скоро поступає се явище, годі пізнати з поданих висше засад. Однак при означенім заложеню про натуру голосу, що він є рухом дрогаючим, який розходить ся в пруживім середовищу, як пр. повітре, могли Нютон та Ляплас обчислити ту скорість на 330 метрів на секунду, що вповні годить ся з дійсністю.

За се при иньших проявах природи справа не пояснена так вдоволяючо. Що голос є рух дрогаючий, се не здогад, але дійсність. В иньшій царині можливі до тепер лише здогади про істоту явищ, які одначе можуть почванитись сьвітлим результом. В великих нарисах сходить се, що так скажемо, кінетичне розумінє на те, що ми в нашім окруженю мусимо розріжнювати матерію та етер; перша складає ся з дуже маленьких, досконало пруживих частинок, ріжних у кождім тілі; другий, се середовище всюди присутне та все-проникливе. Дробини етеру мають бути двигачами загального притяганя, яке між и. обявляє ся як тяжість; крім сего мають вони маленькі рухи, переривані ударом, що відповідає нашому понятю тепла. Етер, се шлях для явищ промінюваня, як пр. для сьвітла.

Наколи в се віїдемо близше, то представляють ся нам вперед ті прояви промінюваня, бо як раз вони одержали в XIX в. одноцільне виясненє та загальне заокругленє. Візьмім про те за ви-

хідну точку розвій понятя про сьвітло. Коли для Ньютона сьвітло походило від сьвітляних частинок викинутих з великою скорістю, то воно стало з початком столітя, завдяки відкриттю інтерференції через Френеля (Fresnel), відповідно до представлення Югенса (Huyghens), дрогаючим рухом, що поступає з яких мільон разів скорше як голос в етері. Дальша зміна сього погляду стала конечною для пояснення поляризації сьвітла; дроганя, які перше уважано за подовжні (в напрямі поступу), треба було признати поперечними (прямовісно до напряму поступу).

Дуже основне перетворене постигло сю царину в другій половині столітя. Приняте етеру яко пруживого середовища, здібного до переносеня поперечних дрогань, не вистарчало для пояснення звязи між сьвітлом, електричністю та магнетизмом, яка пр. показує ся в тім, що матерії, які в першій лінії переводять електричність, як металі, власне не перепускають сьвітла, і навпаки (як скло, що хоч прозоре, як звісно є злим провідником). Тим і иньшим відносинам дали спеціально вираз Мексуель, Гельмгольц і Льоренц через заложенє, що дроганя етеру мають електричний характер. Першу побіду віднесла ся т. зв. електромагнітна теорія сьвітла через те, що дозволила обчислити скорість сьвітла, і тим стала рівноважною з наукою про голос, тільки що тут основне заложенє (про істоту сьвітла) недоступне для безпосередного розсліду. Та далеко більший результат судив ся сьому поглядови. По цьому сьвітло було лише спеціальним випадком і то електромагнітним дроганем етеру з дуже коротким тривком дрогань, якого частота виносить на секунду 400 до 800 біліонів відповідно до того, чи ходить о сьвітло червоне чи фіолетове. Ціла безконечна царина лежала ще вільна для повільніших і скорших дрогань, і тут виступають перед нами найбільші відкритя 19-го в.

Троха повільніші дроганя поза-червоні, яких уже не можемо пізнати яко сьвітло, являють ся теплом, промінем тепла, що їх дістаємо від сонця. Троха скорші дроганя, поза-фіолетові, яких також не бачимо, ділають хемічно пр. на фотографічну плиту, се проте проміне хемічне. Ще скорші, се здаєть ся, проміне Рентгена; вони відповідають зовсім тому, що Гельмгольц предсказав про дуже скорі електромагнітні дроганя. Передовсім однак зовсім повільні (та все ще до 100 мільонів на секунду) дроганя, розсліжені Герцом, які просто повстають із очевидних дрогань

електричних, заховують ся зовсім як світло, але як світло незримо, і мають, як звісно, своє застосування в телеграфі без дроту.

Насуваєть ся проте гадка, що й світло повстає через дроблення електричні і то через рух уставлених в жерелі світла електрично наладованих атомів або йонів (які відповідно до найновіших поглядів мають менше більше $\frac{1}{1000}$ часті тягару атому водня). Блискуче потверджене знайшов сей здогад у т. зв. феномені Зеємана (Zeeman).

Коли отже кінетика етеру може похвалити ся світлими результатами, то кінетикі матерії припала далеко скромніша доля, відповідно до без порівняння більше замотаного проблему, що повстає через різницю матерії і матерії, різницю доси непоборену. Висловлений уже перед початком століття, але троха непевний погляд на матерію, що мала бути зложена з маленьких рухливих, притяганих собою взаємно, пруживих частинок, набрав змісту, коли ті частинки дали себе в області хемії здефініювати докладно яко дробини, та коли рух, при заложеню, що тепло є формою праці, дав себе ввести в близшу звязь з температурою. Завдяки змаганням спеціально Креніга, Кляузевіца, Мексуеля, Ван дер Вальса та Больцмана осягнула та кінетика матерії дійсний результат у поясненю нашого погляду на стан скуплення, спеціально на натуру газів, течий та посередного між ними критичного стану. Вислід полягає на правилі про згідні стани, правилі що правда доси лиш емпіричним, та про те знайденім на дорозі кінетичній і многократно ствердженім, яке зводить питомі різниці між тілами до трьох основних величин: критичної температури, критичного тиску та критичної густоти¹⁾ таким способом, що при їх помочи много при-

¹⁾ Кождий газ можна замінити на теч, але лише при відповідній температурі і тиску, які зовуть ся критичними; оба сі чинники мусять бути сполучені разом, один із них до заміни газу на теч не вистарчає; тиснене хоч би і 1000 раз більше, як тиснене атмосфери, без рівночасного обниження температури не замінить газу на теч. Теоретично розслідили сю справу Андреос, Кляузюс, Ван дер Вальс т. и., практично скропили різні гази Наттерер, Кайтэ (Cailletet), Піктэ, Врублевский, Ольшевский, Лінде т. и. Найнизшу температуру, при якій ніякий газ не зміг би остояти ся яко газ, обчислено на -273° С.; є се т. зв. абсолютне зеро. Нині скроплено вже всі гази крім недавно відкритого гелію, що ще 9° повисше абсолютного зера остає газом. (Прим. перекл.)

кмет, як густота, напружене пари, точка кипіння, укрите тепло, пароване стались доступними до обчислення наперед.

Зазначити треба, і се особливо підносить Оствальд, що погляди про істоту річий, се лише помічні способи, аби дійти до рахункової звязи між явищами. Так пр. рівняня Мексуеля про прояви в етері поминають переважно істоту того етеру, а також правило станів згідних веде дуже далеко, не запускаючись одначе глибоше в питанє про істоту матерії.

Перейдім тепер до області хемії та зазначімо наперед, що до погляду на неї як на есенціональну царину матеріяльних перемін належить уже згаданий уступ про стани скуплення, увага, яка насуваєть ся ще й з иньших причин.

Що до якости перемін матерії, то основне розріженє елементів і сполук задержалось доси. Лише початком тамтого столітя розложив Деві деякі тіла, уважаві за елементи, та сим способом відкрив пр. потас та сод. Иньші елементи удержались до тепер, не вважаючи на многократні змаганя, особливо Віктора Маєра що до хльору, і через се набирає оправданя здогад, що, коли ті тіла дадуть ся розложити, то мусіли-б бути чинні зовсім нові, до тепер незвісні сили. Аналіза збільшила тимчасом значно скількість елементів (до 80), при чім висунути треба на перший плян імя Берзеліюса, Бунзена та Рамзея; та елементи ті показують, що має основне значінє, завдяки змаганям Ньюлендса, Льотара Маєра та Менделєєва, органічна звязь того рода, що можна наперед подати члени, які бракують, враз із їх детальними прикметами; сю справу порівнювано дуже часто з відкритєм планети Нептуна рахунком через Лєверріє, а оісіля через Галлє.¹⁾ Лише в нашім випадку не

¹⁾ По думці Л. Маєра та Менделєєва можна уложити всі елементи в один ряд відповідно до зростаючого атомового тягару; тоді сей ряд, званий системом періодичним, показує цікаву прояву, що кождий осьмий елемент має схожі прикмети фізичні та хемічні; отже елементи 1, 8, 15,.... 2, 9, 16,.... схожі з собою, так що коли один із них знаємо, то можемо зовсім певно заключити про прикмети елементів тої самої групи, а навіть рахунком відкрити елементи такі, які доси не були звісні, а для яких у періодичнім системі мають ся місце. Се дійсно зробив Менделєєв. — Історія аналогічного відкриття рахунком істнованя та дороги і положеня незвісної планети Нептуна через Лєверріє та Адамса (1846 р.) належить до найбільших триумфів механіки неба. (Прим. перекл.)

можна було подати наперед, де шукати тих елементів, і тому-то заслугує на особливу згадку, що не вважаючи на се Лєкок де Буабодран, Клим Вінклер та Нільзен дійсно знайшли в італю, германі та сканді елементи екаалюмінію, екасіліцію та екабор, предсказані Менделєєвим.

Наколи отже в знаню елементів осягнуто майже все, то в многих зглядах осягнуто се також для сполук і то чим раз то більше скомплікованих. Штучна метода, синтеза, здаєть ся в силі представити і найсубтельнійшу сполуку. Здавало ся два рази, що вона на тій дорозі мусить зупинитись, раз перед границею, яка розділює сполуки органічні, скажім* — утворені в організмі, від неорганічних; через синтезу мочника Велєром (р. 1821 — пер.) відпало се обмеженє в загальній опії. Опісля такий учений як Пастер зайняв ся утворенєм оптичночинних тіл, але від тоді в усіх подробицях знаємо дорогу, яка веде до розв'язки тої задачі, і хемік пересвідчений, що дійде аж до клітинки, що яко субстанція зорганізована належить до біології. Найвисший вислід осягнуто в синтеві природних барвників, як алїзарина (Гребе і Ліберман) та індіго (фон Баєр), алькальоїдів, як конїїна (Ляденбург) і грозного цукру (Омелян Фішер); опирають ся ще лише тіла білковинні та ензими, а се є власне спеціальні знаряди життя.

При скількіснім розслідуваню матеріяльних перемін остав ся закон про захованє маси, після якого означене квантум кожного елемента було, є і мусить остати, головним здобутком. Він пригадує закон незмінности скількості праці і є з ним може через се зв'язаний. Властивим способом примінено однак сей закон аж у 19-ім в., так що переведено образове представленє через принятє незмінних атомів; воно довершило істотну часть хемічних дослідів в минулім століттю.

Наколи атомістичний погляд був з початку в руках Дальтона лиш догідним знарядом, аби виразити зложенє сполуки що до способу та скількості і вивести наші закони тяги, то атомістична формула молекулярна злучена з законами обєму Ге-Люссака та поглядом молекулярним Авогадро дала певну основу до дальшої будови.¹⁾

¹⁾ Закони Ге-Люссака подають зв'язь між обємом, тиском та температурою певної скількості газу; гіпотеза Авогадро каже, що в рівних обємах ріжних газів є при тій самій температурі та тиску рівна скількість дробин. (Прим. перек.)

При помочи науки про вартісність подав Кекуле відношення в сполученнях атомів; при помочи стереохемії¹⁾ подано навіть положене просторне (атомів), а все те згоджує ся вповні з найделікатнішими формами, що виступають у природі, і формами, що їх одержано штучно (ізомери). Особливо звертає на себе увагу відкритє Мічерліха, що там, де наш абстрактний погляд заключає на рівність в атомістичній будові, показує також і зверхня форма, форма криштала, дуже часто схожість майже тотожну, т. зв. ізоморфію.

По при збудованє атомістики характеризує ся розвиток хемії в 19-ім в. перенесенєм метод і основних законів фізикальних у хемічну царину та завдячує йому майже правильно дійсний поступ, а часто основне перетворенє.

З засаді завдячує атомістика ціле своє істнованє ужитю фізикального помічного способу, ваги; ужитє метод оптичних опираєть ся на спектроскопії завдяки змаганям Бунзена та Кірхгофа; застосованє метод електричних веде до відкриття електролітичної діссоціації (Кляузюс, Арреніюс), аби згадати лиш дещо.

Перенесенє основних законів фізики було не меньше хосенне, хотя завдяки скомплікованому характерови хемічних явищ в початку непевне. Так перенесли до хемії Бертолле, Гульдберґ та Ваге в більшим або меньшим результоматом науку про загальне притяганє і вияснили істоту хемічної рівноваги, яка, як звісно, полягає в тім, що перетворенє може поступати лише до певної границі; а при помочи понятя чинної маси можна виказати також і чисельні резульмати. Другу, хоча також не вповні вдатну пробу застосованя засади захованя праці до проблемів хемічних зробили Томзен і Бертельо²⁾ і поставили засаду, хоча не зовсім точну, що витворена при реакції скількість тепла є мірою для посвояченя.

Хоча ті й иньші проби лише в части були вдоволяючі, бо справді в основних нарисах, хоч не зовсім точно, відповідають фактам, то одначе в кінці сполученим змаганям математиків, фізиків та хеміків удало ся сотворити для хемії зовсім певну підставу. Опиреє ся вона на згаданій висше т. зв. другій засаді механічної теорії тепла, яку вперве до хемічних явищ застосовав Горстман,

¹⁾ Сотворив її автор разом з Ле Бельом. (Пр. пер.)

²⁾ Хеміки ті сотворили науку т. зв. термохемію. (Прим. пер.)

а яку даліше розвинули Джібс, Гельмгольц, Дюем та п.¹⁾. На жаль трактоване сього предмета є для хеміка, і так уже многосторонно занятого, тяжке, бо вимагає досить глибоких відомостей математичних та фізикальних, і так остає для фізикального хеміка задача, надати одержаним там зовсім певним законам можливо простий, прозорий вид. Дещо в тім напрямі вже осягнуто :

1. Закони розріджених розтворів є, при застосованю понятя осмотичного тиску, так поєдипчі, як закони розріджених газів, а навіть з ними ідентичні.

2. Тепло, що витворюєть ся при реакції, впливає на пересуненє хемічної рівноваги при зміні температури, так що те, що повстає при витвореню тепла, виступає при зниженю температури на перший плян.

3. Посвояченє (хемічне — пер.) сходить ся з понятєм свободної праці і мірить ся не вивязаним теплом, але вивязаною хемічною працею (електромоторною силою).

Специально треба піднести значіне остатнього закона. Через систематичне означенє свободної праці від випадку до випадку в залежности від обстави дістали-б ми повний матеріал до точного предсказуваня реакцій. Наколи-б збори природознавців ставили конкурсіві теми, то я подав би при тій нагоді ось яку тему : „Систематичне представленє всіх зібраних до тепер в хемічній області експериментальних та теоретичних вислідів для означеня свободної праці.“

Підношу одначе з натиском, що ті ново введені основні погляди торкають лише відносин хемічної рівноваги; натомісь треба ще, аби хемічна кінетика, що стоїть що-йно в початковій стадії, осягнула погляд на скорість реакцій, якого до тепер не має.

Кінцевий уступ посв'ячу конкретним або спеціальним наукам. Вони беруть за предмет розслідів у великих рамах частину нашого окруженя :

Астрономія в першій лінії те, що лежить по за землею ;

Метеорольоґія те, що маєть ся понад сталою поверхнею землі ;

¹⁾ Се т. зв. фізикальна хемія. (Прим. пер.)

Географія саму поверхню;

Геологія те, що лежить під поверхнею.

Відповідно до історичного свого характеру розсліджують ті науки явища з дня на день, аби опісля при помочи загальних наук разом повязати і пояснити їх. Ті науки осягають великий триумф, коли можуть предсказувати те, що наступить, та пояснити те, що було в часах, які усувають ся з під безпосередної обсервації, та тим способом вдирають ся в будучу і минулу історію сьвіта.

Рами винішнього відчиту виключають очевидно, аби хоч у приближеню віддати справедливість великим здобуткам, які осягнено в 19-ім в. в сих так важних царинах. Тому то піднесу лише коротко два висліди, які з огляду на загальну далекосяглість можуть заокруглити дотеперішній наш нарис.

Астрономія показала нам спеціально при помочи спектроскопа, що навіть в найдальших просторах, з відки сьвітло доходить до нас аж по многих літах, існує та сама матерія, як і тут, залізо, водень і менше більше двацять иньших елементів, і що вся матерія підлягає тим самим законам загального притягання, які знаємо тут. Вона обчислює історію сьвіта в будучности, о скільки ходить про біг великих тіл небесних, з так часто випробованою достовірністю, що граничить із певністю.

Геологія подає нам подібний вислід для минушини, що лежить далеко за нами, обясняє її та показує, що ніякі катастрофи, які давнійше приймаю спеціально в царині геології, не мали участі в повстаню землі, але що земля розвинула ся на підставі тих самих законів, яким підлягає тепер та на основі яких її історія колись мусить закінчити ся.

Александр Николаевич Липін.

Статя проф. В. Ягіча.

Дуже симпатичний й поважаний російський учений — Александр Николаевич Липін святкував у Петербурзі дня 7 цвітня 70-ті роковини своїх уродин, а заравом 50-літню річницю своєї наукової праці. Перед кількома ще роками учений без посади, без титулу й ранги, тепер звичайний член імператорської Академії Наук у Петербурзі, тішить ся славою одного з найвизначніших мужів нинішньої Росії далеко поза межами Росії, особливо-ж у Німеччині, де появило ся багато з його праць у німецькім перекладі. Поважнійша публіцистика відзиваєть ся з шаном про нього як про праву руку видавця поважного, поступового в європейськім дусі місячника „Вѣстникъ Европы“. Від заснованя сього журналу у половині 60-тих років минулого столітя, аж до недавнього (1898 р.) вибору до Академії містив у ньому Липін множество більших і меньших статей історично-літературного й критичного змісту і причинив ся дійсно не мало до угрунтованя слави, якою тішить ся сей журнал російських „Європейців“, так званих Западників у цілій Росії. Богатом знане імя Липіна з його великої, перекладеної з другого російського виданя також на німецьку мову, двотомової праці „Історія славянських літератур“ (Липськ, 1880), якої готуєть ся тепер у Росії третє виданє. Хто хоче пізнати ріжні напрями духового житя Росії за часів Александра I й пізнійше, в роках 1820—1850 у прозорім осьвітленю, той багато довідаєть ся про се з двох праць Липіна, що в самій Росії в роках 1885 і 1890 вийшли новими накладями, і по части стали доступні й для ві-

мецької публіки в перекладах. Новішими часами збагатив він російську наукову літературу двома великими працями, яких переклад на чужі мови задля значного об'єму утруднений, чого задля їх багатого й високо-наукового змісту треба жалувати. Одна — се чотиро-томова „Історія російської етнографії“, що появилася в роках 1890—1892, а друга — се недавно лише викінчена, але видавана уже другим накладом рівно-ж у чотирох томах „Історія російської літератури“. Тепер сей усе ще кріпкий і незмордований в праці учений займаєть ся в порученя Академії видаванем праць і мемуарів цариці Катерини II. Як відомо, перед кількома роками відкрите збагатило значно матеріяли, одначе питане ще, чи вже тепер буде можна опублікувати цілість. До тепер появило ся вісім томів.

Сі вже у зверхніх рисах значні його праці — підносять стать Пипіна ще виразнійше, коли вглянець ся в їх зміст. Родом із Саратова над Волгою, ходив він насамперед (з початком 50-тих років) на університет у Казані. Оригінальна особистість професора славистики Віктора Григоровича, що тоді вчив у Казані, а пізнійше (за моїх часів) в Одесі, з'умила ще більше зміцнити нахил талановитого молодця до історично-літературних студій. Сей славний учений як сміливий мандрівник по провінціях європейської Турції знав багато дечого розповісти своїм слухачам про сумний стан християн (Славян і Греків) під турецьким ярмом, який він сам бачив і пережив (ходили цілі легенди про його штуки в перебираню, через що міг відвертати від себе увагу турецьких властей). Але для ілюстрації колишньої, світлої минувшини тих країв мав він змогу показати їм не один пам'ятник язика й літератури писаний на пергамені, бомбіцині й папері грецькими буквами, кирилицею або глаголицею, з якими звик був, напакувавши ними повні кешені, приходити на прелекції. Такий драматичний виступ професора не міг остати без впливу. І в Пипіна збудило ся заінтересоване до славянських літератур, що ще по десятиліттях знайшло свій вираз. Та сей нахил розвивав ся у нього на свій спосіб, він стояв у певнім противенстві до звичайних заступників славянських студій на російських університетах. Пипін належав від найраньших літ до ліберального напрямку; Росіянин від ніг до голови ступав під взглядом цінуваня культурного європейського життя слідами великого літературного критика Белінського як свого ідеала, якому опісля присвятив також власну двотомову монографію (1876). Сей його

духовий напрям, який розширяв перекладами знатніших творів з західньо-європейських літератур на російську мову (згадаю приміром, що він переклав велику працю Герм. Гетнера „Literaturgeschichte des XVIII Jahrhunderts“), не міг ніяк погодити ся з тим містичним поняттям про значіне і ролю Славянства, яке московські славянофіли переробили на власну доктрину, що наслідком неї Славяни повинні з далека тримати ся від європейського культурного життя як ворожої їм сили і з нутра самого Славянства, в першій мірі великоруської народности, добувати нові соціяльні й політичні ідеї. Пипін не чув у собі покликання ставати судєю між Росіянами й иньшими Славянами, аби відповідно до славянофільської теорії всі иньші Славяни потонули в російськїм морі, або аби знані їх три засади автократії, ортодоксії й народности уважати одиноко спасеними. Індівідуальність Пипіна звернена в иньший напрям дозволила йому також і при студіюваню славянських літератур прикладати міру критики, вільну від усякої політики чутя, до поодиноких явищ і випадків. В його працях, о скільки в них дотикаеть ся славянських тем, панує тверезий, далеко незгідний з тодішною нездоровою, романтично-національною пересадою погляд і спосіб представлення. Довший час був він мало популярним у західних і полудневих Славян (порівнай н. пр. неприхильний суд про нього в старім „Slovník-u Naučn-ím“ з р. 1867), так само як і в себе дома, в самій Росії, займав цілі десятиліття цілком ізольоване становище зі своєю славістикою. Займати ся славянськими студіями, як се він робив, хоча може й не в найбільшій мірі, а притім ще бути Європейцем-лібералом, яким він був, здавало ся по просту суперечним.

Та я як-раз бачу в тім непроминаючу заслугу нашого ювілята, що він підняв ся сього гарного завдання і виявляв ся з нього славно по своїм силам. Він посіяв зерна, які не можуть не зійти. В усякїм разі не дало ся се так легко ані так швидко осягнути. І коли майже на всіх російських університетах представителі славянських студій обертали ся більше або менше в консервативно-славянофільськїм напрямі і в тім дусі старали ся впливати на молодїж, то розрухи на університеті в Петербурзі в 1861 р. відривали його зовсім від університетської карієри. Не міг отже живим словом вщипляти своїх переконань, здобувати собі прихильників, або виробляти свою якусь школу ліберальніших, більше по європейськи думаючих молодих людей, що мали би на оці науку, а не руково-

дились особистими почуваннями. Не можна в інтересі науки тодішнього неfortunного звороту ще й тепер досить віджалувати.

Студентом прийшов Пипін в Казані до Петербурга, де тоді на університеті учителював Срезневский, професор старо-руської літератури і славянських язиків. І його вплив очевидний на молодого студента. Пипін почав займатися інтензивно пам'ятками староруської літератури; писав глосарі до старо-руських хронік, стягав до купи розкинені палеографічні помічення Востокова, видавав старинні тексти і т. и. Та скоро визволився він від рутини школи, й на місце мертвих букв поклав поглиблене змісту самих ідей старшої й новішої російської літератури. З давніших періодів притягали його головню так звані апокріфи, що зачіпали тексти місцевих переказів, а то для того, бо тоді ще була гадка, що буде можна десь у тих апокріфах віднайти сліди оригінального славянського погляду на світ і природу. В середнім періоді літератури притягав його особливо багатий матеріал староруських оповідань світського змісту. Сліджене то за візантійсько-східними, то західно-європейськими жерелами сих оповідань і чудесних романів мало для нашого вченого велику приману. Здобуті результати треба уважати на свій час (1856) дуже удалими; за них одержав Пипін степень магістра російської літератури і засоби для подорожі на заграничні студії. Його побут на заході Європи не знаний мені ближше, знаю тільки, що був в Італії, в Римі. Повернувши домів ледви почав 1860 р. виклади в університеті, а вже найближшого, неспокійного року усунено його на завсіди з університету. Тверда коначність розпрощати ся з професурою, змусила його тепер кинути ся на поле журналістики. Настали часи мозольних клопотів, та за се й надзвичайне розвите духових сил. Цілі десятиліття мусів він в трудом заробляти журналістикою на своє житє і на удержанє родини свояка (Чернишевского), що жив на вигнаню, він, що цілий був призначений до строго наукової праці. А все таки се тяжке положенє не зломило його енергії. З подиву гідною витревалістю і незвичайною силою волі посв'ячував він небогато вільних годин свого сильно обтяженого житя на інтензивне студіюванє поодиноких епох російської й славянської історії літератури й культури, при чім дуже придало ся йому його загальне образованє, його широкий, все європейське культурне житє обіймаючий погляд. Пипін може тепер тужно, та за се з гордою самосвідомістю глядіти на ті часи. Бо вони його не зломали, він вийшов з борби витязем. Імператор-

ська Академія Наук звернула свою увагу на заслуженого вченого вже в 70-тих роках і хотіла вибрати його на адюнкта фільольогічно-історичного віділу, та реакційний режим міністра народньої освіти, графа Д. А. Толстого спротивив ся здійсненню замірів імператорської Академії. Пипін мусів по намислі не прийняти вибору, бо не можна було сподівати ся його затвердження. Але й сей тяжкий удар не зломив його енергії. Ще двацять літ мусів чекати. І він чекав, та не очайдушно, не в заложеними руками. Роки минали, та не без сьвітлих доказів його ненастанних, повних здобутків праць у царині російської літератури й культури. На широкі розміри заложені передвступні студії, яких проби подавав „Вѣстникъ Европы“ в 70-их і 80-их роках, виплекали вкінці й оба його найзначійші й найбільш обємисті твори, російську етнографію й російську історію літератури, що йому й дали приступ до Академії в 1898 р. На жаль його вірна дружина, що дуже живо без перестанку займала ся його працями, й велику частину власноручно переписала за його диктатом, не дожила подвійної радости — викінчення російської літератури й вибору до Академії. Також вірний друг і товариш зі шкільних часів, пізнійший віцепрезидент імператорської Академії, Леонід Майков, якого вплив багато заважив в остатнім прихильнім звороті в житю Пипіна, не може бути сьвідком сього сьвята. Бажаю, аби високоповажаний ювілат ще довгі літа присьвічував своєю діяльністю, повною внеслих і гуманних ідей, теперішнім і будучим поколінням.

Переклав *М. Стадник.*

ДИСКУСІЇ.

IV. До питання про єство і ціну штуки.

З приводу статі д. С. Єфремова „Въ поискахъ новой красоты“ (Кіевская старина 1902) отворила редакция Л. Н. Вістника в рамках свого видавництва нову рубрику п. з. „Дискусії“, обіцяючи дати радо кожному голос, хто-б — звісно, „не для особистої полеміки, лиш задля річевого обсудженя поглядів і принципів — захотів висловити свою думку як про справу порушену д. Єфремовим, так і про иньші справи, які потік життя виносить у нас на денну чергу“. І вараз же таки ще в тій самій книжці забрали голос Др. Ів. Франко і Др. Вол. Коцовський в справі про єство і ціну літературних творів. Мені видить ся, що я можу дещо не зайвого додати до висловлених там гадок.

На жаль, я в Берліні не можу дістати статі д. Єфремова. Але коли се правда, що він хотів би обмежити літературні теми виключно лиш на соціольогічні проблеми, то зовсім справедливо звертає йому Др. Франко увагу на те, що се за вузка огорожа для літературної творчости, бо головна задача беллетристів лежить у тім, щоб, як сказав колись Шекспір, бути зеркалом часу, малювати чоловіка в його суспільному звязку і в тайниках його душі, давати сучасности й потомности те, що Золя називав „людськими документами“ в найширшім значіню сього слова¹⁾ (стор. 119). Та коли добре памятати про те,

¹⁾ Оба підчеркнення мої.

що чоловік — то взагалі „єство соціальне“ par excellence і що ціле його життя психічне відбуває ся властиво лише в безнастанній — негативній чи позитивній — реляції до оточення, то й зараз видно, що в справі жерел літературних тем властиво нема різниці між Др. Франком і д. Єфремовим, тим більше, коли пригадати й слова д. Єфремова: „И болѣе вдумчивые писатели могут почерпать отсюда, изъ этого неисчерпаемого источника, истинный свѣтъ, давая изображение всѣхъ сторонъ нашей народной жизни и вмѣстѣ съ тѣмъ челоуѣческой природы вообще.“¹⁾ (стор. 116) Оба-ж, як бачимо, згідно признають, що жерелом літературних тем є остаточно рефлекс душі чоловіка на оточуючий світ. Різниця лише в обсягу — причім становище Др. Франка загальнійше і ширше, а тим самим без сумніву і справедливійше, бо більше відповідає фактичній дійсності. Адже-ж не лише явища людського суспільного життя, але й явища світа звірячого й рослинного, ба навіть прояви мертвої природи (гори, степ, море і т. н.) викликають рефлeksi в душі чоловіка і можуть дати відповідному талантові імпульс до артистичного оброблення.

Та тут же й переходимо вже до другого питання, а то до питання: яку хто тему вибирає і як її оброблює? Я навмисно сказав у попереднім реченні „відповідному талантові“, бо як раз у виборі теми і в способі їх оброблення що йно й показує ся правдивий талант. А талант — се-ж дар божий. Не дармо-ж у всіх народів землі, від найкультурнійших до найдикших, „Божи“ усе — „віщий“.²⁾ І сего дивного дару не дасть ані прихильна критика, ані купа золота, ані навіть ціла фіра розуму. Навпаки, сі всі блага часто навіть убивають його, а знов з другого боку він сам і без них промощує собі майже завсіди певну дорогу до нестерельности. Правда, сантиметра нема, щоб його можна міряти як сукно, але непомильним його знаком буває безпосередній суґгестивний вплив його на душу читача, слухача чи глядача. І що до тої точки, то мені видить ся, що д. Єфремов має більше рації зі своїми закидами, як Др. Франко зі своєю обороною прим. онтих так названих „порожних місць“.

¹⁾ Підчеркнене д-ра Франка і моє.

²⁾ У старинних Римлян poeta = vates, а у Гомера співає пісню Муза, не поет.

Др. Франко пише: „У кого вдача бадьора, хто горячий до боротьби, хай піддержує бадьорість та горячість і в иньших. А в кого сього нема? То що йому робити? Чи мовчати, чи набріхувати на себе й на иньших бадьорість та горячість, якої не чує в душі? Хто має можливість студіювати громадське й соціальне житє, селян чи міщан, хай чинить се. А хто не має сеї можности? Хто, як ось прим. пані Кобилянська, Гриневичева й иньші, своїми занятями, обовязками, становищем прикований до тісної сфери хатніх справ, родинних чи яких иньших вузко обмежених обовязків, то що йому робити? Мовчати, чи брехати про соціальні та громадські відносини, яких він не знає або про які знає дуже мало та недокладно?“ (стор. 116) Звісно, я також перший проти всякого набріхування на себе й на иньших того, чого чоловік не чує в душі. Але не вже знов кождий, хто „своїми занятями, обовязками, становищем прикований до тісної сфери хатніх справ, родинних чи яких иньших вузко обмежених обовязків“, зараз же й мусить писати про те все? „Видко, що мусить, коли пише: адже-ж усе, що діє ся на світї, є впливом достаточної причини“. Так менї може відповісти Др. Франко, забуваючи або закриваючи те, що у чоловіка на ту достаточну причину може складати ся сим разом і зовсім чуже поетичному природному вітхненю розумованє, що прецінь би то гарно було попасти оттак між „друкованих“ письменників, а згодом і в „Історію руської літератури“, а звідси і в нестерельність і т. д. і т. д. І тому я в тій точці стою з д. Єфремовим: Певна річ, вільно кождому авторови писати, що й як йому хочеть ся, але поява всяких „пустих місць“ на сторінках поважного і поважаючого себе орґана не може бути виправдана навіть тим, що його редакция, „не вяжучи ся ніякою доктриною ані теоретичною формулою, допускає до голосу всі напрямки.“

Ба але-ж бо, добродію — замітить знов Др. Коцовський — де-ж тут такі „пусті місця“? Се-ж лиш (грубошкірий чи тупоумний?) Єфремов не порозумів високого символїзму, в яким криють ся „зовсім ясно, зрозуміло, а при тім вдатно висловлені тонкі вражіння“ (стор. 121). Признаю ся, я також не міг порозуміти ані „Візії стрічі“ ані „Вікон“, і з певного рода острахом, а навіть розчарованєм помічав подібні місця також і в „Покорї“ О. Кобилянської і „Дорозі“ В. Стефаніка. Знаю й більше людей, подібних менї з того погляду. І тому, гадаю, Др. Вол. Коцовський прислужить ся дуже і авторам і читачам в родї д. Єфремова, коли на-

пише точний фільологічний коментарий до тих творів. А поки що, я хоча з одного боку признаю повну вартість словам Гете „Alles Künstlerische ist Symbol“ і Ст. Маллярше „В поезії все повинна бути загадка“, так знов з другого боку вважаю абсолютно доконечною прикметою здорового артизму, аби той символ стояв у відповідній гармонійній реляції до чуття чи ідеї, які має представляти, бо лиш тоді читач може відгадати ту ідею і тішити ся її гармонією з символом. А то часом може вийти таке, як у того Квітчиного маляря Кузьми: що то, як намалює, було, сливу, то й піднише, щоб кождий видів, що то слива, а не кавун!

Берлін 20. III. 1903.

Др. Іван Копач.

У. А може ще не все пропало?

В марцевій книжці „Вістника“ д. Хоткевич у відділі „Дискусія“, стр. 191—199, умістив з деякого боку цікаву, але наскрізь песимістичну замітку про справу української книжки, українського слова на Україні. Зле, розуміється, малювати справжню дійсність в рожевому сьвітлі тоді, коли вона цілком инакша, але й обволікати її чорним флером, коли на се ще нема жадних підстав, так само не до речі... Може-ж таки не так уже воно зле стоїть, як уявляє собі д. Хоткевич? Та, правду кажучи, наведений ним приклад, що ще більш піддав чорної фарби його і без того хмурому малюнку, цілком не оригінальний: що з того, що якісь захожі майстри з північної Чернигівщини, не то Білоруси, не то Українці зіпсовані бездомним, вандрівним житем людей, що живуть лише аби з рана до вечора, висьміяли українську книжку і погордували українською, навіть не рідною вповні для них мовою? Треба сю справу брати глибше, треба приглянути ся ближше до духового життя нашого люду по селах, і тоді, я певен, що не прийдесть ся завчасу оплакувати те, що жие і хоче жити.

Низше я маю подати деякі небезітересні причинки до зачепленої д. Хоткевичем справи, які хоч і випадкові і не мають характеру загальности, про те і ся випадковість кидає деяке сьвітло на стан української справи на селі.

В глухому закутку, в стороні від великого чи малого міста, від залізниці, фабрик, заводів і всякої иньшої „культури“, в Зве-

нигородщині, батьківщині Шевченка, існує звичайне собі село К. Не було і тепер нема в ньому ні пана, ні якого місцевого „культуртрегера“, — усі 2½ тисячки мешканців селяни-хлібороби, а хоча й є з десяток „дворян“, то се лиш у паперах десь там прописано, а вельможні властители сих титулів так само гнуть спину за плугом, так само махають ціпом, як і всі звичайні гречкосії. Тільки й „розумних“ людей на селі, що під та учитель — ото і вся інтелігенція того села. Правда, до сеї категорії охоче залічує себе ще з 10 репрезентантів ізраїльського коліна, без яких і село не було-б селом, але не всі пристають до сеї думки, особливо хто мав ближші інтереси з ними. Здаєть ся, стап села досить безвідрадний, і шукать якихось живійших течій національних нема чого. А про те, як мені дучилось ближше приглянути ся і зібрати деякі матеріяли, з сього „царства темноти“ несподівано виявились досить цікаві факти, якими й поділюсь зараз з читачами. Сеї зими на мою просьбу шановний учитель села К. велів усім школярам і взагалі грамотіям, які не порвали звязків зі школою (церковно-парахвіяльною), списати кожен на окремі картці усі книжки у себе в хаті, які тільки єсть, і сї лісти подати йому. Оттак явилась статистика книжок з 132 хат (майже 1/3 усього села, друга третина, певно менш цікава, мабуть не дала-б багато цінного матеріялу, а третя, як не більш, не дала-б жадного!). В сих 132 хатах оказалось 1881 книжок (с. є. по 14 книжок на кожну хату), з яких українських — 266 (14%!). Найбільше, звичайно, в загальній цифрі — підручників (656 книжок, або 35%), бо кожен чи нинішній, чи бувший школяр мусить мати найменше 3—4 підручники; потім ідуть книжки церковні і взагалі релігійного змісту — 498 (26.5%); третє місце за українською літературою — (14%), потім іде російська белетристика — 262 (14%), далі російські популярно-наукові книжки — 150 (8%), (які впрочім, коли злучити в одну категорію, дадуть 22%, і відсунуть українську книжку на четверте місце); потім усякі календарі і книжки ріжного змісту (miscellanea) — 45 (2.5%), нарешті часописи і газети — 12 примірників.

Поминаючи підручники і релігійний відділ, спинимо ся спершу на російській белетристіці. Тут головне місце займають, як звичайно, казки про „Бруслана Лазаревича“ та „Бову Королевича“, „Громобой“ Купера, „Загублений рай“ Мільтона, дуже часто „Сонник“ та „Оракуль“; трапляєть ся по 1 примірнику і брошури

урядово-поліцейські, як напр. „Павловское дѣло“ (штундистський погром), „Крестьянскія смуты“. Багато гарних брошюр практичного змісту — про шовківництво, кушнірство, гарбарство, садівництво і т. и., а один раз зустрічаєть ся ціла бібліотека російських класиків — весь Обломов, багато з Пушкіна, „Воскресеніє“ Толстого і навіть Зола „Погром“ (le Débauché). В трьох випадках єсть підручні словники незрозумілих російських слів, що свідчать про те, що властителі їх хочуть досягти свідомо читання російської книжки. Нарешті бачимо у декількох осіб журнали, часом за кілька літ, переважно літературно-практичного змісту, як „Сельскій Вѣстникъ“, „Крестьянское Хозяйство“, „Деревня“, „Народное Здравіє“, „Журналъ для всѣхъ“, газета „С.-Петербургъ“. Особливо остання обставина — передплата на часописи — свідчить про не абиякі духові інтереси сільського люду.

Раніш, ніж перейти до українських книжок, я спиню ся трохи над тими кількома групами, на які я поділив увесь зібраний матеріал.

Перша група — хати, в яких лише 1—5 книжок. Таких маю 31. Се все, як видно, ті хати чи сім'ї, де лише заводять ся просвіта, де лише починає хлопець чи дівчина ходити до школи, і де книжок, окрім підручників, ще не читають. Про се свідчить і письмо тих карток, які подали сі діти. На всі 31 хати раз тільки трапив ся календар, раз російська белетристична книжка і двічі українська: Баба Параска та „200 пісень“.

Друга група — хати, де 5—10 книг. Таких хат 42, в яких в 11 єсть українські книжки. Третя група — 10—20 в 34 хатах, в яких у 23 єсть укр. книжки і четверта — 20—30 в 14 хатах — усі мають українські книжки. Далі в 30—40 — дві хати; 40—50 — пять хат; 50—60 дві хати; потім в одній хаті 79 і нарешті ще в одній — 99. В усіх сих хатах, окрім сеї, яка має 79, єсть скрізь українські книжки, і часом чимало: в одній напр. 30, а в тій, де всіх 99 — 52 укр. книжки! Таким чином фактично із 132 хат — в 60 подибуємо українську книжку. Коли-ж ще узяти на увагу, що перша група — 32 хати, майже не повинні йти в рахунок, то можемо сміливо сказати, що в більшості хат єсть хоч по одній українській книжці.

Що-ж то за книги? Переглянувши записи, бачимо, що частіш усього лучаєть ся „Кобзар“ — (виданіє „Київської Старини“) і „Малий Кобзарь“ (по 10 раз), Наймичка (11), а ще частіш „Роз-

мови про сільське хазяйство“ Чикаленка (15). Досить часто — „Веселий оповідач“ (7), Кайдашева сім'я (6), Баба Параска та баба Палажка, Сто тисяч, Лесишина челядь, Оповіданє про давне, Абу-Каземові капці, Марко Вовчок (дрібні) (по 5 раз), По-над Дніпром, Млин (Кониського), Про городину (Степовика), Бжильництво, Про злодія в с. Гаківниці, Грошолубка (Кониського), Робінзон, Оповіданнє про Антона Головатого, Бурлака, драма (по 4 рази), 200 пісень, Розумний і Дурень, Про Хлібного Комарика, Береженого і Бог береже, Москаль Чарівник, Байки Глібова, Добра душа, Неймовірний (по 3 рази); далі по 2 рази: Тополя, Батьків гріх, Розмови про земні сили (ще з 70 рр.), Приятелі, Оповіданнє А. Б., Користні звірятка, Про звірів (по Бремю), (з 70-их рр.), Короста або чухачка, Маруся Богуславка (Левіцького), Хрестонос, Сіра Кобила, Казочки, Дзвонарь, Сужена, Надії (збірничок), У тісної баби, На Кожум'яках, Не той став, Княгиня-кобзарь, Дівка чорнобривка і 40 розбійників, Чорноморці у неволі, Вірна пара, Закохана (Гавриша), Підпал, Дід Євмен, Давня пригода, Гордовита пара, Гамалія (географічні 6 брошюр з 80 рр.), Про кари (вид. — 1876 р.). Нарешті по одному разу: Перекотиполе, У сніговому краї, Невільницький плач і Дума про Хведора Безродного, Малий Мирін, По ревізії, Іван Золотаренко, Коза-дерева (казка), Наталка-Полтавка, Мати (збірничок), Чортяча спокуса, Серед крижаного моря, Нещасне кохання, Різачка або дізентерія, Марко Проклятий, Про обклашки, Лис Микита, Колоски, Каторжна, Як лїнивих учити. Криничка, Солдатка (Мордовцева), Як мене Мати божа од гріха одвела, Закоханий чорт (1861 р.), Царівна русалка, Пісні та думи, Пятизлотник, З поезій Самійленка, Простак (Гоголя), Про комах (з 80 рр.), Дві московки, Лихі хвороби на очи, Чередник та дівчина, Батькове віщованнє, Довгоявика Хвеська, Чумацький п'єсенник, Метелица (збірники пісень), Голодному й опеньки мясо, Орлеанська дівчина, Молодича боротьба (Барвінок), Байки Старицького (по Крилову) (з 80 рр.), Євангеліє (переклад Куліша і Пулюя), Букварь южно-русскій 1861 р. (Шевченка), Українська граматка 1861 р. Останні три книжки великий рарітет нині.

Уже з наведених мною назвиськ книжок можна бачити, що за дуже незначними висїтками, книжки все добрі, переважно видань кївської серії, Б. Грінченка, Петербурського благодійного товариства, які і змістом і по формі найбільш відповідають своїй цілі.

Що-ж скаже д. Хоткевич з приводу наших випадкових матеріалів? Де-ж узяли ся сі 2¹/₂, чи більш, сотні книжок та брошюр під сільськими стріхами в глухому звичайному закутку, коли, на його думку, українська інтелігенція спить чи там дрімає, нічого не робить, книжки гниють у склепах і т. п.? Адже-ж не Ситін та Губанов через своїх книгонош нанесли в село кращих українських видань і порозтикали їх по хатах? Мабуть таки ще хтось працює з тих невідомих безкорисних робітників, які без зайвого крику і галасу тихо, помалу проводять свою культурну місію, незнані ширшому колу, часом зовсім йому невідомі? З наших матеріалів видно, що не рік і не два вело ся повільне розповсюдження в селі К. української книжки, — про се свідчать назви книжок, видань 70—80 рр., яких давненько вже не знайдеш у продажі, — саме як раз тих, за які д. Галайда докоряє, почасти і справедливо, нашій старшій генерації, їх видавцям.

А коли ще ми маємо приємність подибувати хоч подібні випадки на селі, як наведений мною, то чи можна нам скласти руки і дождати побожно національної смерти, тому тільки, що десь не повело ся, що скрізь бачимо чимало фактів зневіря, зради, денационалізації? Та хіба се тільки у нас? Ні, ще рано губити надії та десперувати, тим більш, що страшного нічого тим часом не видно. А треба нам дуже не багато: лише хоч однісіньку більш менш свідому людину на селі, і за кілька років можна того села не впізнати. Такий приклад бачив я в тому селі, де родив ся. Десять-п'ятнацять літ перед тим воно було таке саме звичайне, темне село, як і сусідні. Але коли перебуло за сей час 3—4 добрих учителів (а школа — небога — церковно-парохвіяльна!), коли виросло і стало „людьми“ нове покоління, яке стало вже головою вище від своїх батьків та неосвічених ровесників, почало ся в селі цілком нове житє: завели ся зразкові сади, шовківництво, навіть виноград, почали виписувати газети (іноді до 10 на рік). І се не могло не лишити сліду: в селі запанували цілком иньші духові інтереси, над якими 10 літ перед тим сі самі люди насміяли ся-б. Памятаю я, підчас англо-бурської війни, в селі панувало просто неймовірне якесь підвищення духа: за воєнними подіями слідили як за чимсь найблизшим кожному, таким головним, перед чим усі иньші інтереси відсовувались на бік. Кожен самий отупілий з виду „дядько“, неписьменний цілком, кожна баба навіть знала, що робить тепер Девет, куди він пішов, який скандал

трапився з Кіченером і т. и. Се була якась психічна епідемія на селі. Кожне нове число газети дожидали не з меншою нетерпливістю, як „св'ятої паски“. І треба було бачити, з яким прихирством і іронією оповідали мої селяни про те, що сусідні Глибочани (4 верстви від мого села) не тільки навіть не чули про бурську війну, але коли вони почали їм оповідати, то нецікаві слухачі перебили їх на пів слові: „Еге, воюють... мабуть уже кінець св'іта буде!“

Дайте в кожне село учителя з чулим серцем, і повторюю, хоч грохи св'ідомого (на попів нема надії, — се, за окремими виїмками, люди духовно мертві і мертвячі, від тої хвилини, коли одягли в перший раз рясу) — і українське слово, українська книжка стане справді рідним, найдорожшим скарбом для селянина, якого вже вони не стидатимуться, як се буває нині там, де лише „панські“ книжки істнують. В тому селі, про яке я говорив і де вже в хатах зберігається кілька сот українських книжок, сеї книжки вже не стидують ся, бо бачать власними очима і чують власними вушима, що се „по нашому“ — і навіть про такі річі (медицина, сільське хазайство і т. и.), які завжди були привілеگیєю „панської“ мови. А про те який вплив може зробити одна однісінька навіть книжка, який-будь один твір Кобзаря, про все вже я й не говорю. Я своїми вухами чув, як одна з молодниць, що мазали перед св'ятами у нас хати, проказала на память иньшим бабам усю „Наймичку“. Коли я здивований спитав ся, звідки вона вивчила, відповіла, що „мій школяр (11 літ) має і мені часто читає, бо я дуже улюбила“...

„Сим побідиши!“

Корфу, 20. IV. 1903.

В Доманицький.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Святкування пам'яті Т. Г. Шевченка. 26 лютого в Петербурзі в Казанському Соборі відправлено панахиду по Т. Г. Шевченкові. На панахиді зібралося багато люду. З визначніших Українців були Д. Мордовців, П. Засодимський, Д. Еварницький, П. Старицький, Л. Жемчужников, П. Пелехия, В. Міхневич та інші.

27 лютого у Києві в Народній аудиторії відбувся літературно-музичний вечір пам'яті Т. Г. Шевченка. Вечір розпочав д. Науменко, редактор „Київської Старини“ відчитом про Шевченка — щиро народного поета, який співав усе життя так, як заспівав би увесь його рідний народ, коли б піднявся до справжнього розуміння як власного становища, так і околицької дійсності. Вокальна частина складалася із романсів та відривків на слова Шевченка (муз. Лисенка) і в літературній — прочитано було чимало з творів Шевченка. Вечір викликав величезний ентузіазм.

В ч. 57 „Кієвской Газети“ д. В. Мировець умістив коротеньку статтю про Шевченка, в якій ставить питання, чи будемо ми мати пам'ятник Шевченка у 50-ті роковини його смерті. *В. Д.*

Спомини про похорон Шевченка. Заслужений професор Петербурського університету Павло Висковатов умістив в 9684 ч. газ. „Новое Время“ свої спомини під загол. „19 лютого 1861 р.“. Радіючи з приводу офіційного дозволу уряду аж в сім році „безбоязненного“ святкування великого дня увільнення кріпаків, автор, студент Петерб. університету в ті часи, згадує про те, як незадовго до об'явлення волі ховали Т. Г. Шевченка. „Багато в дні увільнення висловлювали свій жаль, що Тарас Григорович, що так ревно бажав дожити до увільнення, не дочекався сього великого моменту. Коли ми несли тіло співця, я був у головах і узяв два листки з лаврового вінка, яким прикрашене було чоло небіжчика; от я благоговійно написав на одному з них, що лежав

на портреті поета: „19-е лютого!“

Далі автор згадує, як люд сердечно вислухував слова маніфеста, і все було мирно і радісно! „Казали, що в різних пунктах міста було приховане військо „на всякий раз“... Багато предрікали кроваву розвязку“... Спомини закінчено віршами на день 19 лютого, написаними автором ще в марті 1861 р.

В. Д.

Спомини про Петра Ніщинського. В р. 1884 подорожував Ніщинський по Галичині і в серпню загостив до Станіслава. Тоді відбувалися тут загальні збори Руського товариства педагогічного. На ті збори прийшов і пок. Петро. Я видів його перший раз там. Був він високого росту; на голові довге і буйне сиве волосся до гори загорнене, ніс орлиний, сива борідка гішпанка. З лиця і постави похорий був на пок. Жигмонта Савинського, директора учительської семінарії і шкільного совітника; зовсім пригадував його. — Ніщинський прислухувався нарадам товариства і казав опісля Леонідови, мому братови, що йому дуже сподобалися ті наради.

Вечером того ж дня відбувся концерт, чи аматорське представлення, а потім комерс. Брав участь в тім же також молодий селянин Йосиф Гурик, теперішній посол соймовий. Отже він зробив Ніщинському дуже милу несподіванку. Приступивши до поета на комерсі, в гарній довшій промові подякував йому за Антигону. (Як знаємо, поет переложив драму Софокля „Антигону“ на нашу мову прехорошим віршом, незрівняною мовою, так що читаючи ту драму,

забуваємо, що се переклад.) Отже мав за що п. Йосиф Гурик дякувати поетови, на котрого та подяка справила велике і миле враження, особливо з тої причини, що се дяка від селянина. Так отже дожив поет, як се розказував Леонідови, тої найщасливішої хвилі, що його Антигоною одушевляються селяни. Що та подяка була правдива і щира, се я можу посвідчити, бо я був свідком не один раз, як Йосиф Гурик гіркими сльозами заливав ся, читаючи Антигону. Коли він до того степеня переняв ся тою драмою, то се є доказом, що він добре понав і зрозумів провідну її гадку.

Р. Заклинський.

До біографії Олекси Стороженка. В Києві недавно вийшло з друку цікаве видання під заголовком „Стороженки. Фамільний архивъ“. Т. І. Київ, 1902, in 8°. Видання зроблено „на правах рукопису“ і не буде в продажі. Надруковано всього 200 примірників. В сьому томі надруковані фамільні папери, що стосують ся до всіх галузій роду Стороженків, а також статі, цікаві для біографії Олекси Стороженка. До книжки долучено 6 портретів. В надрукованих причинках єсть чимало інтересних звісток, характерних для першої половини минулого століття. Дуже шкода, що видавець не захотів зробити се видання доступним для широкого круга читачів.

В. Д.

Дозволено цензурою. Бордуляк — Бідний жидок Ратиця, Франко — Вівчар, М. Левицький — В клуні, жарт в 1 дії.

Також мобілізація!... 16 марця в салі славного з деякого бо-

ку „Русскаго Собранія“ в Петербурзі відбулись загальні збори новоспеченого „Галицко-русскаго братства“. Голова сього „братства“ тайний совітник А. Будиллович мав явний відчит про... кого-б ви думали? — про небіжчика Т. А. Зіньківського, „кото-раго так возвеличили українофилы“. Отже, бачте, Зіньківський був одним із „ярих“ українофілів, що мріяли про самостійність України серед федерації славянських племен. Тому лектор мусів побивати і розбивати його ідеали, мусів вказати на брак знайомости у Зіньківського з чужоземним життям і державним ладом, і спинився нарешті на цікавому питанню: яким чином з російського офіцера, яким був Зіньківський, який вийшовши з елисаветградської школи і потім перейшов воєнно-правничу Академію, міг виробитись тип „ярого“ українофіла і „ненавистника москалей“? На думку бистроумного лектора, Зіньківський ще у школі підлягав впливови „українофіла“-учителя, „воспринял горячим чувством его мысль (!), и был не в состоянии подвергнуть ее строгому анализу“ (такому, мабуть, як лектор в „Русскому Собранію“!). Зіньківський не був філософ — був тільки „страстна“ людина, „а всѣхъ такихъ людей поддерживает австрийская печать (бідна „печать“ австрійська, якою вона має клопоту!), восхваляетъ, возводитъ на пьедесталь, потому что каждая рознь, каждое сепаративное движение въ Россіи на руку ея врагамъ... преслѣдую у себя сепаративныя мысли (sic!), она тѣмъ охотнѣе поощряетъ ихъ въ любой славянской державѣ“.

Щоби почути такі сьвіжі новини, не варто було поважним „братчикам“ рипати ся з дому. А впрочім, де-ж там? Адже треба було обібрати почесних членів: 5-тьох архієпископів та иньших „святѣйших“, „писателя Дедицкого“, та ще де кого! Невеличка тимчасом кумпанія, але чесна. В. Д.

Цікаве виданнє. В „С.-Петербур. Відомостях“ оголошений за підписами видатних російських письменників: Анненского, Богучарского, С. Венгерова, Мик. Михайловского, Семевского, лист у редакцію такого змісту:

„Двохсотлітте нашої преси відживило серед російських письменників думку про потребу скласти скілько-будь повну історію російської журналістики за весь час її істновання. Не маючи ніяким чином на увазі узяти на себе виконаннє так важкого і солідного завдання, ми нижче підписані хотіли би в міру сил своїх підпомогти його здійсненню. Для сього ми спинили ся на думці, розпочати виданнє збірника, або — коли буде можливість, — збірників, які-б містили в собі ріжнородні дані для будучої історії російської журналістики. Але й се завданнє може бути виконане нами лише тоді, коли нам підпоможуть в його розвязаню ті особи, які посідають потрібні для нашої мети матеріали, як то: записки, дивники, оповідання і спомини тих, що працювали в столичних та провінціальних виданнях журналів, оригінали або копії документів, які грали ролю в судьбі того або иньшого видання, звістки про заснованнє, головні моменти життя і обставини, що повели до завішення видання і т. и. За сими

і подібними матеріалами ми й дозволяємо собі звернути ся до наших столичних і провінціональних співтоваришів, а також і до всіх інших осіб, які спочувають нашої ідеї і мають змогу допомогти нам“.

Адресувати просять С. А. Венгеру (С.-Петербург, Раз'взжая, 39) або Н. О. Анненскому (Преображенская, 38).

Як чули ми з приватних джерел, в збірнику мають бути і статі про стан української літератури, про укр. видання, коли, розуміється, шановні Українці постараються про се.

В. Д.

Ювілей Британського біблійного товариства. Недавно відбулось святкування 100-літнього ювілею Британського біблійного товариства. Головою зборів був лорд-мер, Жид Маркус Самюель. На святкування прибули численні репрезентанти різних політичних партій і різних конфесій Великобританії, за виїмком римокатоликів. В своїй промові голова між иньшим занотував і те, що де-хто з не дуже учтивих людей питає, „як се так я, Жид, можу бути головою зборів таких як сі? Терпимість породжує терпимість, а я можу так само щиро, як і кожен християнин, прилучити ся до гимну, який тільки що відспівано, і до псалми, яку відчитано. Я радію і гордий з того, що я головою на сих зборах“. Британський прем'єр-міністер Бальфур у своїй промові вказав на те, що Біблійне товариство видало Біблію більш як на 400 різних мовах, в яких багато не мали раніш жадної літературної пам'ятки, і висловив певність, що члени Британського біблійного товари-

ства хоча й ревно розповсюджують Біблію по всьому світі, проте мудро і скромно признають той факт існування цивілізації і релігії, які хоч і не були основані на Біблії, але все в високій мірі заслужують на повагу.

З нагоди ювілею Біблійного товариства зроблено повсюди складки, які дадуть, як сподіваються, не менш мільона фунтів стерлінгів на справу розповсюдження Біблії.

В. Д.

Товариство давностей і штук у Києві. 28 лютого відбулись загальні річні збори Товариства давностей і штук у Києві, якого головою єсть Б. Ханенко. На зборах було відчитано справоздане з діяльності товариства в минулому році, з якого видно, що доходи товариства виносили 14.410 руб. а видатки 14.404. Найбільше прийшлося видати на будинок музею давностей і штук, який, як нині вияснило ся, обійшов ся в 246.369 руб. Минулого року до музею ввійшло кілька цінних дарунків (на 22.457 р.) — усього 2148 річий. Загальна-ж вартість належних музеєви колекцій та річий — 49.320 руб.; таким чином музей разом з усім виносить коло 300.000 р. Усіх річий у музеї 10.634 номерів. Найбільш цінні дарунки до музею минулого року: рідка колекція руських монет (С. Б. Бодилевського), колекція славянських давностей (А. Н. Терещенка), та портрет Н. Костомарова в труні, роботи Рєпина, подарований В. Л. Беренштамом. Для суспільства минулого року були відкриті археологічний, історичний та нумізматичний відділи музею, які охоче оглядали. Щоби підняти інтерес суспільства до

артистичних творів, весною 1902 р. в музею була споряджена вистава образів, яка притягла коло 5000 видців.

В. Д.

Давня печера. Горяна територія Київ, як і взагалі наддніпрянські гори мають у собі багато давніх печер, деякі навіть з часів палеоліту. Найбільш скуплено їх коло Київ та Трахтемирова (проти Переяслава). Чимало таких печер єсть і коло Трипілля, неподалеку від Витачева (давнє місто Витичев). Недавно в музей давностей і штуки донесено, що коло с. Халепя, поблизу Трипілля, на схилі правоберіжних гір, місцеві селяни віднайшли дві печері, не однакової довжини. В одній із них, окрім кількох залізних річій, на невеличкій зтрупішій підставці була знайдена велика пергаменова книга, довжиною в 1 метр, широка 70 сант. і завтовшки $3\frac{1}{2}$ цалі. Книжка була у масівних палятурах з металічною оковкою. Вся книжка була писана грубими літерами. Пергамент одначе дуже зотлів. Селяни накинули ся на книжку і не вмючи обходити ся з такими річами знищили її. Від книжки лишились тільки металічні бляхи, якими були оббиті палятури. Подібні печери при кінці сього року віднайшов у Церковщині (верст 10 нижче Києво-печерської Лаври) один послушник скита, що тут єсть. Стіни печери і зводи гарно виложені. В 3 нішах, виритих у стінах, було по черепу; перед ними розбите черепа з останками вугіля. Один із черепів визначає ся довжиною. З печери єсть хідник у підземелле, діаметр якого коло 5 метрів. Частина загорожена, ніби засік, в якому купа кі-

сток — клубових, тазових та інших; черепи лежать осторонь. Там-же трапляли ся шматочки шкіри, окаменілости, шматки дерева. Все се в безладді, перемішане.

В. Д.

Цікава книжка. Недавно в Петербурзі вийшла інтересна книга „Святочная Хрестоматія для семьи и школы. Составилъ Е. Швидченко. Спб. 1903.“ Інтересна вона тим, що автор її, певно генте Українець, завів до неї такий елемент, якого ще ні одна хрестоматія в Росії досі не виділа на своїх шпальтах — елемент український, — правда, етнографічний! — себ-то українські колядки. Ціль автора хрестоматії була — укласти літературно-музичний і етнографічний збірник, спеціально сьвяточний, (приспосований до різдвяних сьвят). Він стоїть на цілком справедливому ґрунті, що в підставу виховання наших дітей треба класти знання нашої пісні, биліц, колядок — і то не текстів лише, як досі іноді робило ся, — а разом з тим і їх голосів, — а також загадок, приказок, жартів, скороговорок, приміт і т. и. „Сим ви наблизите дітей до свого народа“, каже він, „до своєї рідної землі“... Колись ранійш він видав був брошюру „Рождественская елка“, де умістив і де-які українські колядки. За се він мав нагоду чути з боку Великоросів такі закиди: „Що се за колядки ви надрукували? До чого вони? Се у вас на Україні вони існують, а Великоросія їх не знає, ми й не чували про них, нема для чого їх і друкувати!“... Отже в сій новій книзі автор стараєть ся показати, що Великоросія їх знає, або краще знала ранійш, та нині

геть позабувала. Тому він не заводить щось нове, а лише воскрешує старе. Що до колядок взагалі, то він їх бере не тільки з поля українського, а і взагалі славянського і навіть загальноєвропейського. Він би хотів по-знайомити читачів із колядками майже всього християнського світа. „Мені хочеть ся, щоб ми, заводячи в школі, напр. на „елці“ чужоземні колядки, постарались як найскорше відреставрувати і виконувати головним чином наші власні колядки — українські і великоруські. Я-б бажав, щоб і звичай колядування — малих і старших, принаймні в селах і невеликих містах, по хатах, під вікнами як би хоч не цілком був відновлений, то хоч би підтримуваний, і не нищили-б його занадто цильні „ревнителі“ державного, офіційного святкування празників.“ Отже бачимо, що автор поставив сам цілком справедливу мету. Бажаємо тільки, щоб його почин мав добрий успіх, тоб-то, щоб наше шкільне відомство звернуло увагу на сю книгу і зволило занести її до „одобренних і рекомендованих“, с. є. до таких, які мають право на існування в школі.

В. Д.

Пам'ятник Емілю Золі. На пам'ятник Е. Золі уже зібрано 100.000 франків. Бракує ще 50.000.

Бібліотека Е. Золі. В Парижі, в отелю Друо незабаром має бути продана бібліотека Еміля Золі. Вона містить в собі коло 3.000 томів. Рідких антикварних примірників не має, за винятком одного рукописного требника XV ст. Решта книжок — головним

чином словники та сучасні романи.

В. Д.

II. Нові книжки

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, виходять у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Р. 1903, кн. II. Т. LII. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 192, 8°. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Прешбурський з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах (причинок до історії великого австрійського безкоролівя), написав Богдан Барвінський. Ст. 1—27. — 2) До справи хронологічної звязи в Галицько-волинській літописи, кілька заміток до статі Б. Барвінського, написав Михайло Грушевський. Ст. 1—5. — 3) Галицько-руська бібліографія за роки 1772—1800, подав Іван Ем. Левицький. Ст. 1—44. — 4) Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесности, подав Володимир Гнатюк (кінець). Ст. 38—67. — 5) Miscellanea: а) Новий варіант легенди про п'яницьке чудо в Корсуні, под. І. Франко; б) З дневника гр. кат. пароха 1848—1850 рр., под. А. Крушельницький; в) Як складають ся легенди, II, под. Ол. Маркевич. Ст. 1—18. — 6) Наукова хроніка: Нові праці над історією початків Славянства, подав Зенон Кузеля (кінець буде). Ст. 1—25. — 7) Бібліографія (рецензії й справоздання). Ст. 1—43.

Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. VII. Описи королівщин в руських зем-

лях XVI віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. Том IV. Люстрація 1570 р. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. II+32+362, вел. 8°. Ціна 5 кор. Зміст: 1) Передмова. Ст. I—II. — 2) Економічне становище селян в Львівським старостві в середині XVI віку, на основі описей королівщин, М. Грушевського. Ст. 1—32. — 3) Люстрація староств. Ст. 1—328. — 4) Показчик імен. Ст. 329—340. — 5) Показчик річій. Ст. 341—357. — 6) Зміст. Ст. 358—362.

Етнографічний Збірник. Видає Етнографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XI. Галицько-руські народні пісні з мелодіями, зібрав у селі Ходовичах др. Іван Колесса. У Львові. 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XXXII+303, вел. 8°. Ціна 6 кор. Зміст: 1) Передмова. Ст. XI—XXV. — 2) Др. Іван Колесса. Біографічна замітка. Ст. XXVI—XXXI. — 3) Галицько-руські народні пісні з мелодіями. Ст. 1—303.

Часопись правнича і економічна. Т. IV і V. Правничі і економічні розвідки історично-філософічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Редактор др. Станіслав Дністряньський. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 288, 8°. Ціна 4 кор. Зміст: 1) Від редакції. Ст. 1—2. — 2) Др. Михайло Зобків, Емфітева греко-римського права. Ст. 1—40. — 3) Др. Станіслав Дністряньський, Звичаєве право — а соціальні звязки. Ст. 1—42. — 4) Юліян Заяц, Usus-fructus nominis. Ст. 1—18. — 5) Михайло Новаковський, Сплата

ратами в обороті торговельнім. Ст. 1—22. — 6) Др. Ярослав Олесницький, Австрійське право прасове і его реформа. Ст. 1—39. — 7) Володимир Старосольський, Причинки до теорії соціології. Ст. 1—36. — 8) Григорій Зацерковний, Причинки до правничої термінології. Ст. 1—7. — 9) Іван Чернявський, секретар суду у Львові, Із судейської практики. Ст. 1—14. — 10) Наукова хроніка. Ст. 1—6. — Оцінки і реферати. Ст. 1—62.

Правнича Бібліотека. Під редакцією др. Станіслава Дністряньського. Том II. Др. Станіслав Дністряньський, Австрійське право облігаційне. Випуск II. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 199—426. Ціна 3 кор.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jhgg. 1902. Heft III. N. 11. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 24, 8°. Ціна 30 сот. Зміст: Sitzungen des Ausschusses. — Sitzungen der Sectionen. (A. Kryžanovskýj und M. Hruševskýj — Zur Genealogie des Fürstengeschlechtes Bybel'skýj. Dr. I. Franko — Kosak Plachta. M. Hruševskýj — Zwei Bauerncontracte a. d. Anfang der XVI Jhndts. M. Hruševskýj — M. Lazarevskýj, Nekrolog. S. Tomasivskýj — Die polnisch-ruthenischen Beziehungen im XVIII Jhndt. in neuer Darstellung. Dr. I. Franko — Zur Geschichte Galiziens in den Jahren 1848—60. F. Kolessa — Über die Autenticität der Anabasis von Xenophon. M. Pavlyk — Ergänzungen zur vollständigen Ausgabe der Werke O. Fed-

kovyč's. Dr. V. Levyčkyj — Über die projective Geometrie in der geometrischen Optik). — Sitzungen der Commissionen. — Die Theilnahme der Gesellschaft an der zum Andenken an Franz Rehoř veranstalteten Feier. — Rechenschafts-Bericht der ethnographischen Expedition. — Vereine und Institutionen, die weiters dem Austausch mit den Publicationen der Gesellschaft beigetreten sind. — Neue Publicationen der Gesellschaft.

М. Грушевський. Економічне становище селян в Львівському старостві в середині XVI віку на основі описей королівщин. (Відбитка з VII т. „Жерел“). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 32, 8°. Ціна 30 сот.

Острозька трагедія. Розвідка Павла Житецького. (Відбитка з LI т. „Записок“). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 24, 8°. Ціна 24 сот.

Марія Грушевська. Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній). (Відбитка з LI т. „Записок“). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 11, 8°. Ціна 10 сот.

Прешбурський з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах. Причинок до історії великого безкоролів'я. Написав Богдан Барвінський. (Відбитка з LII т. „Записок“). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 27, 8°. Ціна 25 сот.

Галицько-руська бібліографія за роки 1772—1880. Зладив Іван Ем. Левицький. (Відбитка з „Записок“ т. LII). У Львові, 1903. Накладом Товариства. З друкарні

Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 44, 8°. Ціна 50 сот.

Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесности. Подав Володимир Гнатюк. [Відбитка з „Записок“ т. L і LII]. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 66, 8°. Ціна 65 сот.

Причинки до теорії соціології. (По причині розвідки: Prof. Dr. Pilat i Witold Lassota. „O nowoczesnej socyologii“. Sześć wykładów, 1903). Написав Володимир Старосольський. (Відбитка з „Часописи правн. і екон.“ т. IV і V). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 36, 8°. Ціна 35 сот.

Михайло Коцюбинський. Поєдинок і иньші оповідання. (Белетристична Бібліотека. Ч. 49.) У Львові, 1903. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 148, 8°. Ціна в оправі 2 кор.

Олекса Стороженко. Марко Проклятий. Українська легенда з 1648 р. Друге видане. (Белетристична Бібліотека. Ч. 50). У Львові, 1903. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 132, 8°. Ціна 1-40 кор.

Тексти й пояснення вибраних творів української й иньших літератур. III. Адам Міцкевич. До галицьких приятелів. Череклав і пояснив др. Іван Франко. (Літературно-Наукова Бібліотека. Ч. 54). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Ст. 66, 16°. Ціна 45 сот.

Дубове листе. Альманах на згадку про П. О. Кулиша. Упо-

рядкували: М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко. З чотирьма портретами Кулишевыми та з малюнками його хати, похорону й могили. У Києві, 1903. З друкарни Петра Барського. Ст. 278, вел. 8°. Ціна 1.50 руб. Зміст: 1) Б. Грінченко. До читачів. Ст. 5—15. — 2) М. Лисенко. Ноти до „У досвіта встав я“. Ст. 17—19. — 3) П. Мирний. Серед степів. Оповідання. Ст. 21—43. — 4) Е. Григоренко. Вона письменна. Оповідання. Ст. 44—54. — 5) Л. Яновська. Рукавички. Оповідання. Ст. 55—66. — 6) Л. Українка. Єгипетські фантазії. Вірші. Ст. 67—72. — 7) І. Франко. Мій злочин. Оповідання. Ст. 73—80. — 8) А. Крижський. На теми з Хейяма. — З Абуль-Аля. Вірші. Ст. 81—85. — 9) В. Самійленко. Весна. Вірші. Ст. 86—93. — 10) Н. Кобринська. Очи. Оповідання. Ст. 94—98. — 11) М. Чернявський. Поезії. Ст. 99—102. — 12) М. Коцюбинський. Дялечка. Епізод. Ст. 103—130. — 13) М. Вороний. Що зі мною таке. Вірші. 131. — 14) М. Чернявський. Змії. Оповідання. Ст. 132—140. — 15) Б. Грінченко. Як я вмер. Оповідання. Ст. 141—157. — 16) О. Кобилянська. Битва. Оповідання. Ст. 158—175. — 17) О. Маковей. Самота. Оповідання. Ст. 176—183. — 18) О. Маковей. Думка. — Коли помрем. Вірші. Ст. 184. — 19) Л. Українка. Роберт Брюс. Вірші. Ст. 185—199. — 20) П. Грабовський. Божий світ. Вірші. Ст. 200. — 21) С. Єфремов. Малі люди — мале й горе. Оповідання. Ст. 201—225. — 22) Б. Грінченко. Болотяна Квітка. Оповідання. Ст. 226—244. — 23) А. Балака. Бі-

бліоґр. покащик писаннів П. Куліша. Ст. 245—276.

Народні думи. II. частина. З ілюстраціями. Впорядкував і пояснив др. М. Пачовський ц. к. професор акад. гімназії. (Видане Руского Товариства педагогічного. Ч. 107) У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. X+84, мал. 8°. Ціна 55 сот.

Ой не нам в кайданах ходити... Хор мішаний в супроводі фортепяна і хор мужеский а саррелла. Слова Підгірянки, музика Йосифа Кишакевича. (Видавництво музичне „Станіславського Бояна“, ч. 10). Січень, 1903. З печатні І. Лазора в Черемышли. Ст. 4, 4°. Ціна 60 сот.

Др. В. Щурат. Гімназіяльна пропедевтика філософії. Записки по поводу анкети крайової Ради шкільної. (Відбитка з „Руслана“). Львів, 1903. Накладом автора. З печатні В. А. Шийковського. Ст. 20, 8°.

Мог... us. 3 тюрми... (Відбитка з ч. 6—7 „Молодої України“). Львів, 1903. З друкарні Народової (Манецких). Ст. 16, 8°. Ціна 20 сот.

Що тепер діяти? Письмо М. Павлика до з'їзду русько-української радикальної партії в 22. XI. 1902 р. і додаток. (Видання Р. У. М. С. Ш.). Чернівці, 1903. З друкарні тов. „Руської Ради“. Ст. 32, 16°.

Eine Kulturliga für die Bukowina. Offene Antwort auf die Rede des Dr. Popovici in der romanischen Kulturliga in Bukarest. Czernowitz, 1903. Verlag von Romuald Schally, Buchhandlung. Ст. 65, 8°. Ціна 40 сот.

Стефан Тихий. Як робити тестамент? Коломия, 1903. На-

кладом редакції „Поступу“. З друкарні Вільгельма Браунера. Ст. 36, 16°. Ціна 30 сот.

Про касы задатковї системи Шульца Деліча и Райфайзена для ремісниківъ и селянъ и про організацію селянъ на підставѣ тыхъ касъ, написавъ А. Д. Жовква. 1903. Ст. 46. Ціна 60 сот.

О. Стефан Донарович. Свѣтїйший отець Лев XIII. в 25-літню річницю єго правліня Церквою. Жовква, 1903. Накладом автора. Печатня ОО. Василян. Ст. 32, 16°.

Стежечка в рай або майске (!) богослуженє. Зладив свѣщ. Данило Бодревич. Дохід на обнову порошницької церкви в західній Галичинї. Львів, 1903. Накладом Церковного Комітету і С-ки. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 150, 16°. Ціна в оправі 1 кор.

Варвара, исторично-релігїйна драма въ 4 актахъ зъ прологомъ и епїлогомъ. Написавъ Всегорьевъ. (Бібліотека для рускои молодежи. Вып. XXXVI. Томъ LXIII.) Коломыя, 1903. Зъ печатнї А. І. Мизевича. Ст. 170, 16°. Ціна 80 сот.

Душеспасительныи чтенія. I. Житє преподобной Марїи Єгипетской. Составиль Р. О. К. Львѣвъ, 1903. Типографія Ставропигїйская. Ст. 23, 16°.

Шематизмъ всего клира греко-католицкои митрополичои архїепархіи львѣвской на рѣкъ 1903. Львѣвъ, 1903. Накладомъ архїепархіального клира. Печатня ОО. Василянъ въ Жовквѣ. Ст. 454, 8°. — На вступі сього шематизму надрукована невеличка статя о. Івана Рудовича п. н. „Хронологїя кїївскихъ митрополитѣвъ“.

Україніса по чужих часописях. В Archiv für slavi-

sche Philologie, т. XIV, зош. 2, надрукував проф. петербурського університету А. Шахматов статю в царини української фільольогїї п. н. „Wie im Kleinerussischen die Palatalisation der Consonanten vor e und i verloren ging“.

В. Die Woche, Wiener Montags-Zeitung, надрукувала в ч. 19—20 невеличку статю п. н. „Eine proskribierte Nationalliteratur“ (Zur ruthenischen Frage), де говорить ся коротко про долю нашої літератури в XIX ст. та про її заборону в Росїї. Нових матеріялів статя не приносить ніяких і написана очевидно на підставі друкованих уже кілька разів подібних статей в иньших німецьких часописях.

В. В російських часописях надруковано останніми часами: С. Русова, Поэзия земледельческой жизни. Про „Викъ“. „Образование“ 1903, № 3, ст. 29—38.

В тїй же часописї уміщено переклад з польського (з „Ogniwa“) „Положеніє крестьянства в Галицин“ (№ 3, ст. 12—17).

В „Русск. Мысли“ (№ 3) уміщено прихильну рецензію на „Викъ“.

В „Мірѣ Бож.“ № 4, ст. 113—116) надруковано рецензію д. М. Славинського на видання петербурського „благотвор. общества изд. общепользних і дешевих книг“.

В „Вѣстникѣ и Библиотекѣ Самообразования“ (1903, № 11, Хроника) передруковано з „Русск. Вѣдомостей“ замітку д. Н. И. про чернигівський музеї Тарновського.

Переклади українських творів. L'udové Noviny, словацька

газета, що виходить у Ружомберку, надрукувала в 42 ч. за 1903 в перекладі коротенький віршик Б. Лепкого п. н. „Stesk“. Переклад дуже гарний, а перекладач підписаний ініціалом V. B.

Відчити. Дня 25 цвітня н. ст. мав д. Б. Лепкий відчит про літературну діяльність Василя Стефаника в славянським клубі у Кракові. Відчит збудив велике заінтересоване зібраних до нашого письменника і більшість їх домогала ся конечно збірного видання творів Стефаника, які тепер розкидані по різних польських часописах. Самий відчит має надрукувати в цілости „Руслан“, як се заповів в однім зі своїх чисел. B.

III. Театр і штука.

Укр. театр. Корифеї української сцени, після кількох років згоди, знов розплювались: Марко Кропивницький та Марія Заньковецька в кінцем сезону в Одесі вийшли з товариства Тобилевичів і тепер усі три брати — Саксаганський, Садовський та Карпенко Карий прибули у Херсон, де давали вистави в протягу в. посту та великодного тижня. Перші дві пєси що грали тут — „Хазяїн“ та „Сава Чалий“.

Гр. Сьогобочний.

В марті б. р. в Умані грала українська група І. Л. Сагатовського. Збори були багато нижче середніх, хоч у трупі єсть і непогані сили.

Охорона кобзарів і лірників. В московському Археологічному товаристві гр. Уварова одержала відповідь від міністра внутрішних справ на просьбу XII археоло-

гічного з'їзду (по ініціативі д. Хоткевича — див. його реферат на XII арх. з'їзді, надрукований у „Вістнику“ 1902 р. кн. 12), аби не переслідували як жебраків кобзарів та лірників, що в південній Русі є єдині хранителі давнього народнього піснотворства. Міністер виявляє цілковиту охоту вжити заходів до забезпечення кобзарям та лірникам їх діяльності і просить Археологічне товариство подати йому подрібніші вказівки про них, місця їх промислу і т. н. B. Д.

Український вечір в Петербурзі. 19 марця в Новому театрі відбув ся вечір, споряджений Благодійним товариством видання корисних і дешевих українських книжок. Програма була уложена досить різнородно і виконана артистами Імперат. театрів та аматорами. Під зарядом художника Розвадовського та Макушенка гарно були виконані живі образи: „Ой не сьвіти, місяченьку“ та к. з „Невольника“. Нарешті українська трупа Сулова, з участю п. Заньковецької, відіграла „Кумірошник або сатана у бочці“. Після вечора були танці з обовязковим для Петербурга гопаком, в якому між иньшим брала участь і балерина імперат. театрів Пєтипа. За найкраще українське убрання були призначені премії (картини, подаровані професорами художництва та художниками). Дві премії мала призначити публіка. Одержали премії між иньшим М. Заньковецька, Розвадовська, Шликевич, В. Попова, Зарвіцька. Вечір вийшов удатний не тільки з естетичного, але й матеріяльного боку. B. Д.

IV. Некрольоги.

Александр Сухово-Кобилін.

З кінцем марта помер у Болле у Франції на 83 р. життя автор вельми звісної російської комедії „Весілля Кречинського“ Олександр Сухово-Кобилін. Родився він в багатій шляхетській родині Московської губ. і з дитинства був в товаристві професорів московського університету, які давали лекції його сестрі, згодом відомій письменниці Євгенії Тур (графині Сальяс). В 40 рр. відбирав він освіту в московському університеті, де його захопила філософія Гегеля, твори якого він студіював і перекладав усе життя. По університеті багато подорожував і в Парижі зазнав знайомства з одною Французжанкою Діманш. Потім, у Москві, сю Французжанку замордовано, і в її смерті хотіли обвинуватити Сухово-Кобиліна. Він уже був на порозі в каторгу (в Сібір), і тільки впливові особи врятували його. Сидячи в в'язниці, в початку 50 рр. Сухово-Кобилін опрацював у драматичній формі анекдот, який тоді циркулював по Москві, про світського шулера, що одержав від лихваря велику суму грошей під заклад фальшивого солітера. Особи цього оповідання набули в драматичному творі Сухово-Кобиліна такої виразності, що п'єса ся, поставлена вперше в р. 1856, стала одною з найулюбленіших п'єс російського театру. Свою судову тяганину він змалював опісля в двох інших п'єсах: „Діло“ і „Смерть Тарелкіна“, які значно стоять нижче від „Весілля Кречинського“. Інтересно, що „Смерть Тарелкіна“ дозволено виставляти лише в р. 1899 під

заголовком „Росплавські веселі дні“ і мала деякий успіх. Рукописи перекладів із Гегеля згоріли в його сільському будинку.

В. Д.

Габріель Лєгуве. В Парижі в місяці марті помер популярний в свій час драматург, який 60 літ заповнював французьку сцену своїми творами, академік Габріель Лєгуве. Син відомого автора поеми „De mérite des femmes“, Лєгуве народився в Парижі 15 лютого 1807 р. і ще в гімназії розпочав свою літературну діяльність. 20 літ він одержав від французької академії надгороду за поему „Decouverte de l'imprimerie“, потім почав писати романи, поеми, драматичні твори, які в р. 1855 і відчинили йому двері академії. Деякі твори Лєгуве мають всесвітню славу, так напр. написана ним разом зі Скрібом „Adrienne Lecouvreur“, яка з р. 1849 обійшла більшість сцен Європи та Америки. В п'єсах його виступали найбільш прославлені артистки XIX ст.: Рашель, Марс, Рісторі, Сара Бернар та ин. Крім белетристичних та драматичних творів Лєгуве написав силу статей, етюдів та книг по різним питанням, особливо в справі виховання, родинного читання, штуки читання. Одного часу він викладав в Collège de France про моральну історію жінок і був „генеральним інспектором народньої освіти“. Се був справжній „безсмертний“, що 48 літ займав академічне крісло.

В. Д.

IV. З громадського життя.

В справі будинку публичної бібліотеки в Києві. Публична бі-

бібліотека в Києві має дуже цінні і численні книжки; в останні часи вона значно поповнилась і українськими — з бібліотек М. Юзефовича, А. М. Лазаревського, а також від різних авторів і видавців. Бібліотека значно розростається і що року побільшується на 2—3 тисячі томів, а помешкання лишається вже 36 літ те-ж саме. Для книжок одведено пів салі в книжному поверсі будинку ратуша і потім невеличкий підвал. Зараз уже всі шафи заповнили книгами (32.000 томів) і в жовтні минул. року лишалося місця лише на 400—500 томів. Тому давно вже відчувається потреба в заснованні окремого будинку — спеціально для публічної бібліотеки. Тепер утворена в київській думі (міській раді) спеціальна комісія під проводом проф. І. В. Лучицького, яка й займається згаданою справою. Д. Лучицький вніс в думу доклад, в якому між иньшим ставить питання про бажанність і необхідність злучення міської публічної бібліотеки з міським архівом, який можна доповнити численними і цінними матеріалами з різних урядових та иньших інституцій, де лише можуть бути різні справи і документи, дотичні історії Києва і всієї правобережної України. Між иньшим д. Лучицький заявив, що всю свою цінну бібліотеку (здається коло 10.000 томів) він також офірує публічній бібліотеці.

В. Д.

Чеська преса в 1902 р. Як розросла ся в минулім році чеська преса, показує кілька отсих чисел: В Празі виходило 1902 р. 323 газет і журналів, в иньших містах Чехії — 201; в Берні ви-

ходило їх 44, в иньших містах Моравії — 84; в австрійським Шле-ску 4, пруським 1, у Відні 9, в Прусах 1, у Франції 1, у Злучених Державах 67. Разом 736. Не диво, що Чехи належать до найсильніших і найкультурніших славянських народів в Австрії, коли розпоряджують такою великою пресою, яка не дуже багато втікла від російської, хоча простір Росії і Чехії — се немов велитень і карлик, поставлені побіч себе.

В.

Бібліотека Барберіні. Недавно закупив папа за пів мільона лір бібліотеку кардинала Барберіні, а сими днями перевезено її до Ватикана. Переношено її в заплембованих пачках цілі дві неділі. Сю бібліотеку заложив між 1635—1640 р. кардинал Франц Барберіні, а збільшив значно кардинал Антін Барберіні. Тепер числить вона 50.000 томів книжок і 8.000 рукописів, а надто архів із ретестами папи Урбана VIII, виконаними на пергамені дуже гарно. В палаті Барберіні займала вона одну велику і три малі салі. В Ватикані буде становити вона окрему цілість.

В.

Бюро реєстрації преси. В Росії єсть намір засновати урядове бюро для реєстрації російської преси. Відповідно вироблений в проєкті організації бюро, через нього повинні переходити всі друковані книги, твори, інформаційні видання всіх суспільних, приватних і урядових інституцій. В склад бюро повинні увійти репрезентанти від Академії Наук, сьв. синода, міністерства внутр. справ, головної управи в справах друку, від товариства діячів друкарської справи і

від бібліографічного товариства. З початку бюро мали засновати при Академії Наук, та потім порішили з'організувати при царській публичній бібліотеці. Організація такого бюро має велике значіння. Всі інформації бюро, які завжди будуть приведені в систему, послужать цінним матеріалом для історії літератури і дадуть у всякий час можливість заключити про стан преси.

В. Д.

Интересна статистика. Зі справоздань північно-американського „Бюро освіти“ за р. 1900—1901 в Сполучених Державах Північної Америки усіх учнів і студентів у всіх школах було 17,299,230 (на 278.520 більш проти минулого року). З сього числа в громадських школах, які утримують ся коштом громадським, було 15,710.394 учнів. Маєток громадських шкіл в 1870 р. виносив 130,390.000 дол., а в 1901 р. 576.963.200 дол., себто за 30 літ побільшав в 4½ разів. Видатків на низшу і середню освіту в р. 1870 було 63,396.666 дол., а в р. 1901 — 226,043.236 дол., не лічучи видатків на вишу освіту. Середній розмір шкільного бюджету за останні 30 літ побільшав на єдиницю людности з 1,64 дол. до 2,93 дол., а в деяких тратах доходить навіть до 5,18 дол. З сими видатками в 450 мільонів рублів що річно на народню освіту 17 мільонів учнів варто порівнати відповідні цифри що до Росії (з „Рускаго календаря“ А. Суворина на р. 1903). В 1897 р. у всіх середніх і висших школах, в тім числі церковно-парохіяльних і школах грамоти, було 4,192.479 душ, а загальні видатки на народню освіту, разом з видатками і

на висші школи — десь коло 43 мільонів рубл. Людність Північної Америки в 1901 р. досягала 85 мільонів, а Росії в 1897 р. — 130 мільонів.

В. Д.

Чеський дівочий ліцей в Берні.

Як Чехи вміють ходити коло свого шкільництва, на те вказують їх численні школи, почавши від найнижших до найвисших. На тім полі ведуть вони перед між усіми австрійськими Славянами. На переді стоять вони теж з дівочими школами. Ще перед кількома літами заснували вони в Празі приватну жіночу гімназію, яка опісля дістала право публичности і нині виходять уже з неї дівчата, що по матурі переходять на університет. В 1900 р. заснували вони знов дівочий ліцей в Берні, якому тепер надало власне міністерство право публичности. Абсолютки того ліцея мають також право вступу на університет, а перша матура в ньому буде сього року. Подібних шкіл є доси в Австрії 13, а то: 10 німецьких, дві чеські і одна італійська. Ми не маємо нічого подібного і хто знає, коли будемо мати, бо в нас нема кому походити коло таких справ. *В.*

Від Редакції.

Неначе з Енеїди. Поміщена під сим заголовком у IV кн. нашого Вістника вірша через недогляд при коректі вийшла без даної до неї уваги і може бути причиною деякого непорозуміння. Отже редакція, друкуючи сю віршу, додала до неї ось яку увагу: „Сю віршу надіслано нам із Полтавщини, із сфер, які звичайно не багато хочуть знати про українську мову, про Котляревського з

його Енеїдою та взагалі про всю українську справу. Торічні селянські розрухи та їх нелюдське усмирення харківським губернатором кн. Оболенським заставили деякого з тих панів почувати ся там, де їх не свербіло тай засьміяти ся на кутні зуби, щоб хоч жарливою міною замаскувати те ніякове почутє, яке викликала їх кастова політика в тій трагедії. „Мороз розум будить“ — казав колись Шевченко; а у тих панів подрав мабуть поза шкірою мороз, та не збудив у головах розуму, але їм відригнуло ся гумористикою à la Котляревський. І се добре. Кажуть, що Москаля пошкрябай, то покаже ся Татарин. Отже нашого полтавського панка пошкрябай по сумліню, то й показуєть ся карикатура Котляревського. Кілько то ще шкрябаня потрібно, щоб у нього виступили Шевченкові сльози?“ *І. Ф.*

Важне підприємство. Перед двома місяцями завязав ся в Відні руський прасовий комітет, у якого склад входять послы до Ради державної Юл. Романчук, Вас. Явор-

ський, Др. Ан. Кос, надто редактори Др. Евг. Левицький та Р. Сембратович. Сей комітет розпочинає виданє руського орґану на німецькій мові п. н. Ruthenische Revue. „Буде се, як кажесть ся в поклику розісланім усім виднійшим нашим діячам, зовсім поважна часопись, яка займатиметь ся виключно русько - українськими справами і міститиме статі наукові, історичні та політичні з України, Галичини, Буковини й угорської Руси, не спускаючи з ока також українсько-руських колоній у північній і південній Америці.“ Про потребу такого видання нема що говорити: її відчувають від давна й у нас і в закордонній Україні. Бажаємо новому виданю як найкращого успіха і висловлюємо також надію, що й наша ширша громада зверне на нього пильну увагу і попре його своїми працями, дописями та премератою. З замовленнями, запитами та посилками обертати ся треба на адрес: R. Sembratowycz, Wien XVIII, Lazzaristengasse 36.